

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
Історичний факультет

На правах рукопису

Тороповська Тетяна Миколаївна

УДК 94(477): 929 Щербина

Громадська, культурно-просвітницька і наукова діяльність
Володимира Щербини (1850-1936)

09.00.12 – Українознавство

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Горбань Юрій Андрійович,
доктор історичних наук, професор

Київ-2004

ЗМІСТ

Список скорочень	3
Вступ	4 - 11
Розділ 1. Історіографічна та джерельна база дослідження	12 - 32
1.1. Історіографічний аналіз літератури	12 - 25
1.2. Огляд джерел	25 - 32
Розділ 2. Життєвий шлях і творча праця у 1850-1920 роках	33 - 93
2.1. Родовід В. Щербини в контексті української історії	33 - 46
2.2. Гімназійні і студентські роки. Початок наукової та громадської праці (1862-1873)	46 – 57
2.3. Науково-викладацька і громадська робота (1873-1920)	57 – 93
Розділ 3. Науково-організаційна діяльність у ВУАН (1920-1930)	94 – 126
3.1. Робота в Українській академії наук. На чолі Комісії історії Києва й Правобережної України та праця в інших академічних осередках	94 – 114
3.2. Наукова та педагогічна діяльність на Науково-дослідній кафедрі історії України ВУАН (1924-1930)	114 – 126
Розділ 4. Наукова спадщина В.Щербини	127 – 174
4.1. Історія української козащини	127 – 143
4.2. Києвознавство в наукових студіях В.Щербини	143 – 174
Висновки	175 – 182
Джерела та література	183 – 207

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВБУ	Всенародна бібліотека України
ВУАН	Всеукраїнська академія наук
ДА м. Києва	Державний архів м. Києва
ІР НБУВ	Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського
КС	Киевская старина
КТСПО	Київське товариство сприяння початкової освіти
НА ІУ НАНУ	Науковий архів Інституту історії України НАН України
НКО УСРР	Народний комісаріат освіти УСРР
НТШ	Наукове товариство імені Шевченка у Львові
УАН	Українська академія наук
УІЖ	Український історичний журнал
УНТ	Українське наукове товариство у Києві
ЦДАВО України	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДІАУ у м. Києві	Центральний державний історичний архів України у м. Києві
ЧИОНЛ	Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Реконструкція суспільно-політичного і наукового життя в Україні останньої чверті XIX – першої третини XX ст. була б не повною без окреслення ролі, значення, надбань та внеску таких його представників, як Володимир Іванович Щербина (1850-1936). Це був відомий український громадський і освітній діяч, історик, археограф, джерелознавець, архівіст, член-кореспондент ВУАН з 1924 р., творча спадщина і корисна праця якого на благо України довгі роки були незаслужено забуті. Радянська історіографія, жорстко детермінувавши за принципом “політичної доцільності” тематику історичних досліджень – що корисно, отже можна і потрібно знати, а що не заслуговує на увагу, виводиться за межі наукового інтересу – фактично залишила В.Щербину поза колом наукового інтересу дослідників як постать, малопомітну в політичній історії радянського суспільства. Дисертант послуговується іншими критеріями: необхідно не лише відродити забуті та призабуті імена суспільствознавців, але й визначити належне кожному місце в збудженні народної свідомості і народної гідності, дослідити їх внесок в національну історичну науку. Поділяємо думку автора капітальної праці з історії Європи Нормана Дейвіса стосовно сучасних тенденцій в історичному пізнанні: знати дедалі більше про дедалі менше, копати вглиб на вузькій ділянці.¹ Тобто, “повну історію” можна відтворити тільки тоді, коли історики поєднують результати вивчення якомога ширшого спектру історичних джерел, значна частина яких все ще не стала об’єктом наукового осмислення. У поєднанні з особливостями індивідуальних методик, до яких вдається той чи інший дослідник, кожне нове дослідження може стати вагомою часткою майбутніх фундаментально-узагальнюючих праць. Врешті-решт, як зазначає той же Норман Дейвіс, немає однієї Істини, а є багато істин, бо кожна людина сприймає світ, а

¹ Норман Дейвіс. Європа. Історія. – К., 2001. – С.17, 19.

отже й події, що в ньому відбуваються, по-своєму.² Саме в цьому сенсі нас і цікавить неординарна постать В.І.Щербини. Зауважимо також, що вивчення життя і творчого шляху В. Щербини вносить чимало нового і до біографій багатьох видних українських політичних, громадських і наукових діячів, зокрема В. Антоновича, М. Драгоманова, В. Іконникова, М. Грушевського, Я. Шульгина, В. Науменка.

Таким чином, актуальність дослідження зумовлена, насамперед, значенням наукового доробку В. Щербини в українській історичній думці останньої чверті XIX – першої третини XX ст., відсутністю в національній і закордонній історіографії спеціального комплексного дослідження його громадського життя і наукової та науково-організаційної діяльності, необхідністю створення максимально об'єктивної і повної наукової біографії вченого, а також важливістю введення до широкого наукового обігу масиву нових джерел.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обрана тема узгоджується з планом науково-дослідних робіт історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка за темою “Історичні та етнічні засади розвитку української нації у XX столітті” (державний реєстраційний номер 97173).

Об'єктом даного дослідження є особа Володимира Щербини, а також комплекс українознавчих історіографічних та історичних джерел, що стосуються його життєвого шляху, наукової, культурно-просвітницької і викладацької діяльності в Україні. При цьому критерієм відбору джерел слугувала виключно їх пізнавальна цінність, а не політична чи ідеологічна позиція суб'єктів, що їх продукували. Характеристика джерел, з якими “взаємодіяв” дисертант в процесі пізнання предмета дослідження, як і історіографічний аналіз відповідної літератури, міститься в першому розділі дисертації.

² Норман Дейвіс. Європа. Історія. – К., 2001. – С.20.

Предметом дослідження є наукова спадщина В.Щербини та його внесок в розвиток української громадської та історичної думки останньої чверті XIX – першої третини XX ст.

З врахуванням актуальності дисертаційної теми, стану сучасного рівня її наукової розробки визначена мета дослідження. Вона полягає у розкритті ролі В. Щербини в громадському та освітньому русі України, у з'ясуванні значення його концептуальних розробок для розвитку української історичної науки, у систематизуванні відомих на сьогодні даних та введенні в науковий обіг невідомих раніше архівних документів і матеріалів, інших першоджерел про життя та громадську, наукову, просвітницьку діяльність В.І.Щербини, у встановленні його внеску в дослідження історії та культури України. Для реалізації цієї мети автором були визначені основні завдання:

- виявити визначальні чинники формування суспільно-політичного, просвітницького та історичного світогляду В. Щербини, проаналізувати процес становлення та трансформації його наукових інтересів та поглядів, громадської позиції;
- узагальнити відомі й ввести в науковий обіг малоз'ясовані сторінки біографії В.І.Щербини;
- дослідити напрями та охарактеризувати суть діяльності В. Щербини у громадському та культурно-просвітницькому русі останньої чверті XIX – першої третини XX ст.;
- вичленити місце, роль і значення В. Щербини в українській історичній науці означеного часу;
- здійснити історіографічний аналіз головних праць В. Щербини;
- створити максимально об'єктивний портрет В. Щербини на основі наукової критики опублікованих матеріалів;
- до загальнопізнавальних завдань дослідження належать: пошук, систематизація, науковий аналіз документальних джерел, які містять різнопланову інформацію щодо предмета дослідження.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють роки активної громадської, культурно-просвітницької та наукової діяльності В. Щербини, починаючи з 1870-х рр. і до 1930-х рр., а також, враховуючи специфіку дослідження персоналії, роки його життя. Також на історично-генеалогічному рівні вивчалася проблема предків суспільствознавця, вплив на його формування і світогляд родинного та громадського оточення.

Методологічна основа дослідження. Дисертаційна робота виконана на методологічних засадах пов'язаних з загальнонауковими принципами історичної достовірності, наступності, діалектичного розуміння історичного процесу. Вони базуються на пріоритеті документів, які дають змогу всебічно проаналізувати діяльність В.Щербини. Важливими шляхами розв'язання проблеми даного дослідження є застосування загальнонаукових (типологізація, класифікація), міждисциплінарних (структурно-системний підхід) та власне історичних (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, описовий) методів дослідження, а також методів джерелознавчого та історіографічного аналізу та синтезу. Перший розділ даного дослідження написано на основі порівняльно-історичного та описового методів дослідження; другий та третій розділи – на основі історичного та міждисциплінарного методів, а також із застосуванням загальнонаукових методів; в четвертому розділі ми використовували описовий, порівняльно-історичний та міждисциплінарні методи. Сформульовані в дисертації узагальнюючі висновки науково-теоретичного та загальнопізнавального характеру, методи та принципи обґрунтування їх достовірності, висловлені авторські судження щодо ряду проблем предмета дослідження, відповідні практичні рекомендації складають основні результати дисертаційного дослідження і виносяться на захист. Їх основна суть полягає в наступному:

1. В дослідженні української козаччини, головне на Правобережжі з акцентуванням уваги на Гайдамаччині і Коліївщини, історії Києва залишив помітний слід відомий український історик, археограф,

джерелознавець, архівіст, член-кореспондент ВУАН з 1924 р. В.І.Щербина. Він також відігравав значну роль в громадському та освітньому русі в Україні у 70-х рр. XIX ст. – 20-х рр. XX ст.

2. Багатогранна діяльність вченого не була предметом спеціального вивчення історичної науки. Відсутність особового фонду дослідника, розпорошеність архівних матеріалів не сприяли вивченню його життя та діяльності. Проте, в наявних джерелах та документах є достатня кількість інформації та фактів для вирішення основних завдань дисертаційного дослідження.
3. Світогляд В.Щербини формувався під впливом родинного оточення, де перехрещувалися різні родові звичаї, та спілкуванням в дитинстві із славетними національними діячами - І.Слепушкіним, М.Драгомановим, родиною Віталія Шульгина. Тому не випадково, що саме ці чинники спрямували його на обрання майбутньої професії історика-дослідника.
4. Навчання на історико-філологічному факультеті в Університеті св. Володимира у Києві (1868-1873) під керівництвом В.Антоновича, М.Драгоманова, В.Іконникова спрямувало В.Щербину на документальне вивчення історії України, на показ саме соціальної історії, критичний аналіз різних відомостей.
5. Характеризуючи громадську діяльність В.Щербини упродовж 70-х рр. XIX ст. – 20-х рр. XX ст. у наукових осередках України, різних товариствах та комісіях необхідно відзначити, що він зарекомендував себе як фаховий дослідник, відомий національний діяч, висококваліфікований організатор, прихильник розвитку української культури. Значною заслугою В.Щербини стало створення у ВУАН науково-академічного напрямку – києвознавства.
6. У своїх дослідженнях В.Щербина, на відміну від інших істориків, ніколи не прагнув підвести політичну основу. Він прожив більш

20 років за радянської влади, але не належав до її щирих прихильників, а втім, не виступав відкрито проти неї.

7. Систематична праця В.Щербини над документами і матеріалами архівів України, розшуки інших раритетних джерел, які стали невід’ємною і вартісною складовою всіх його творів, публікація ним ряду збірників визначили його як провідного у той час археографа, історика-документаліста. У доробку вченого – монографія “Нові студії з історії Києва”, близько 100 статей та рецензій, в яких чимало новаторських ідей та методичних підходів. Частина давніх архівних матеріалів дотепер втрачена, тому дослідження науковця стають вже першоджерелом.
8. Оскільки в радянській, а потім і в українській історіографії постать В.Щербини була приречена до забуття, то головним результатом дисертаційного дослідження є наукове відродження його ім’я та його творчої спадщини.

Наукова новизна результатів дисертації полягає у постановці та розробці актуальної українознавчої теми, яка ще не була предметом монографічного дослідження. Дисертація є першим в українській та закордонній історіографії узагальнюючим дослідженням життя та багатогранної діяльності В. Щербини. В ній автор максимально повно проаналізував літературу, в тому числі і зарубіжну, що стосується предмета дослідження. До наукового обігу залучено значний комплекс нових джерел, в тому числі біографічного характеру. На підставі виявлених архівних і друкованих матеріалів встановлено багато нових, а також переглянуто та переосмислено чимало старих фактів, розкрито роль В. Щербини в громадському і культурному житті та історичній науці України 1870–1930-х років (висвітлюється його майже 40-річна робота у Народній аудиторії, Історичному товаристві Нестора Літописця, Науковому Товаристві імені Шевченка у Львові, громадському часопису “Киевская Старина” та інше). Проаналізовано його творчий доробок, складено

найновішу на сьогодні бібліографію вченого (більше 100 праць) і хронологію його життя та творчості. Вперше вивчено невідомі раніше аспекти діяльності дослідника в різних установах України в галузі історії, які мали науковий та національний характер, зокрема відмічено, що значною його заслугою стало створення науково-академічного напрямку у ВУАН – києвознавства, детально вивчається участь В.Щербини в роботі Науково-дослідної кафедри історії України, Комісії історії Києва та Правобережної України. Документально встановлено його зв'язки з відомими діячами України В. Антоновичем, М. Драгомановим, Я. Шульгиним, В. Науменком, О. Левицьким, М. Грушевським та іншими.

Практичне значення дисертації полягає у тому, що її матеріали можуть бути використані для створення узагальнюючих досліджень з історії української історичної науки, при розробці нормативних та спеціалізованих курсів з історії України та українознавства, з історії та теорії українських громадських рухів та організацій, з управління освітою. Матеріали та висновки можуть використовуватися при створенні навчальних посібників для вчителів, студентів.

Особистий внесок здобувача. У статті “До історіографії наукової та громадської діяльності Володимира Щербини (1850-1936)” // Сторінки історії: Зб. наук. пр. – К.: Політехніка, 2003. – Вип.18. – С.117-124, написаній у співавторстві з кандидатом історичних наук, доцентом Горбань Т.Ю., особистий внесок дисертанта (0,3 др. арк.) полягає в історіографічному аналізі літератури щодо участі В.Щербини у різних українських наукових установах, уточненні дати обрання вченого членом-кореспондентом ВУАН (1924 р.), розгляду окремих моментів з життя та діяльності В.Щербини в закордонній історіографії, зокрема у О.Оглобліна, Н.Полонської-Василенко, Н.Іщук-Пазуняк, Л.Винара.

Апробація результатів дослідження здійснювалася у формі обговорення на засіданнях кафедри української історії та етнополітики історичного факультету Київського національного університету імені

Тараса Шевченка. Результати дослідження знайшли відображення у статтях і доповідях на наукових конференціях, в тому числі на Перших наукових читаннях “Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Основні джерела та результати досліджень” (14-15 листопада 2002 р., Київ), методологічному семінарі “Актуальні питання грушевськознавства в контексті сучасної методології історії” (Київський Національний Університет імені Тараса Шевченка, 5 грудня 2002 р.), науковій конференції “Історія України: історія вивчення, сучасний стан і перспективи досліджень” до 215-ї річниці від дня народження автора першої історії України Д. Бантиш-Каменського (20-21 травня 2003 р., Київ).

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями даного дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (9 підрозділів), висновків, додатку – бібліографії праць В. Щербини, списку використаних джерел та літератури (25 сторінок, 294 найменування). Загальний обсяг дисертаційного дослідження – 207 сторінок, з яких 182 сторінки основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЧНА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографічний аналіз літератури

Володимира Щербину мало шанувала українська і закордонна історіографія, хоча про його багатогранну наукову та громадську діяльність згадується майже в усіх національних енциклопедіях, де йому присвячені маленькі замітки¹. Та й як можна було поважати вченого, на якого ще донедавна наклали тавро дослідника буржуазно-ліберального напрямку, а його праці проголошувалися написаними з позицій антинаукової концепції “єдиного потоку” розвитку української культури². Щоправда, в сучасних енциклопедичних довідниках звинувачень на адресу суспільствознавця немає, а констатуються тільки сухі факти його біографії³.

У вітчизняній історіографії знаходимо незначну кількість праць, які фрагментарно розкривають життєвий шлях та наукову і громадську діяльність В.Щербини. Перші скупі згадки про нього сягають ще дореволюційних років. Це в основному лаконічні анкетні вкраплення про його участь в різних наукових установах, головним чином в Історичному товаристві Нестора-літописця⁴. По суті, цим і обмежуються тогочасні дані про дослідника.

¹ Див., напр.: Радянська енциклопедія історії України: У 4-х тт. – Т.4. – К., 1972. – С.539; Українська радянська енциклопедія: У 12-ти тт. – Т.12. – К., 1985. – С. 460; Український радянський енциклопедичний словник: У 3-х тт. – Т.3. – К., 1987. – С. 697.

² Радянська енциклопедія історії України. – Т.4. – С. 539.

³ Національна академія наук України. Персональний склад (1918-1998). – К., 1998. – С.243.

⁴ Див. Заседание Исторического общества Нестора-летописца от 26 сентября 1893 г. // ЧИОНЛ. – 1895. – Кн.9. – С. 51.

Дещо повнішу картину маємо з 1920-х рр. Тоді, зокрема у 1926 р., Всеукраїнська академія наук урочисто вшанувала багатогранного фахівця з нагоди п'ятдесятиріччя його науково-академічної і освітянської діяльності збірником праць “Нові студії з історії Києва Володимира Івановича Щербини”. Академік М.Грушевський присвятив наукову замітку “Історикові Києва”, де коротко виклав його життєвий шлях і підкреслив внесок в українську науку, звернув увагу на його велетенську науково-організаційну і громадську працю. Зокрема, М.Грушевський охарактеризував В. Щербину як “сурово витриманого документаліста”, в якому щасливо сполучалися історик-суспільник та історик-оповідач, котрий “ставить своїм завданням написання суцільної історії ступеневого розвою Києва в останній стадії його життя”⁵.

Учні Володимира Івановича, співробітники Комісії з історії Києва і Правобережної України С. Глушко та С. Шамрай також присвятили вчителю окремі статті. Перший присвятив йому статтю “П'ятдесятиріччя науково-педагогічної і громадської діяльності В.І.Щербини”⁶, охарактеризувавши його як прекрасного педагога та енергійного громадського діяча, дослідника історії Києва, досвідченого керівника й вихователя нових істориків-науковців. С.Шамрай атестував праці суспільствознавця з історії Правобережної України⁷, зазначивши, що всі вони пов'язані з архівною працею історика. Завершила збірник студія аспіранта Науково-дослідної кафедри історії України К.Антиповича “Праці В.І. Щербини з історії м. Києва”⁸. Він також відмітив, що дослідження

⁵ Грушевський М. Історикові Києва // Щербина В.І. Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – С. IV.

⁶ Глушко С. П'ятдесятиріччя науково-педагогічної і громадської діяльності В.І. Щербини // Щербина В.І. Нові студії з історії Києва. – С. IX-XIV.

⁷ Шамрай С. Праці В.І. Щербини з історії Правобережжя // Щербина В.І. Нові студії з історії Києва. – С. XV-XXIII.

⁸ Антипович К. Праці В.І. Щербини з історії м. Києва // Щербина В.І. Нові студії з історії Києва. – С. XXV-XXXIV.

Володимира Івановича спираються на архівний матеріал, в них робиться спроба підвести підсумки роботам попередніх істориків-києвознавців.

Отже, в цих статтях вперше був проаналізований життєпис знавця минувшини, наголошувалося, що походив він по лінії матері з роду українського письменника романтика 1830-1840-х рр. Є. Рудиковського, підкреслювався вплив на нього українського оточення, головне представників київської “Старої громади” І. Слепушкіна, В. Антоновича, М. Драгоманова, загалом, аналізувалися його праці з проблем києвознавства і гайдамаччини. Недоліком цих доробків стала їх фрагментарність і окремі фактичні помилки, як, наприклад, неточна назва кандидатської дисертації, яку В. Щербина виконував в Університеті св. Володимира під керівництвом В. Антоновича тощо. Загалом слід ствердити, що збірник на пошану В. Щербини став помітним явищем в українознавстві 1920-х рр. і відкрив чимало сторінок біографії та наукової творчості вченого. З нього ми довідуємося про основні наукові зацікавлення вченого в галузі києвознавства, особливо про війтівську систему у місті у XV – першій половині XVI ст., самоврядування, магдебурське право, розташування російських військ, правління воєвод і генерал-губернаторів у другій половині XVII-XVIII ст.

Натомість, після вшанування дослідника у 1920-х рр. про нього забули майже на 70 років. Це можна було пояснити як кон’юктурою в українській радянській історичній науці, так і вкрай обмеженою джерельною базою про В. Щербину. Не можна, однак, не зазначити, що окремі науковці спорадично зверталися до його діяльності. Зокрема, О. Апанович, яка у 1970-80-х рр. була старшим науковим співробітником відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР і опрацьовувала фонд ВУАН, у середині 1980-х рр. оприлюднила дані про документи Комісії історії Києва та Правобережжя, що зберігалися у відділі рукописів (ф.Х) (тепер – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського). У статті подано детальний аналіз роботи

Комісії; зазначено, що це була перша спеціальна установа для постійної розробки проблем та питань, пов'язаних з історією Києва починаючи з XV ст., коли це місто стало центром українських земель. Окрему увагу дослідниця приділила керівничому комісії – Володимиру Щербині, зазначивши, що саме під його керівництвом у ВУАН у 1920-х рр. активно розвився новий напрямок досліджень – наукове киевознавство⁹. Вона відмітила, що вивчення Комісією історії Києва базувалося на широкій архівній документальній базі, і в цьому відношенні мало вигідні відміни від попередніх авторів. Слід відзначити, що стаття Апанович була першою спробою в середині 1980-х рр. згадати призабуте в історичній науці ім'я Володимира Щербини.

Ситуація дещо змінилася з початком 1990-х рр., коли вчені, позбавившись моноідеологічної заангажованості, почали досліджувати суспільно-політичне життя України другої половини XIX – початку XX ст., вивчати діяльність славетних національних діячів В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Грушевського та інших, з якими тісно співпрацював Володимир Іванович.

Описуючи складний і тернистий шлях створення Музею міста Києва впродовж XIX–XX ст., Л. Федорова багато уваги приділила діяльності вчених Комісії історії Києва та Правобережжя та особливо М. Грушевського і В. Щербини, які докладали у 1927–1930 рр. чимало зусиль, аби такий музей був створений¹⁰.

Група істориків (В. Вороненко, Л. Кістерська, Л. Матвєєва, І. Усенко) в монографії про відомого правника і політика М. Василенка зазначили, що В. Щербина у 1922 р. був членом його Комісії для виучування західно-

⁹ Апанович Е. Комиссия истории Киева // Киев в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР: Сб. научных трудов. – К., 1984. – С. 162-171.

¹⁰ Федорова Л.Д. З історії створення Музею Києва (1837-1936) // УІЖ. – 1991. - № 12. – С. 134-140.

руського та українського права¹¹, а дослідники П. Сохань, В. Ульяновський та С. Кіржаєв констатували, що він очолював у 1920-х рр. в Історичних установах М.Грушевського Комісію історії Києва і Правобережної України¹². Вони ж дослідили і основні наукові проекти згаданої інституції.

Академічну діяльність науковця у 1920-х рр. коротко заторкнув і Р.Піріг, зокрема, наголосив на підготовці ним кадрів для української історичної науки у 1920-х рр. Так, автор констатує, що В.Щербина у лютому 1923 р. схвально оцінив кандидатську працю свого учня С.Шамрая¹³.

Археографічні проекти вченого (“Архіви Браницьких та Галагана”, “Збірка грамот, що стосуються управління м. Києвом”) коротко охарактеризовані у виданні “Едиційна археографія в Україні у ХІХ – ХХ ст.: Плани, проекти, програми видань”¹⁴. Цю ж серію продовжує монографія дніпропетровського дослідника О. Журби, присвячена Київській археографічній комісії, де вміщені збірки документів, підготовлені В. Щербиною за дореволюційних років, зокрема в серії “Архива Юго-Западной России” (Люстрации украинских староств ХVIII ст.), К., 1905 – ч.7, т.3 – 1208 с.¹⁵.

До 75-річчя Національної академії наук України була видана суцільна історія вищої академічної установи за період 1918 - 1993 роки. В ній наголошувалося, що В. Щербину за великий внесок в українську науку у

¹¹ Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвєєва Л.В., Усенко І.Б. Микола Прокопович Василенко. – К., 1991. – С. 172.

¹² Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С. 185.

¹³ Піріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924-1934). – К., 1993. – С. 170.

¹⁴ Едиційна археографія в Україні у ХІХ – ХХ ст.: Плани, проекти, програми видань. – Вип.1. - К., 1993. – С. 15, 72.

¹⁵ Журба О.І. Київська археографічна комісія. 1843-1921. Нарис історії і діяльності. – К., 1993. – С. 114, 118, 176, 178, 181.

1925 р. обрали членом-кореспондентом ВУАН за спеціальністю історія та етнографія¹⁶. Але вказаний 1925 р. не є точною датою обрання. Вивчаючи інші матеріали при написанні цього дослідження, автор дотримується іншої дати – 15 грудня 1924 р., спираючись на “Історію Національної академії наук України”¹⁷.

У 1995 р. побачила світ збірка творів видатного українського історика В. Антоновича, підготовлена до друку О. Тодійчук і В. Ульяновським. В ній наголошується, що Володимир Іванович у 1908 і 1919 р. входив до спеціальної редколегії для видання творчої спадщини В. Антоновича, де планувалося видати 8-9 томів з його наукового доробку.¹⁸ Ці ж сюжети були розширені В. Ульяновським і В. Коротким у монографії “Володимир Антонович: Образ на тлі епохи”¹⁹.

Для дослідження біографії В. Щербини дещо приніс 1998 рік. Тоді науковці В. Онопрієнко, О. Реєнт і Т. Щербань оприлюднили книжку про Українське наукове товариство (УНТ). У згаданому виданні вперше було підкреслено яку велику організаційну роль відігравав вчений у створенні і розбудові УНТ, висвітлено його діяльність на посаді скарбника цієї наукової установи²⁰. Окремо наголошувалося, що В.Щербина входив до історичної секції УНТ, яка працювала під керівництвом М. Грушевського.

Історик-кієвознавець В. Ковалинський заторкнув пам’яткоохоронну працю громадського діяча у 1912-1914 рр. у відділі “Старий Київ”

¹⁶ Історія Академії наук України. 1918-1993. – К., 1994. – С. 300.

¹⁷ Історія Національної академії наук України. 1924-1928. Документи і матеріали. – К., 1998. – С. 560.

¹⁸ Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський, вступ. ст. та комент. В. Ульяновського. – К., 1995. – С.745, 746.

¹⁹ Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: Образ на тлі епохи. – К., 1997. – С. 144-145.

²⁰ Онопрієнко В., Реєнт О., Щербань Т. Українське наукове товариство. 1907-1921 рр. – К., 1998. – С. 35, 39.

Київського художньо-промислового і наукового музею імені імператора государя Миколи II²¹. Зазначено, що у 1914 році до складу комісії відділу “Старий Київ” входило 36 чоловік, включаючи таких видатних істориків та громадських діячів як М.Біляшівський, М.Василенко, Д.Дорошенко, Н.Полонська, В.Щербина. Автор вказує й на те, що членом комісії цього відділу був і Михайло Терещенко; продовжуючи сімейні традиції меценатства та добродійності, він допомагав вищезазначеному музею. Згадуючи про Фундуклеївську гімназію, В.Ковалинський також згадує ім’я Володимира Івановича серед викладачів та консультантів гімназії.

Одним із етапних у вивченні життєпису В. Щербини став 1999 рік. У виданні “Українські архівісти. Біобібліографічний довідник (XIX ст. – 1930-ті рр.)” В. Шандра вмістила одну з перших за багато років замітку про дослідника, акцентувавши увагу на його великій праці в ділянці української археографії та джерелознавства²². Дослідниця зазначила, що для більшості наукових праць В.Щербини було характерним вміщення в кінці публікацій для ілюстрації свого дослідження “яскравих документів”; в наукових розвідках історика практично завжди присутня характеристика архівних джерел з історичним екскурсом про виникнення цього виду документів, аналізом повноти їх збереженості та інформаційної насиченості. Це було невід’ємною і обов’язковою частиною праці дослідника. Поряд з детальним переліком послужного списку В.І.Щербини автор замітки не відмітила, що цей видатний історик був членом-кореспондентом ВУАН.

Curriculum vitae науковця простежила О. Юркова. Вона ж описала його роботу на Науково-дослідній кафедрі історії України у 1924-1930 рр.,

²¹ Ковалинский В. Меценаты Киева. – К., 1998. – С. 344.

²² Шандра В. Щербина Володимир Іванович // Українські архівісти. Біобібліографічний довідник (XIX ст. – 1930-ті рр.). – Вип. 1. – К., 1999. – С. 351-352.

зазначивши, що він був найбільшим авторитетом у вивченні Києва і київщини, ґрунтував свої студії на “строгому документалізмі”²³.

Краєзнавчу працю суспільствознавця у роботі Підкомісії з вивчення Київського некрополя у складі Комісії старого Києва при Історичній секції ВУАН, утворену 1 вересня 1924 р. з ініціативи акад. М.Грушевського, його громадську і просвітницьку діяльність в Народній аудиторії й викладання в комерційному училищі М. Хорошилової та на приватних курсах А. Жекуліної згадано у великому енциклопедичному виданні “Звід пам’яток історії та культури України”²⁴. Відмічено, що при Народній аудиторії діяло Товариство сприяння народній освіті, в якому головою правління працював В.Щербина. В цьому виданні відображено і взаємини В.Щербини з відомими українськими вченими М.Василенком, М.Біляшівським, М.Грушевським, Є.Ківлицьким та іншими.

За останні роки вийшло ще декілька праць, в яких підкреслюється значна науково-організаційна, науково-педагогічна та громадська роль В. Щербини в розвитку України кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.

І. Верба у своїй монографії про історика О. Оглоблина наголосив на значенні В. Щербини для зростання молодих кадрів українських істориків у 1920-х рр., коли він працював на Науково-дослідній кафедрі історії України. Подаючи матеріал щодо персональних та ідеологічних стосунків, що склалися між О.Оглоблиним та М.Грушевським на вищезазначеній кафедрі, автор монографії наводить послання В.Я.Камінського, який очолював на кафедрі боротьбу проти М.С.Грушевського та його школи. В цьому листі дається характеристика В.Щербини – “...Щербина В.І., дядько

²³ Юркова О.В. Один з найбільших авторитетів і ерудитів // Історичний календар’2000. – К., 1999. – С. 146; її ж: Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924-1930 рр.). – К., 1999. – 432 с.

²⁴ Звід пам’яток історії та культури України: Енциклопедичне видання: У 28-ми тт. / Голов. редактор В. Смолій. – Київ. Енциклопедичне видання. Кн.1, ч.1. А–Л. – К., 1999. – С. 124, 170, 298.

якийсь Грушевського, кадетствующий ліберал...”²⁵. Дослідниця життєпису Катерини Грушевської І.Матяш у своїй роботі зазначила про благотворний вплив Володимира Івановича для наукового зростання дочки М.Грушевського – Катерини – видного українського історика, фольклориста й етнографа²⁶.

Розлогий “Довідник з історії України” під грифом Міністерства науки і освіти України у 2001 р. ще раз ствердив велич В. Щербини у духовному і культурному зростанні української нації на зламі XIX і XX ст.²⁷, а оригінальна “Малая энциклопедия киевской старины”, яку підготував А. Макаров, в значній мірі ґрунтується на цікавих, але маловідомих наукових студіях Володимира Івановича з києвознавства (взагалі автор посиляється на 10 робіт В.І.Щербини)²⁸.

У 2002 р. був виданий перший навчальний посібник для середніх загальноосвітніх закладів “Нариси з історії Києва”, який підготувала група знавців давнього, оспіваного в легендах міста на Дніпрі. В ньому спеціально підкреслюється великий внесок В. Щербини в справу вивчення м. Києва. Зокрема, у розділі “Києвознавці Києва” констатується, що у 1920-х роках цього вченого вважали найкращим знавцем минувшини Києва й ерудованим дослідником, що його остання збірка праць “Нові студії з історії Києва” і “сьогодні читається з надзвичайним інтересом”²⁹.

Вибірково висвітлювалися окремі сюжети життя та діяльності В. Щербини і в закордонній українській історіографії, хоча окремої студії про вченого там так і не створено. В основному особа і науковий доробок

²⁵ Верба І. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. – К., 1999. – С. 170, 171.

²⁶ Матяш І. “Зірка першої величини”. Життєпис К.М.Грушевської. – К., 2002. – С. 94, 164.

²⁷ Юркова О. Щербина Володимир Іванович // Довідник з історії України. Вид. 2-ге, доопрац. і доповнене. – К., 2001. – С. 1104.

²⁸ Макаров А.Н. Малая энциклопедия киевской старины. – К., 2002. – 558 с.

²⁹ Кальницький М., Малаков Д., Юркова О. Нариси з історії Києва / Під ред. Т. Кішук і С. Кульчицького. – К., 2002. –С. 380.

фахівця фігурували в працях істориків-емігрантів. Вони особливо підкреслювали, що це був видний український науковець, учень В. Антоновича і близький співробітник М. Грушевського, один із творців національної історичної думки, відомий громадський діяч другої половини XIX – першої третини XX ст.

В своїй англomовній “Українській історіографії. 1917-1956 рр.” дослідник з українського зарубіжжя О. Оглоблин атестував праці В. Щербини з історії національної козаччини і киевознавства, зупинився на його роботі “Нові студії з історії Києва”³⁰. Він же, вивчаючи генеалогію новітньої української історіографії, відмітив, що у 1920-х рр. науково-історичне життя в Києві було повне ім’ям Антоновича. У ВУАН на той час можна побачити чимало учнів цього славнозвісного вченого, серед яких і В.І.Щербина (народницький напрямок)³¹. О.Оглоблин відмічає, що Володимир Іванович перейняв від свого вчителя основні методологічні прийоми в галузі українського джерелознавства і археографії. Зокрема, Антонович визначив і коло наукових зацікавлень В.Щербини – історія української козаччини і киевознавство. Разом з тим, у виданій в 2003 р. українською мовою вищезазначеній монографії подається неточна дата обрання В.Щербини членом-кореспондентом ВУАН – “член-кореспондент ВУАН з 1925 р.”³².

Окремі штрихи до портрету В. Щербини і його наукової творчості додала знана дослідниця ВУАН Н. Полонська-Василенко. Довгі роки вона працювала в академічних установах і добре знала Володимира Івановича. На помешканні її та її чоловіка акад. М. Василенка збиралися на той час ще

³⁰ Ohloblyn O. Ukrainian Historiography. 1917-1956 // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – Vol.V-VI. – New York, 1957. – P. 313.

³¹ Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріяли / Під. ред. Л. Винара. – Нью-Йорк, Київ, Торонто, 1995. – С. 210, 216.

³² Оглоблин О. Українська історіографія 1917-1956. Переклад з англ. (Вступ. ст. Верба І. коментарі Верба І., Юркова О. – К., 2003. – С. 134.

живі члени київської “Старої громади”, зокрема С. Єфремов, В. Ігнатович, Г. Житецький, Л. Старицька-Черняхівська, обговорювалися нагальні громадські і наукові проблеми³³. Приходив туди і В. Щербина. У 1962 р. вона видала працю “Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків”, де зупинилася на науково-організаційній діяльності суспільствознавця в Комісії історії Києва і Правобережної України, звернула увагу на видання її співробітників³⁴. Ці ж сюжети були нею описані і в інших роботах³⁵.

Особисте життя вченого в ранні роки уривчасто освітила Н. Іщук-Пазунок в статті, присвяченій родичу і другу В. Щербини Якову Шульгину, на сестрі якого був одружений Володимир Іванович. Дослідниця підкреслила його українське оточення, родинні традиції, національні симпатії. Додала, що патріотичні устремління знавця були продовжені в його наукових студіях³⁶.

Діяльність в Історичних установах ВУАН, співпрацю суспільствознавця з великим М. Грушевським коротко висвітлював голова Українського історичного товариства у зарубіжжі Л. Винар. На його думку, В. Щербина начебто став своєрідним містком між дореволюційною українською історіографією і молодого історичною наукою в Україні у

³³ Полонська-Василенко Н. С.О. Єфремов (Спогади) // Спілка Визволення України й Спілка Української Молоді: Спогади, документи й матеріали про діяльність. Ч.2. – Нью-Йорк, Мюнхен, 1964. – С. 96-98.

³⁴ Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Записки НТШ. – Т.173. – Париж, Чикаго, 1962. – С. 10.

³⁵ Див., напр. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х тт. 3-є вид. – Т.1. – К., 1995. – С. 25.

³⁶ Іщук-Пазунок Н. Яків Миколайович Шульгин // 125 років київської української академічної традиції. 1861-1986. Збірник / Ред. М. Антонович. – Нью-Йорк. 1993. – С.197, 201.

1920-х рр. Отже, робить висновки автор, В.Щербина уособлював певну академічну традицію, її кращі здобутки³⁷.

Деякі сюжети з плідної наукової праці вченого і його життя відображені в друкованих джерелах. Побачили світ і уривки із мемуарів науковця. У виданні “З іменем святого Володимира” були надруковані спомини В. Щербини про Університет св. Володимира 1870-х рр., в яких подається цікава характеристика В. Антоновича, його оточення, враження студентів від лекційної майстерності Володимира Боніфатійовича, а також охарактеризована студентом атмосфера, яка панувала на початку 1870-х рр. на історико-філологічному факультеті³⁸. Ці спомини будуть цікаві тим, хто вивчає або кого приваблюють сторінки історії Університету.

Академічна праця дослідника у 1920-х рр. на різних посадах (члена Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України, члена Постійної комісії для складання історично-географічного словника українських земель, члена Комісії для виучування західно-руського та українського права, співробітника Історичних установ ВУАН) зафіксована у збірниках документів і матеріалів “Історія Національної академії наук України”³⁹.

Діяльність науковців у ВУАН в умовах тотального нагляду за ними співробітниками ГПУ (кінець 1920-х – початок 30-х рр.) розглядається у документальній колекції “Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934”, яку підготували В. Пристайко і Ю. Шаповал. Зазначено, що протягом 1929-1930 рр. один із аспірантів кафедри

³⁷ Винар Л. Михайло Грушевський – історик і будівничий нації. Статті і матеріали. – Нью-Йорк, Київ, Торонто, 1995. – С. 67, 71-74, 149.

³⁸ З іменем святого Володимира: У 2-х кн. / Упор. В. Короткий, В. Ульяновський. – Кн.1. – К., 1994. – С. 269-274.

³⁹ Історія Академії наук України. 1918-1923: Документи і матеріали. – К., 1993; Історія Національної академії наук України. 1924-1928. Документи і матеріали. – К. 1998; Історія Національної академії наук України. 1929-1933. Документи і матеріали. – К., 1998.

Грушевського робив доноси на осіб, з якими працював вчений, давав їм персональну характеристику. Серед тих, кого згадував аспірант, були В.Щербина (“кадетствующий ліберал”), а також С.Шамрай (“племінник Грушевського – фашист”), С.Глушко (“бездара-націоналіст”) та ін⁴⁰. Все це красномовно промовляє про те, що діяльність науковця перебувала під пильним оком співробітників каральних органів.

Високої оцінки за свої людські якості і значний науковий доробок удостоївся В. Щербина від М. Грушевського. Взагалі, Михайло Сергійович стримано роздавав похвали, але Володимира Івановича цінував, часто виділяв серед дослідників історії України. Це засвідчили дві збірки, присвячені М. Грушевському. В одній з них - “Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920-1930-ті роки)” йдеться про те, як славетний вчений запропонував Наркомпросу УСРР взяти одним з перших на Науково-дослідну кафедру історії України саме В. Щербину. Про це розповідають декілька листів М. Грушевського до вищого керуючого органу в науці⁴¹.

У листопаді 1924 р. Михайло Сергійович висунув перед Укрголовнаукою кандидатуру “київського Нестора істориків”, як він ласкаво називав В. Щербину, на звання члена-кореспондента ВУАН. Не варто наголошувати, що це була велика честь, якої удостоїлися тільки окремі, найвідоміші науковці. На думку М. Грушевського, його старший і заслужений колега бездоганно відповідав всім вимогам до цього високого звання; Володимиру Івановичу завжди були притаманні наукова ерудиція, велика громадська й науково-організаційна праця. Декілька послань М. Грушевського до львівського видного вченого К. Студинського, де

⁴⁰ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. – К., 1996. – С. 92.

⁴¹ Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920-1930-ті роки): Зб. докум. і матер. / Упор. Р.Я.Піріг та інші. – К., 1997. – С. 41-43.

академік охарактеризував В.Щербину як “... нашого Київського Нестора істориків”, це наочно засвідчили⁴².

Разом з тим для епістолярії, яка містить цінну інформацію, характерним є суб’єктивізм, тому до цього виду джерел ми підходили з особливо ретельним критичним розглядом і використовували її переважно з метою доповнення інших джерел.

Отже, не зважаючи на те, що цей відомий громадський діяч, український історик, член-кореспондент ВУАН фрагментарно висвітлений в ряді публікацій та в друкованих документах, він і надалі залишається недостатньо вивченим. Жодного джерела з архіву вченого не введено до наукового обігу. Не досліджувалася його розлога суспільна і науково-організаційна діяльність; факти біографії та праці вченого, в основному з києвознавства, використовувалися уривчасто. У ряді робіт подається неточна дата обрання його членом-кореспондентом. Окремої роботи про В.І.Щербину так і не існує, жодна з його праць наукового доробку не була перевидана з 1926 року. Зрозуміло, що такий стан вивчення життєпису та творчого шляху видного дослідника не відповідає сучасному рівневі розвитку української історичної науки. На потребі дня стоїть вже завдання створення синтетичної праці про гуманітарія, яка б враховувала всі історіографічні досягнення, тому велике значення мають архівні джерела, які у науковий обіг вводяться переважно вперше.

1.2. Огляд джерел

Біографія Володимира Щербини мало документована. Особовий фонд історика не зберігся і його життєпис доводиться реконструювати за рідкісними джерелами, які зберігаються в різних архівосховищах України. Всі вони охоплюють в основному період з другої половини XIX ст. до

⁴² Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894-1932 рр.) / Упор. Г. Сварник. – Львів, Нью-Йорк, 1998. – С. 163, 200, 205.

1930-х рр. і тематично поділяються на такі групи: 1) матеріали, що висвітлюють різні аспекти біографії науковця; 2) документи науково-академічної та громадської діяльності; 3) рукописи вченого; 4) листування.

Ранню катехізацію майбутнього науковця відображають документи Державного архіву м. Києва (ДА м. Києва). З 1862 до 1868 рр. суспільствознавець навчався у 2-ій київській чоловічій гімназії. Це був один з перших навчальних середніх закладів у Києві, яким опікувалися члени київської “Старої Громади”. Не випадково, що й викладали тут старогромадівці, відомі історики, етнографи, зокрема М. Драгоманов, О. Тулуб, П. Житецький, І. Слепушкін. Таке оточення, безперечно, мало вплив на формування історичних поглядів початківця, на розвиток у нього українських симпатій. Саме у фонді 2-ої київської чоловічої гімназії (ф.81, оп.59, спр.33) і збереглися відповідні матеріали.

У рідкісних біографіях вченого дослідники його творчості фіксують, що дорогу в науку йому дали знамениті українські науковці і громадські діячі Володимир Антонович та Михайло Драгоманов. Це справді було так. В Університеті св. Володимира молодий студент В. Щербина впродовж 1868-1873 рр. слухав лекції з історії східних релігій М. Драгоманова та з історії Великого князівства Литовського, української козаччини, історичної географії В. Антоновича. Він активно відвідував архівний гурток, який вів у Київському архіві давніх актів Володимир Боніфатійович. Це стало для нього серйозною науковою школою, що дала ґрунтовну архівну підготовку, засновану на вивченні і критичному аналізі джерел. У фонді Університету св. Володимира (ф.16, оп.471, спр.586) відображена кипуча дослідницька праця В. Щербини. Зберігся його реферат “Сведения об Индии, заключающиеся в сочинениях древних греческих писателей” з візою М. Драгоманова і В. Антоновича “Весьма удовлетворительно”. Про цю першу наукову працю суспільствознавця немає жодних свідчень в літературі.

Натомість більше знаємо про його кандидатську студію “Гетманство К.Г. Разумовского в связи с предыдущей историей Малороссии”, яку він виконував під керівництвом В. Антоновича і примірник якої зберігся в ДА м. Києва (ф.16, оп.471, спр.585).

Джерела ДА м. Києва фіксують і участь Володимира Івановича в різних наукових інституціях, зокрема у Київському художньо-промисловому і науковому музеї. Це була поважна інституція, перший у місті на Дніпрі і взагалі в Україні публічний музей. Тут зібралися видатні національні сили, відомі вчені, такі як В. Іконников, М. Біляшівський, М. Василенко, С. Голубєв, І. Каманін, О. Левицький, А. Лобода, І. Огієнко, М. Петров, Н. Полонська, Д. Щербаківський, А. Яковлів та інші. Впродовж 1912-1914 рр. В. Щербина працював у відділі “Старий Київ”, де за його проектом і пропозицією готувалася справжня енциклопедія київської минувшини “Материалы по истории и топографии старого Киева” (ф.304, оп.1, спр.27).

Окремі дані про суспільствознавця зосереджені в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Це, насамперед, його листи до відомих українських діячів В. Ляскоронського (ф.90), Є. Ківлицького (ф.71), А. Степовича (ф.179), М. Могилянського (ф.X), П. Житецького (ф.I). Вони охоплюють значний хронологічний період від кінця XIX ст. до 1930-х років включно. В них міститься чимало інформації про наукове і культурне життя України тих років, долю національної інтелігенції. Так, в листах за 1930-й рік до керуючого Постійною комісією для складання біографічного словника діячів України відомого літературознавця Михайла Могилянського Володимир Щербина коротко описав біографію знаного економіста, керівника Київського державного банку, доктора історії Г. Афанасьєва, а на завершення зазначив, що помер він у 1928 р. у Франції, “куди поїхав до сина” (ф.X, №6520).

У фонді Київського університету в Інституті рукопису (ф.VIII) перебувають матеріали про науковця, які стосуються його участі у

діяльності Історичного товариства Нестора Літописця. В. Щербина був його дієвим членом упродовж більше 50 років, мало не від дня заснування і до ліквідації товариства. Можна стверджувати, що він на 1930 р. – час припинення діяльності інституції, був, мабуть, єдиним живим свідком всієї славної історії цієї установи.

Звичайно, не тільки цими джерелами обмежуються дані про Володимира Івановича у фондах Інституту рукопису НБУВ. У віці 75 років він інтенсивно почав реалізовувати себе як організатор наукового процесу і вчений. Велика заслуга у цьому Михайла Грушевського, який знав могутній творчий потенціал В. Щербини і його науковий доробок. Тому зрозуміло, що у 1924-1930 рр. дослідник був дійсним членом Науково-дослідної кафедри історії України, керівничим Комісії історії Києва і Правобережжя при ВУАН. Матеріали про цей бік життя громадського діяча відклалися у фондї Х (Всеукраїнська академія наук). Тут зберігаються “Звідомлення про наукові відрядження Кафедри історії України за доби торговельного капіталу і Комісій при катедрі в 1929-1930 рр.” (№2985), джерела про діяльність Історичної секції ВУАН та зв’язаних з нею історичних установ Академії за 1929-1930 роки (№1686). Збереглися також відомості про особовий склад Історичних установ ВУАН за 1927 рік (№2234). В них міститься чимало даних про академічну працю вченого і його колег по комісії, зокрема С. Глушка, С. Шамрая, І. Щітківського.

Володимир Іванович мав і своїх учнів. Він допомагав у науковому сходженні сьогодні практично забутим, а у 1920-х рр. знаним дослідникам К. Антиповичу (тема промоційної (на той час так називали кандидатську) праці якого була “Приватно-панські міста на Правобережній Україні в кінці XVIII та в XIX ст.”), В. Ігнатієнку (промоційна праця “Історія української преси”), М. Карачківському (промоційна робота “Київське цехове ремісництво XIX ст.”), С. Шамраю (промоційна праця “Київська Козаччина 1855 р.: До історії селянських рухів на Київщині”).

У фонді ВУАН збереглися і деякі рукописи вченого з його правками. В них відбивається хід творчої думки суспільствознавця. Це в основному його статті з історії Києва і київщини, які він у 1926-1928 рр. вмістив у збірнику “Нові студії з історії Київа”, а також у “Науковому збірнику за 1928 р.”, зокрема: “Шулявщина (або Шулявка)” (ф.Х, №15075). Цікаво, що в цій статті В. Щербина надав рідкісні біографічні дані про свою матір Олександру Євстафіївну – дочку відомого українського письменника, одного з родоначальників романтизму в Україні Євстафія Рудиковського. Серед інших рукописів дослідника слід відмітити його “Перевози і мости через Дніпро коло Київа” (ф.Х, №15067-15068), “Давні плани міста Київа (1638-1837)” (ф.Х, №15071), “Спомин у Київі про рід Іпсіланті” (ф.Х, №14850), “Стрілецька та Рейтарська вулиці у Київі” (ф.Х, №15076-15077), “Так звані архімандричі покої Київо-Печерської лаври” (ф.Х, №15081), “Упривілейовані війти міста Київа (именоуемого Подола)” (ф.Х, №15084-15087), “Чи була Київська Лавра в’язницею як монастирі російські” (ф.Х, №15088-15089), “1744 рік у Київі” (ф.Х, №4461), “Мапа Київського повіту половини XVIII в.” (ф.Х, №15072-15073), “Старі київські кам’яниці на Подолі та “Артемиха” (ф.Х, №15082-15083). Ці студії значно доповнюють відомості про столицю України та її околиці, бо вчений їх ґрунтував на унікальних джерелах з Київського центрального архіву давніх актів, частина з яких безповоротно втрачена. На цьому, зокрема, наголошував рецензент збірника “Нові студії з історії Київа” знаний науковець А. Степович (ф.179, №137).

Своєму другу, передчасно померлому у 1929 р. києвознавцю Леоніду Добровольському Володимир Щербина присвятив некролог – спомин. Він також зберігається у фонді Х, №14878.

Серед цікавих рукотворних розвідок фахівця слід наголосити на його статті “Селиванов в Шлиссельбурге (из петербургских преданий начала XIX в.)”, яку він написав у Києві у 1923 р. із записаних ним ще у 1884 р. спогадів петербурзького старожила І. Логінова. Праця присвячена опису

могили відомого скопця Селіванова, похованого в Шліссельбурзькій дерев'яній церкві. Це захоронення стало місцем паломництва скопців. Згадуючи І. Селіванова, В. Щербина проливає світло і на своє особисте життя: у 1879 р., як нотує вчений, він одружився на його онуці (ф.І, №11311).

Академічний період життя дослідника продовжують джерела, які осіли в Науковому архіві Інституту історії України НАН України. Тут перебуває на зберіганні архів Науково-дослідної кафедри історії України за 1924-1930 рр. В ньому вкраплені матеріали не тільки про Комісію історії Києва і Правобережжя, а й про інші наукові осередки, які так чи інакше були пов'язані з кафедрою М. Грушевського. Це, насамперед, Археографічна та Історично-географічна комісії ВУАН. В описі 3, спр.170, №1 зосередилися плани праці кафедри за 1924 р., а в №№ 4 та 8 зберігаються протоколи засідань за 1925-1930 рр. Є в кафедральному архіві і відгуки В. Щербини на наукові праці його вихованців С. Глушка (спр.172, №3), М. Карачківського (спр.172, №8), О. Степанишиної (спр.172, №10), Л. Окиншевича (спр.172, №11), С. Шамрая (спр.172, №4), В. Юркевича (спр.172, №13).

Про пам'яткоохоронну діяльність суспільствознавця у 1917-1918 рр. частково можуть розповісти джерела Центрального архіву вищих органів влади та управління України. В ті буремні роки Володимир Іванович входив до Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва по Україні, яким керував його товариш – відомий український історик та археолог М. Біляшівський. Комітет зібрав значні творчі сили національної інтелігенції, зокрема М. Грушевського, В. Кричевського, О. Левицького, В. Модзалевського, Д. Яворницького. В протоколах комітету (ф.2561, оп.1, спр.206) є виступ дослідника за 18 квітня 1918 р., коли він брав участь в обговоренні питання про долю колишньої царської символіки.

У жовтні 1918 р. в добу гетьманату П. Скоропадського науковець входив до Підготовчої комісії у справі збудування пам'ятника Тарасу

Шевченку. Це була давня мрія національної патріотичної інтелігенції – увічнити у граніті генія українського народу. Тоді, у жовтневі дні 1918 р. В. Щербина разом з відомими вченими, митцями і громадськими діячами, серед яких були Г. Нарбут, Г. Павлуцький, О. Левицький, В. Науменко, Б. Кістяківський і П. Зайцев, розробив макет майбутнього пам'ятника і склав орієнтовний кошторис. Ця діяльність зафіксована в протоколах комітету (ф.2201, оп.3, спр.9). На жаль, справа далі не зрушила. Більшовицька навала і захоплення Києва у лютому 1919 р. поклали край діяльності Комітету.

У фонді 166 (Народний комісаріат освіти УРСР) за жовтень 1925 р. зберігаються матеріали про штати та особовий склад ВУАН по Історично-філологічному відділу. В них В. Щербина як член-кореспондент ВУАН фігурує серед 19 академіків і 5 членів-кореспондентів. Це цікавий факт, оскільки він і матір Лесі Українки - знаний фольклорист і письменниця Олена Пчілка (О.П. Косач), заявлені як єдині члени-кореспонденти з Києва. Очевидно, це була велика честь, бо, як відомо, офіційно ВУАН розміщувалася у Києві, а членів-кореспондентів, на відміну від академіків, у той час обирали поза межами давнього міста на Дніпрі (ф.166, оп.6, спр.5913).

Цікаві дані про стосунки В. Щербини із іншими вченими містяться в особових фондах визначних вчених. Зокрема, збереглися листи Володимира Івановича до Андрія Яковліва (ф.4438 (особовий фонд А. Яковліва), оп.1, спр.7), а також відгук про працю вченого у Комісії історії західноруського та українського права керівничого комісії акад. М. Василенка (ф. 3974 (особовий фонд М.П. Василенка), оп.1, спр.5).

У фонді 1235 (Грушевські – історики та філологи) Центрального державного історичного архіву України у м. Києві зосередилися 6 листів В. Щербини до М. Грушевського за період з 4 березня 1899 р. до 13 грудня 1911 р. В них в основному обговорюються наукові проблеми Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) у Львові та Українського наукового

товариства у Києві. Зокрема, Володимир Івановича на прохання Михайла Сергійовича написав декілька статей з київської проблематики. Є в цих листах і подяка В. Щербини за обрання його дійсним членом НТШ у березні 1899 року (ф.1235, оп.1, спр.851).

Певно, архівні документи про вченого зберігаються і в інших українських джерелозібраннях. Очевидно, останній його офіційний академічний документ знаходиться у фонді Р-251 Архіву Президії НАН України. Він датується жовтнем-листопадом 1930 р., коли 80-річний член-кореспондент В. Щербина просив Президію ВУАН звільнити його з посади керівничого Комісії історії Києва і Правобережжя в зв'язку з похилим віком та хворобою і призначити пенсію (ф.Р-251, оп.1, спр.43). Вища наукова установа України задовольнила його прохання і з 1 листопада 1930 р. києвознавець перейшов у ранг академічного пенсіонера.

Звичайно, вчених такого рівня як В. Щербина небагато в Україні. Шкода, що він потрапив до розряду призабутих постатей національної історіографії. Однак існуючі джерела до біографії та творчої лабораторії цього непересічного дослідника дали можливість автору об'єктивно висвітлити різні аспекти його життєпису та наукової спадщини, зокрема дослідити багатогранну громадську, просвітницько-культурну і наукову діяльність В.Щербини. Ці джерела були нами критично співставлені з іншими джерелами, що дало можливість максимально повно і правдиво відтворити життєвий і творчий шлях вченого. Джерела також дали можливість намалювати те історичне оточення, в якому жив і творив В.Щербина.

Отже, аналіз створеної літератури, де згадується про В.І.Щербину, свідчить, що хоч дана постать не обійдена увагою, проте його ім'я найменше вивчене, узагальнене й популяризовано в історичній науці, не знайшло по теперішній час належного місця в монографічних і дисертаційних дослідженнях.

РОЗДІЛ 2

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ І ТВОРЧА ПРАЦЯ У 1850-1920 РОКАХ

2.1. Родовід В.Щербини в контексті української історії

Витоки зацікавлення В. Щербиною історією слід шукати в його родоводі. Володимир Іванович Щербина успадкував від предків значну духовну спадщину і національну традицію. Народився він 16 травня (за старим стилем 3 травня) 1850 року у Києві в православній родині¹. Його батько – Іван Трохимович Щербина (1814 – ?) мав лікарську практику в Університеті св. Володимира і завів широкі знайомства серед представників наукової, освітньої і культурної громадськості України. Боярсько-шляхетський рід Щербин відомий на Київщині ще з XVI ст., коли родина була власником с. Хотиничи². Ім'я батька Володимира стало відомим, коли той у 1840-х рр. брав участь у боротьбі з холерою у “стольному граді” на Дніпрі. Іван Щербина був серед тих, хто віднайшов напівзакинуте лютеранське “холерне кладовище” на Бібіковському бульварі у Києві. Історик київських некрополів Л. Проценко за цей вчинок назвала його “правдивим знатоком міста”³. Батько мав значний вплив на формування світогляду сина, його наукових зацікавлень. На жаль, наші знання про рід Щербин по батьківській лінії на цьому вичерпуються, бо в джерелах майже не фіксується його подальший життєвий шлях.

Значно більше збереглося даних про родове коліно матері історика. Його мати була дочкою знаного українського письменника 1830-40-х рр. Євстафія (Остапа) Петровича Рудиковського (1784-1851). Рудиковські – це

¹ Глушко С. П'ядесятиріччя науково-педагогічної і громадської діяльності В.І. Щербини // Щербина В.І. Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – С. IX.

² Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 149, 261.

³ Проценко Л.А. Історія київського некрополя. – К., 1995. – С. 225.

польсько-український рід переселенців з Хорватії (область Іллірії), які опинилися у Речі Посполитій в середині XVIII ст. Як вважав Володимир Щербина, саме у Польщі відбулося розділення роду на дві сім'ї – польську і українську⁴. Рудиковські–поляки збагатіли та окатоличилися й досягли певного суспільного становища, обійняли видні посади. Один з їхніх нащадків, за переказами, навіть удостоївся чину “архієпископа Варшавського за останнього польського короля”⁵. Щоправда, сам дослідник цікавився цим питанням свого родоводу, але не знайшов переконливих доказів. Як би там не було, а польські Рудиковські такі дещо дали Речі Посполитій.

Інші Рудиковські, збіднілі й православні, попрямували в Україну робити духовну кар'єру. Родоначальником українських Рудиковських слід вважати Петра Рудиковського, келійника отця Павла Конюсевича (Павла Тобольського, відомого проповідника, церковного діяча, митрополита Сибірського і Тобольського), який священнодіяв у Києво-Печерській лаврі у 1768-70 рр.

Петро Рудиковський мав незалежницький характер і коли Київ у 1770-х рр. охопила чума, знехтував заборонаю лаврського начальства і поїхав до сім'ї. Згодом він влаштувався парохом у с. Вільшанка Васильківського повіту Київської губернії. Життя сільського священника мало відрізнялося від побуту селян. Сім'ю переслідували нестатки, що і тутешніх вільшанців, але Петро Рудиковський і його дружина Ксенія, не зважаючи на злидні, дали освіту всім своїм дітям – двом синам Євстафію і Андрію та трьом дочкам – Алексіаді, Євгенії і Мар'яні⁶. Невдовзі Щербинів прадід Петро Рудиковський застудився і помер.

⁴ Щербина В. Из семейного архива. Записки Андрея Петровича Рудыковского (1796-1874) // Киевская Старина. – 1892. - № 4. – С. 2.

⁵ Там само.

⁶ Див. Письма о. Петра Рудыковского к сыну / Публ. В. Щербины // Там само. – С. 20.

Стопами батька пішов старший син Євстафій Рудиковський – дід Володимира Щербини. Це була колоритна фігура на тлі культурного життя України першої половини XIX ст. Знаний в свій час український письменник, казкар і байкар, він дуже вдало вписався в романтичний період національної літератури. Його поетичною спадщиною наприкінці XIX ст. опікувався Володимир Щербина, зробивши чимало для популяризації ім'я свого діда, надрукувавши в часопису “Киевская Старина” за 1892 р. підбірку його віршів⁷.

А й справді, Євстафій Рудиковський був вартий того. Народився він в с. Вільшанка Київської губернії 21 вересня за ст. стилем 1784 року⁸. Щоправда, його шлях до вершин був не легким. Він постійно долав бідність. Мати по смерті свого чоловіка звернулася до київського митрополита Серапіона, і Євстафія зарахували на казенний кошт в київську бурсу⁹. Євстафій Рудиковський отримав ґрунтовну освіту. У 1806-10 рр. навчався спочатку у Київській духовній академії, а пізніше у Медико-хірургічній академії у Петербурзі. Київський період своєї катехизації він згадував як найкращий. Саме тут Щербинів предок духовно зростав, набирався розуму. Захопився вивченням давніх мов, почав писати перші літературні твори (так звані хрестовидні епіграми). Взагалі, це був світлий час Київської духовної академії в ректорство відомого церковного подвижника Іринія Фальковського. Не дивно, що молодий Євстафій проникся в академії глибоким релігійним почуттям, яке зберіг на все життя.

Але не пішов далі духовними стежками Щербинів рід. Після закінчення Медико-хірургічної академії він зробив лікарську кар'єру,

⁷ Див.: Из семейного архива. П. Стихотворения Евстафия Петровича Рудыковского (1784-1851) // Киевская Старина. – 1892. - № 7. – С. 55-84.

⁸ Див. Білокінь С.І. Рудиковський Євстафій Петрович // Українська радянська енциклопедія. – Т.9. – К., 1983. – С. 506.

⁹ Из семейного архива // Киевская Старина. – 1892. – № 4. – С. 7.

служив штаб-лікарем в Томському піхотному полку. З цим полком брав участь у війні 1812 року та подальших закордонних баталіях. Пережив Смоленську і Бородинську битви, а у 1813-15 рр. побував у герцогстві Варшавському, Сілезії, Саксонії, Баварії, Франції, Прусії. Звичайно, це був піднесений подих свободи. Тут він написав ряд патріотичних віршів, такі як “Крыса”, “Насильный брак”¹⁰. Пізніше дід як учасник Бородинської баталії одержав за це військову пенсію.

Армійські стежки звели Євстафія Рудиковського з відомими військовими діячами, зокрема з М. Раєвським, М. Орловим. Прикомандирований до штабу 4-го військового корпусу, він у 1818 р. разом з М. Раєвським переїхав до Києва. Це була віха в житті Євстафія Петровича. Разом з М. Раєвським і його сім’єю він взяв участь у відомому вояжі генерала на Кавказ і у Крим, заприятелював з Олександром Пушкіним. Дні, проведені з геніальним російським поетом, назавжди вкарбувалися в його пам’ять. З часом про цю цікаву мандрівку він напише ряд спогадів¹¹, частину з яких буде передруковано у книзі П. Анненкова “А.С. Пушкин. Материалы для его биографии и оценки произведений” і в збірнику “Пушкин в южной России”¹². Був знайомий Є. Рудиковський і з іншим відомим майстром поетичного слова О. Грибоєдовим.

Близькі взаємини з Раєвськими мали для Євстафія Петровича й інший бік. Коли у нього в 1825 р. народилися сини-близнюки Володимир та Іван, за порадою М. Раєвського він просив імператора Олександра І бути їх хресним батьком. На це прохання прийшла монарша відповідь і при хрещенні близнюків Рудиковських хрещеними батьками і матерями виступили: Володимира – генерал М. Раєвський і його дочка княжна Марія

¹⁰ Рудиковский (Евстафий Петрович) (1784-1851) // Энциклопедический словарь. Изд. Ф.А. Брокгаузом, И.А. Эфроном. – Т. XXVIII. – СПб., 1899. – С. 248.

¹¹ Рудиковский Е. Встреча с Пушкиным (из записок медика) // Вестник. – 1841. - № 1. – С. 23-28.

¹² Див. Пушкин в южной России // Русский архив. – 1866. – С. 1101-1104.

Волконська, дружина декабриста Сергія Волконського, а Івана – генерал М. Орлов, одружений на іншій дочці М. Раєвського, і генеральша Д. Красовська¹³.

Природно, через Раєвських і Орлових Євстафій Петрович зустрічався з багатьма майбутніми декабристами, лікував їх, дружив з ними. Особливо тісно він зійшовся з С. Трубецьким, М. Лорером і О. Поджіо, щоправда, старший їх роками, не був втаємничений у їхні справи.

Однак, гадаємо, гірка доля декабристів торкнулася і діда Володимира Щербини. Відчуваючи небезпеку, він у 1825 р. залишив службу в армії і вийшов у відставку, осівши у Києві. З цього часу давній град на Дніпрі став його постійним місцем проживання.

Деякий час Євстафій Петрович вів практику в Кирилівській лікарні, а одержавши у 1834 р. чин статського радника, перейшов старшим ординатором у Київський військовий госпіталь, де ніс службу до смерті.

Його попередні знайомства спрацювали і в більш пізні часи. Обіймаючи невисоку посаду, він все ж став постійним лікарем у генерал-губернаторів Желтухіна і Княжиніна, лікував губернаторів Ковальова і Катеринина, інтенданта Лашкарьова, командира 4-ї дивізії генерала А. Красовського.

Проте в першу чергу Є. Рудиковський, наділений літературним талантом, зійшовся з близькими за його уподобаннями людьми. Часто заходив до Києво-Печерської лаври, де вів християнські бесіди з митрополитом Євгенієм (Болховітіновим), єпископами Кирилом і Ієремією, монахами. Це був духовно-релігійний світ Є. Рудиковського, відображений ним, наприклад, у поезії “Песнь Богу” (1831).

Відкриття у Києві Університету св. Володимира розширило інтелектуальний світ діда Володимира Щербини. З’явилися нові знайомства. Він близько зійшовся з місцевою професурою, створив у Києві своєрідний салон, де бували викладачі вузу – професори К. Неволін,

¹³ Из семейного архива // Киевская Старина. – 1895. – Кн.5. – С. 195.

С. Богорадський, В. Караваєв, сімейство Бунге. Особливо товариські взаємини у нього склалися з ректором університету знаним природознавцем, фольклористом і письменником М. Максимовичем. Сам Михайло Олександрович і його сестра Олена часто гостювали у Рудиковських. Велися жваві літературознавчі бесіди, обговорювалися питання поступу українського і російського поетичного слова.

Родинно зійшовся Євстафій Петрович із відомою у Києві українською родиною Шульгиних. У 1845 р. його дочка Марія одружилася з чиновником канцелярії генерал-губернатора Миколою Шульгиним. Брат Миколи Яковича – Віталій Якович Шульгин (1822-1878), член “Старої Громади”, згодом став відомим істориком, професором Університету св. Володимира по кафедрі всесвітньої історії. Взагалі, як вважав вже згадуваний історик Олександр Оглоблін, споріднення Рудиковських з Шульгиними ввело їх в старшинсько-козацький світ старої Гетьманщини і посвоячило з низкою шляхетських фамілій України. Зокрема, споріднило з Апостолами, Безбородьками, Бутовичами, Галаганами, Гамаліями, Забілами, Кочубеями, Лашкевичами, Лизогубами, Милорадовичами, Полуботками, Самойловичами, Скоропадськими, Устимовичами¹⁴. До того ж, граф Григорій Милорадович (1839-1905) – відомий український генеалог та історик Чернігівщини, був також далеким родичем Володимира Щербини.

Останні роки життя Євстафія Петровича були особливо плідними в поезії. Він під псевдонімом “Остап Київський” писав українською і російською мовами байки на морально-побутові теми (“Климова капуста”, 1840, “Мужича казка”, 1841, “Вибір женихів”, 1842), казки (“Давным, давно я обещаю...”, 1840), вірші, пісні про козаччину, в яких відчуваються мотиви народності і релігійності. На думку сучасних дослідників, у

¹⁴ Оглоблін О. Предки Олександра Яковича Шульгина // Записки НТШ. – Т. CLXXXVI. Праці Історично-філософської секції. Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889-1960). – Париж, Мюнхен, 1969. – С. 70.

творчості Є. Рудиковського відчувається вплив славетного Івана Котляревського¹⁵.

По смерті Євстафія Петровича у 1851 р., його поетична спадщина перейшла через дочку Олександру онуку Володимиру Щербині. Скрупульозно досліджуючи його творчість, Володимир Іванович в паперах Михайла Максимовича розшукав ще один збірник українських віршів свого відомого предка, що дало йому підстави віднести Є. Рудиковського до найраніших представників нової української літератури¹⁶.

Втім, Євстафій Петрович не один прославив родину Рудиковських. Його молодший брат Андрій (1796-1874) теж фігура доволі помітна у тодішньому суспільно-політичному житті України. Він, як і старший Рудиковський, навчався і виховувався в Київській духовній академії і пішов військовими шляхами. Служив у військових аракчєєвських поселеннях на Новгородщині, про які залишив спогади¹⁷, а далі – в Волинському полку, з яким брав участь в походах на Молдавію і Валахію (1833). Остання його посада – плац-ад'ютант в Ізмаїльській фортеці (1839). Андрій Рудиковський вийшов у відставку у 1848 р. в чині майора і оселився у Києві, де жив до смерті.

Але це було дивне побутування. “Просто и скромно провел он эти года. Чем-то монашеским веяло от всей его обстановки. Маленькая квартирка, полка с книгами религиозного содержания (любимая книга его была “Училище благочестия”), токарный станок, доставлявший ему необходимый моцион и в то же время подспорье к скромному пенсону. Развлечений никаких он не признавал” – згадував про Андрія Петровича

¹⁵ Білокінь С.І. Рудиковський... – С. 506.

¹⁶ Щербина В. Два неизданные малорусские стихотворения Е.П. Рудыковского // Киевская Старина. – 1894. – Кн.7. – С. 116.

¹⁷ Див. Устройство военных поселений (из записок отставного майора А.П. Рудыковского) 1820-1821 г. // Русская Старина. – 1873. – Т.VIII. – Кн.10. – С. 594-596.

Володимир Щербина¹⁸. Проте ця усамітнена обстановка як ніколи сприяла його літературній праці. Очевидно, під впливом старшого брата, Андрій Петрович довгі роки писав “Записки”, надруковані також у 1892 р. Володимиром Івановичем у журналі “Киевская Старина”. Головний їх інтерес, як нотували тодішні критики, полягав у “... показі правдивої і неприкрашеної картини внутрішнього побуту київської академії... Також в них чимало цікавих картинок з побуту сільського духовенства ... XVIII і початку XIX ст.”¹⁹.

З дітей Євстафія Рудиковського знаємо ще сина Петра Євстафійовича (1822-1915), військового інженера, капітана. У 1846 р. він проектував військові поселення, а у 1852 р. – керував будівництвом Охтенського порохового заводу. Його син Євстафій Петрович (двоюридний брат В.Щербини) – учасник російсько-турецької війни 1877-78 рр.. І батько, і син поховані у Києві на Лук’янівському кладовищі.

Донька Євстафія Петровича Рудиковського Олександра Євстафіївна (нар. 1820 р.) одружилася з Іваном Щербиною, батьком Володимира Івановича Щербини. Про Олександрю Євстафіївну відомо мало. Була вона доброю господинею і люблячою матір’ю. За свідченнями її сина, мати продовжувала батьківську традицію, збирала книжки, цікавилася предметами старовини. Любила з батьком і його приятелями М. Максимовичем, В. Шульгиним, С. Богородським гуляти гущавинами Шулявки, “Кадетським гаєм” – тоді улюбленим місцем відпочинку киян. Саме від неї син Володимир отримав малюнок будинку київського

¹⁸ Из семейного архива. I. Записки Андрея Петровича Рудыковского (1796-1874) // Киевская Старина. – 1892. – Кн.4. – С. 4-5.

¹⁹ Рудыковский Андрей Петрович (1796-1874) // Энциклопедический словарь. Изд. Ф.А. Брокгаузом, И.А. Эфроном. – Т. XXVIII. – СПб., 1899. – С. 248.

архімандрита Варлаама Донатовича, який пізніше використав у своїй статті “Шулявщина”²⁰.

Безперечно, знаними стали нащадки і іншої дочки Євстафія Петровича Рудиковського – Марії Євстафіївни та Миколи Яковича Шульгина.

Їхній син – Яків Миколайович Шульгин (1851-1911), брат у перших і друг Володимира Івановича Щербини, став відомим українським істориком, громадсько-культурним діячем, педагогом. Учень В. Антоновича і М. Драгоманова, він викладав у київських і одеських гімназіях, був членом київської “Старої Громади”. За участь в українському національному русі його декілька разів заарештовували і висилали у Сибір. Однак своїх переконань він не зрікався. Яків Шульгин співпрацював у “Киевской Старине”, був дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка у Львові, членом Історичного товариства Нестора Літописця та членом-засновником і секретарем Українського наукового товариства у Києві. Його перу належить ряд вартісних праць з історії Лівобережної України другої половини XVII-XVIII ст., зокрема “Україна після 1654 р.” (1899), “Нарис Коліївщини за неопублікованими і опублікованими документами 1768 і ближніх років” (1890).

Яків Миколайович був одружений з Любов’ю Миколаївною Устимович (1865-1945), дочкою поступового діди́ча з Полтавщини, який теж зазнав царського переслідування, коли віддав колишнім кріпакам землю без викупу. Устимовичі споріднювали Шульгиних з відомими українськими родинами Лисенків, Старицьких, Сими́ренків.

Крім сина Якова, Марія Євстафіївна Рудиковська і Микола Якович Шульгин мали ще дочок Олександру і Віру. Олександра Миколаївна, як ми зазначали вище, стала дружиною Володимира Івановича Щербини, а Віра

²⁰ Щербина В.І. Шулявщина (або Шулявка) // Щербина В.І. Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – С. 62-63. (Рукопис цієї праці зберігається у ІР НБУВ, ф.Х, спр.15075, арк. 2).

побралася з Володимиром Павловичем Науменком (1852-1919), університетським другом Володимира Щербини.

Володимир Науменко – особа znana в громадсько-політичному русі України кінця XIX – початку XX ст. Відомий педагог, учений-філолог, літературознавець, він належав до активних діячів київської “Старої Громади”, з 1875 р. був її скарбником. У 1893-1906 рр. редагував журнал “Киевская Старина”, а з 1907 р. – часопис “Україна”. Товариш і однодумець Михайла Грушевського, він у 1914-1917 рр. під час російського заслання вченого, головував в Українському науковому товаристві, а у березні – квітні 1917 р. виконував функції заступника голови Української Центральної Ради²¹. Помітним був Володимир Науменко і за часів Гетьманату Павла Скоропадського, очолював Міністерство народної освіти, був головою Педагогічного товариства, мав славу кращого вчителя Києва, видатного педагога-теоретика. З 1919 р. працював в Українській академії наук. Більшовицька влада не простила йому такої бурхливої політичної діяльності і влітку 1919 р. він був розстріляний київською ЧК.

Племінники Володимира Щербини, діти Якова Шульгина і Любові Устимович - Олександр і Володимир стали видними українськими діячами. Олександр Якович Шульгин (1889-1960) відомий більше. Це був яскравий громадський і політичний діяч, історик, публіцист, дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка, лідер українського студентського земляцтва у Росії, один із засновників Української радикально-демократичної партії (з квітня 1917 р. – Союз українських автономістів-федералістів). Олександр Шульгин відіграв значну роль під час визвольних змагань і громадянської війни в Україні у 1917–20-х рр. Входив до Української Центральної Ради, був у липні 1917 – січні 1918 р. генеральним секретарем міжнаціональних справ. Він став одним із авторів

²¹ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Бібліографічний довідник. – К., 1998. – С. 133-134.

Статуту Вищого управління України, організатором З'їзду народів Росії у Києві. Діяльність Олександра Шульгина у зовнішньополітичному відомстві УНР сприяла міжнародному визнанню України як незалежної держави. У період Гетьманату він був членом міністерства закордонних справ, послом Української держави в Болгарії, головою політичної місії української делегації на мирних переговорах з радянською Росією. У 1919 р. він входив до складу делегації ЗУНР – ЗО УНР на Паризькій мирній конференції 1919-1920 рр. У 1920 р. він – голова делегації УНР на Першій Асамблеї Ліги Націй у Женеві. З 1921 р. – голова української надзвичайної дипломатичної місії у Парижі.

Дієвим був Олександр Шульгин і в еміграції. Обіймав високі посади міністра закордонних справ (1926-36, 1939-40, 1945-46), а у 1939-40 рр. очолював уряд УНР в екзилі. Одночасно з активною політичною діяльністю родич Володимира Щербини викладав у європейських вузах, зокрема професорував в Українському Вільному Університеті у Празі, був віце-президентом Міжнародної вільної академії наук у Парижі (1952-60).

У пресі він часто виступав під псевдонімами “О.Ш.”, “Alexandre Choulguine”²². Залишив по собі значну наукову спадщину. І сьогодні наука послуговується його працями “Нарис новітньої історії” (1925), “Уваги до розвитку раннього капіталізму” (1930). Писав він і гострі публіцистичні студії “Політика” (1917), “Без території” (1934), “Державність чи Гайдамащина” (1934).

Інший племінник Володимира Щербини, молодший брат Олександра Володимир Шульгин (1894-1918) – людина трагічної долі. Навчався на природничому відділі фізико-математичного факультету Університету св. Володимира. Ще у 1913 р. він виступив одним із засновників Української студентської громади, яку згодом і очолив. Член Київського

²² *Капелюшний В.* Замасковані імена: псевдоніми і криптоніми та проблема атрибуції авторства в історіографії українських національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. – К., 2001. – С. 97.

губерніального комітету (1917), у січні 1918 р. він загинув у бою під Крутами з російськими більшовицькими військами.

Їх сестра Надія Шульгина (по чоловіку Іщук) (1888–1979) – математик, деякий час працювала у ВУАН в лабораторії експериментальних дослідів з натуральної філософії (1921).

Висвітлюючи просопографічні дані про Володимира Щербину, не можна обійти увагою і інших його родичів по лінії Шульгиних, а саме вже нами згаданого Віталія Яковича Шульгина (1822-1878) і його сина Василя Віталійовича Шульгина (1878-1976). Професор Університету св. Володимира Віталій Шульгин викладав давню та новітню історію, історію середніх віків і зажив популярності серед студентів. Його колишній студент, а пізніше вчений-юрист О. Романович-Славатинський відзначав великий лекторський талант Віталія Шульгина²³. Близький до родини Щербин він мав певний вплив на формування історичних поглядів Володимира Щербини, але тривало це не довго. У середині 1864 р., коли Віталій Шульгин відійшов від Університету і позбувся ліберальних просвітницьких ідеалів, його зв'язок із Щербинами став куди слабкішим. Ідеологічно вони розійшлися, коли Віталій Шульгин остаточно перейшов на монархічні та шовіністичні позиції і заснував у Києві газету “Киевлянин”, перетворивши її на оплот русифікаторської політики царського уряду в Україні.

Не менш відомим був і син Віталія Шульгина – Василь Віталійович Шульгин, відомий російський політичний і державний діяч, публіцист, депутат IV Державної Думи. Він став одним із тих, хто видавав у Києві газету “Киевлянин”, яка мала різко антиукраїнське спрямування. Василь Шульгин був серед тих, хто приймав у лютому 1917 р. відречення від престолу імператора Миколи II. Відбувши після громадянської війни на

²³ Романович-Славатинский А.В. Моя жизнь и академическая деятельность // Вестник Европы. – 1903. – Т. 2. – С. 114; Михальченко С. Киевская школа. Очерки об историках. – Брянск, 1994. – С. 7.

еміграцію, його у 1945 р. було заарештовано “Смерчем” і ще майже 20 років Щербинів родич поневірявся по радянських тюрмах, написавши там ряд спогадів. Зокрема, доповнив свої “Дни” (цю роботу він написав ще у 1927 р.), а також “Годы. Воспоминания бывшего члена Государственной Думы”, які були опубліковані у 1979, вже після його смерті²⁴.

Пояснюючи ідеологічний розрив у сімействі Шульгиних між Яковом Миколайовичем Шульгиним – двоюрідним братом Володимира Щербини і дядьком - Віталієм Яковичем Шульгиним, Олександр Оглоблін зазначає одну суттєву деталь. Я.М.Шульгин був представником української течії національного руху, а Віталій Якович був представником російського дворянського роду Шульгиних, відомого ще з кінця XVI ст., “великоросійський шовініст”, який тільки генеалогічно був споріднений з українською гілкою роду Шульгиних²⁵. Причина розходження їх ідейних думок полягала в ставленні до питання українства.

Отже, досліджуючи родовід Володимира Щербини на генеалогічному та історичному ґрунті, слід констатувати, що походив він по лінії матері з духовного, високоінтелектуального, але незаможного роду Рудиковських, посвяченого і спорідненого через українських Шульгиних і Устимовичів з багатьма елітними родами Гетьманщини. Його батько мав широкі знайомства серед представників наукової, освітньої і культурної громадськості України; мати історика була дочкою українського письменника 30-40-х рр. XIX ст. Євстафія Рудиковського. Як з’ясовано в даному розділі, в дитячі роки в родинному оточенні В.Щербина повністю знаходився під впливом патріотичних поглядів на національне та культурне відродження України, що вплинуло на формування його світогляду. Простежуючи генеалогію В.Щербини, ми також дізнаємось про окремі сюжети життя та діяльності родин Рудиковських, Шульгиних, його

²⁴ *Владимиров В. О книге “Годы” и ее авторе // Шульгин В. Годы. Дни. 1920. – М., 1990. – С. 9-19.*

²⁵ *Оглоблін О. Предки Олександра Яковича Шульгина. – С. 71-72.*

університетського друга В. Науменка. Окрім ґрунтовної освіти, яку мали предки В.Щербини, їх життя було насичене й духовно-релігійним світом. У житті Володимира Івановича перехресчувалися різні родові звичаї і впливи громадського оточення із сильною культурною та національно-патріотичною традицією. Тому не випадково, що саме родинний чинник позначився на виборі Володимиром Щербиною майбутньої професії історика-дослідника.

2.2. Гімназійні і студентські роки.

Початок наукової та громадської праці (1862-1873)

Завдяки батькам Володимир Щербина виховувався в українському середовищі, в інтелектуальному оточенні. Хоча родина й була середніх статків, але на книжки не бракувало грошей. Пристрасть до читання йшла ще від діда по матері – збирача книжок Євстафія Рудиковського. Згадуючи свого діда, Володимир Щербина писав: “Несмотря на недостаток средств, он не жалел денег на книги и имел прекрасную библиотеку, в которой были редкие старинные издания Библии (например, Кельнское издание Нового Завета на латинском языке 1670 г.; Новый Завет на греческом языке с латинским переводом Бенедикта Ария Монтана, изд. в Амстердаме в 1731) и некоторых светских писателей (напр. “Похвала Глупости” Эразма Роттердамского — Базельское издание 1780 с гравюрами Голбейна). Вообще Е.П. был человеком разносторонне образованный: он знал прекрасно древние языки, которые изучил еще в академии”²⁶.

Завзятим колекціонером книжок став і батько. Отже, сімейна бібліотека Рудиковських і Щербин була відкрита перед Володимиром.

²⁶ Из семейного архива. П. Стихотворения Евстафия Петровича Рудыковского (1784 – 1851) // Киевская Старина – 1892. – Кн. 5. - С. 200.

Тому не дивно, що він навчився читати рано. Сумлінно читав все, набирився знань.

Юність Володимира Щербини припала на роки національно-культурного піднесення в Україні. У 12 років, коли хлопець отримав початкову домашню освіту, батьки віддали його до другого класу 2-ї Київської чоловічої гімназії. Вибір батьків був не випадковим. Одна з найстаріших у Києві, відкрита у 1834 році, гімназія славилася своїм національним духом, а головне, перебувала під орудою діячів київської “Старої Громади”. Директором у гімназії був близький родич Володимира І. Слепушкін, одружений з його старшою сестрою. І. Слепушкін сьогодні практично забутий, а у 1860-70-х рр. він мав гучну славу. За свідченням старогромадівця Г. Житецького, це був керівник першої недільної школи у Києві, ліберал, автор оригінальних прогресивних ідей, великий прихильник і популяризатор педагогічних принципів М. Пирогова²⁷. Ось далеко не вичерпний перелік сторін діяльності родича Володимира Щербини.

І справді, в 2-й чоловічій гімназії, завдяки зусиллям І. Слепушкіна, підібрався високопрофесійний колектив молодих вчителів. Тут викладали М. Драгоманов, О. Тулуб, М. Владимирський-Буданов, П. Житецький, Л. Юркевич, В. Беренштам, Н. Тумасов. Вдома у І. Слепушкіна, де деякий час жив В. Щербина, часто збирався педагогічний колектив. Велися жваві розмови не тільки на викладацькі теми, а й на громадські, наукові. На цих зустрічах бував парубком і Володимир. Родина, І. Слепушкін та його оточення, безперечно, мали вплив на формування світогляду майбутнього вченого, на розвиток у нього українських симпатій. Цей факт

²⁷ Житецький Г. Київська Громада за 60-х років // Україна. – 1928. – Кн. 1. – С. 91-125. Передруковано: З іменем святого Володимира. Київський університету у документах, матеріалах та спогадах сучасників: У 2-х кн. / Упор. В. Короткий, В. Ульяновський. – Кн. 2. – К., 1994. – С. 121.

підкреслюють сучасні історики²⁸. Зав'язувалися потрібні контакти, лаштувалися творчі плани. Певно, цей гурт став першою лабораторією у науці і громадській праці для майбутнього вченого.

На засідання до І. Слепушкіна приходив і близький товариш В.І. Щербини Володимир Наumenко. Ще одним осередком, де зростав Володимир, була родина Віталія Шульгина. Тут на вихованні після смерті своїх батьків жив його друг і двоюрідний брат – Яків Шульгин. У 1850-1860-х рр. постать Віталія Шульгина, популярного київського професора, притягала до себе інтелектуальний світ Києва. На відміну від “сальону” І. Слепушкіна, у В. Шульгина збиралася університетська професура, обговорювалися серйозні академічні теми. Частими гостями у “дядька Віталія” були відомі представники науки М. Бунге, А. Селін, А. Винниченко, М. Ренненкампф. Звичайно, зміст цих розмов для юнаків Володимира і Якова не був зовсім зрозумілим, але сама висока атмосфера, строгий академізм назавжди залишилися у пам'яті допитливих хлопців. Віталій Шульгин подарував молодому Щербині першу у його житті історичну книгу “Очерки из истории народных сказаний”. Саме в оточенні Шульгина Володимир починає цікавитися книжками про минувшину, у нього все більше формуються симпатії до науки історії.

Безперечно, це було так. В. Шульгин дав молодому Щербині поштовх до історії, але українство І. Слепушкіна і його однодумців, а головне - культурно-патріотичні традиції сім'ї, все це сформувало з нього національного діяча.

Після успішного закінчення 2-ї чоловічої гімназії Володимир вирішив поступати до Університету св. Володимира. У 1868 р. він став студентом історично-філологічного факультету обраного ним учбового закладу, де провчився до 1873 року. Цікавими є спогади студента В.Щербини про атмосферу, яка панувала в ті роки на історико-

²⁸ Див., приміром: *Юркова О.* Один з найбільших авторитетів і ерудитів // *Історичний календар* 2000. – К., 1999. – С. 146.

філологічному факультеті. Він зазначає, що наприкінці 60-х рр. XIX ст. факультет був в надзвичайно "убогім стані щодо його наукових сил"²⁹. На деяких кафедрах працювали такі "недолугі раритети, що прямо годились би для кунсткамери", - характеризує викладацький склад факультету студент Щербина. На лекціях таких викладачів панувала страшенна нудота, тому студенти не хотіли їх відвідувати. Отже, більшість ученої колегії на факультеті у той період була неавторитетною серед студентів (проф. С.С. Гогоцький, доц. Яроцький, доц. І.П.Хрущов, та інші). З появою восени 1870 р. на факультеті "небіжчика" Антоновича почала відроджуватися тут справжня наукова атмосфера. Молодому вченому був властивий науковий підхід до історії, оздоблений великою ерудицією і любов'ю до свого предмету. Широта й діапазон зацікавлень Володимира Боніфатійовича приваблювали до себе студентів факультету, і викладач з великим задоволенням ділився своїми знаннями з тими, хто прагнув їх. Також у студентів велику повагу викликали такі викладачі, як Ф.О.Терновський, М.П.Драгоманов, О.О.Котляревський.

З університетом юнак пов'язував великі надії, але вони тільки частково справдилися. Українським духом тут і не пахло, панували русофільські настрої, особливо після горезвісного Валуєвського циркуляру 1863 р. У цих умовах частина викладачів залишила факультет і навіть стояло питання про його закриття. Але, переживши морок, історично-філологічний факультет згодом відродився. Вже на початку 1870-х р. тут працювала ціла плеяда відомих лекторів і вчених, які суттєво збагатили національну педагогіку і науку. Серед них - вже вищезгадувані імена, а також історик та археограф В.Іконников, історик і юрист М. Владимирський-Буданов, філологи М. Тулов, О. Селін, економісти М. Бунге, Г. Цехановський. Часто університет запрошував і лекторів з інших навчальних закладів. Отже, з 70-х рр. XIX ст. в університеті

²⁹ З іменем святого Володимира: У 2-х кн. / Упор. В.Короткий, В.Ульяновський. – Кн. 1. – К.,1994. – С. 270.

працювали достатньо високопрофесійні викладачі, які, не зважаючи на урядові обмеження і фінансово-урядовий нагляд, все ж намагалися прищепити студентам любов до знань.

Описуючи роки навчання В. Щербини в Університеті, автори розвідок з його біографії особливо підкреслюють, що він навчався під керівництвом В. Антоновича, і тоді ще початкуючого молодого доцента М. Драгоманова³⁰. В останнього студент Щербина слухав лекції з історії східних релігій, які М. Драгоманов викладав блискуче. До Михайла Драгоманова він, без сумніву, потрапив неспроста. Це був його вчитель по 2-ій Київській чоловічій гімназії. Майбутній лідер українства до того ж ходив в учнях Віталія Яковича Шульгина і, як він пригадував в автобіографії, працював у останнього над римською історією, зокрема над добою імператора Тиберія³¹. Тому цілком логічно, що родича В. Шульгина він занурив у дослідження періоду еллінізму. Зберігся вже згадуваний реферат студента В. Щербини під назвою “Сведения об Индии, заключающихся в сочинениях древних греческих писателей”, де стоять візи М. Драгоманова і В. Антоновича “Весьма удовлетворительно”³². Про цю першу працю історика не згадує жоден з його біографів. Між іншим, вона цікава тим, що показує процес наукового становлення майбутнього вченого і громадського діяча³³. Студент В. Щербина досить ґрунтовно опрацював праці грецьких дослідників і мандрівників (Геродота, Ктезіаста, Аристофана та інших) про територію, клімат, географію, тваринний і рослинний світ, корисні копалини далекої Індії. Характерно, що вже в цій студії його думка загострилася критичним аналізом відомостей греків про країну слонів.

³⁰ *Шамрай С.* Праці В.І. Щербини з історії Правобережжя // Щербина В.І. Нові студії з історії Києва. – С. XV.

³¹ Автобіографія М.П. Драгоманова // *Былое*. – 1906. - № 6. – Июль. – С. 184-202.

³² ДА м. Києва, ф.16, оп.471, спр.586, арк. 1.

³³ Там само, арк. 2-37-зв.

Багато чого корисного взяв для себе майбутній вчений і у знаного тоді ще доцента, а згодом професора В. Антоновича, також учня В. Шульгина³⁴. З Володимиром Боніфатійовичем він науково зійшовся у 1870 р. відразу ж після першої вступної лекції останнього. “Тихим, тремтячим голосом він почав лекцію про значення Литовської доби в історії Русі читаючи з написаного – аж тут враз трапилось щось несподіване: лектор на хвилину замовк і тривожно став перегортати листки, чогось відшукуючи. Опісля виявилось, що він ненароком перегорнув замість одного два листки і загубив текст. Це був тривожний момент, і вся аудиторія замерла з ляку. Але професор вмить оправився, відсунув зшиток і почав викладати далі усно, і – правду сказати – ця друга частина лекції виразніша, ніж перша, що була читана по писаному. Наприкінці лекції аудиторія привітала несміливого лектора дружніми оплесками, підкреслюючи тим однодумно до нього симпатію”, – вкарбував у пам’яті перший виступ свого керівника Володимир Іванович³⁵.

Звичайно, працювати у такого вченого, як В. Антонович, було честю для будь-якого студента. Сьогодні в історіографії вже є усталена думка про київську документальну школу В. Антоновича, яка давала ґрунтовну архівну підготовку, засновану на опрацюванні джерел³⁶. Пройшов цю школу і його вихованець Володимир Іванович Щербина. Він слухав лекції В. Антоновича з української історіографії, історії Великого князівства Литовського, національної козаччини, історичної географії. Володимир Антонович навернув студента В. Щербину на українську історію, зокрема

³⁴ Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К., 1997. – С. 87.

³⁵ Щербина В. Спомин колишнього студента про Київський університет 70-х років // Наше минуле. – 1919. – Число 1-2. – С. 65.

³⁶ Див., напр., Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – Прага, 1923. – С. 127-135; Полонська-Василенко Н. Нарис історіографії України // Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х тт.. – Т. 1. – К., 1995. – С. 20.

історію Києва та Київщини, яка стала улюбленою темою всього його пізнішого життя. Посилено працював він і в архівному гуртку, який незмінно проводив його вчитель в Київському архіві давніх актів. В колективі працювало в різний час до 40 чоловік, серед них колеги і друзі Щербини – І. Павловський, О. Левицький, І. Каманін, Я. Шульгин та інші.

Зазначаючи регіональний підхід Володимира Боніфатійовича до вибору тем своїм учням, Олександр Оглоблин писав, що він кожному з пізніших виучеників давав так звані обласні монографії (взагалі, звідки були самі ці учні): Дмитру Багалію – Сіверську землю (1882), Петру Голубовському – Смоленську землю (1895), Михайлу Грушевському – Київську землю (1892), Олександру Андріяшеву і Петру Іванову – волинські землі (1888, 1895), Василю Ляскоронському – Переяславську землю (1897), Митрофану Довнар-Запольському – білоруську землю (1891), Василю Данилевичу – історію Полоцької землі (1896), Никандру Молчановському – історію Подільської землі (1886)³⁷. Але, певно ця доля тоді обійшла одного з перших учнів славетного вченого Володимира Щербину. Під керівництвом свого вчителя він опрацьовував тему “Гетманство К.Г. Разумовского в связи с предыдущей историей Малороссии”³⁸. В малочисельній літературі про суспільствознавця цю його кандидатську працю подають часто неточно³⁹.

Архівний гурток Володимира Антоновича – явище помітне в науковому світі не тільки Києва та Київщини, а й певно, всієї України.

³⁷ *Оглоблин О.* Володимир Антонович та його історична школа // *Оглоблин О.* Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали / За ред. Л. Винара. – Нью-Йорк, Київ, Торонто, 1995. – С. 206.

³⁸ Див. ДА м. Києва, ф.16, оп.471 спр.585, арк. 1-42.

³⁹ Так, у студії С. Глушка кандидатська праця В. Щербини подається під титулатурою “Гетманство Кирилла Григорьевича Разумовского в связи с предшествовавшей историей Малороссии” // Глушко С. П’ядесятиріччя науково-педагогічної і громадської діяльності В.І. Щербини. – С. XI.

Щоправда, цю ідею він запозичив у В. Шульгина⁴⁰. Саме тут, у практичній роботі, готувалися кадри для національної історичної науки, виковувалася і формувалася академічна думка. Це було широке і кваліфіковане поле для застосування здібностей молоді, своєрідна творча лабораторія маститого вченого.

Керівник і учень співпрацювали традиційно. Вчитель визначав тему, часто-густо з місцевої історії, а потім студент під керуванням проф. В. Антоновича підбирав відповідний історіографічний і актовий матеріал XV-XVIII ст. Далі йшла реферативна праця, відчитка на семінарських заняттях. Результатом цієї роботи ставало опублікування кандидатської студії. Ця практика повторювалася роками і через архівний осередок В. Антоновича пройшли, без сумніву, всі його студенти.

Наставник вчив любити, аналізувати і систематизувати джерела, проводити їх критичний розбір і робити ґрунтовні висновки тільки після опрацювання значного масиву документів. В цьому плані цікава промоційна праця одного із перших учнів Володимира Боніфатійовича В. Щербини “Гетманство К.Г. Разумовского в связи с предыдущей историей Малороссии”, за яку він удостоївся схвального висновку вчителя: “Как разсуждения, так и colloquim, по моему мнению, удовлетворительно”⁴¹.

Студія складається з двох частин: власне, викладу самої історії України у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, і Росії з XVI – до середини XVIII ст. і відродження гетьманату на чолі з Кирилом Розумовським у 1750 р. Безперечно, такий поділ праці промовляв про те, що наукові устремління Володимира Івановича були невіддільні від його громадсько-політичних ідеалів. Всю історію України, головне

⁴⁰ Див. *Чесноков В.И.* Пути формирования и характерные черты системы университетского исторического образования в дореволюционной России // *Российские университеты в XIX – начале XX в. – Вып. 2. – Воронеж, 1996. – С. 215.*

⁴¹ ДА м. Києва, ф.16, оп.471, спр.585, арк. 1.

Гетьманщини, він показав як боротьбу національної автономії з централізаторськими планами російського уряду за гетьманування Б. Хмельницького, І. Виговського, І. Самойловича, І. Мазепи. Знаменно, що І.Мазепу він ледве чи критикував, як того вимагала офіційна наука, а тільки наводив сухі факти з його біографії⁴².

Значно більше місця у своїй студії Володимир Щербина приділив саме обставинам запровадження і функціонування гетьманату Кирила Розумовського. У цій справі дослідник позитивно оцінював діяльність морганістичного чоловіка імператриці Єлизавети Олексія Розумовського в національній справі, аналізував дії української депутації у складі козацької старшини Маркевича, Горленка і Лизогуба до Петербургу у 1742 р. про обрання гетьмана⁴³. Взагалі, якщо вичленити магістральну думку студента В. Щербини, то він оцінював всі дії К. Розумовського як такі, що йшли на користь Україні.

Варто наголосити, що в названій дисертації дослідник привів майже вичерпний реєстр праць своїх попередників з обраної теми – М. Маркевича, Д. Бантиш-Каменського, А. Васильчикова та інших і дав характеристику окремих джерел з історичним екскурсом про їх виникнення.

Таким чином, аналізуючи навчання майбутнього українського історика в Університеті св. Володимира, слід відзначити, що наукова співпраця з великими Володимиром Антоновичем і Михайлом Драгомановим скерувала Володимира Щербину на академічну роботу, сформувала у нього фах дослідника, українського історика, а університет, зокрема, озброїв його педагогічними знаннями, розширив творчий світогляд.

Розглядаючи університетські студії і те середовище, в якому він зростав і мужнів, звернемо увагу на початок громадської праці В.Щербини, зокрема, на участь в діяльності київської “Старої Громади”.

⁴² ДА м. Києва, ф.16, оп.471, спр.585, арк. 14-15.

⁴³ Там само, арк. 25.

Науково-ідеологічні устремління студента, забарвлені патріотичними симпатіями, і оточення, яке гуртувалося навколо Володимира Антоновича і Михайла Драгоманова – його ідейних батьків на громадській ниві, й традиції сім'ї, - все це підштовхувало В.Щербину до культурної і суспільної діяльності.

Про київську “Стару Громаду” написано вже чимало⁴⁴, але сам Володимир Іванович своїх споминів не залишив. Це за нього частково зробили його університетські товариші В. Науменко, О. Русов, Я. Шульгин. “У 1871-1872 роках наші розмови все частіше і частіше зводилися до тем українських”, – нотував дні своєї юності В. Науменко⁴⁵.

Як відомо, київська “Стара Громада” на перше місце ставила культурно-освітню роботу, хоча не обходила й політичної діяльності. Це була праця на благо народного розвитку з метою, як фіксувалося в програмній заяві київських громадівців на чолі з В. Антоновичем (1862 р.) “Отзыв из Киева”, допомогти селянському загалові усвідомити його громадські та національні права⁴⁶. Для цього старогромадівці вивчали власний народ, його мову, побут, звичаї, світогляд, щоб допомогти народові організувати власний майбутній соціально-політичний устрій. Ідеалісти-мрійники, вони відмежовувалися від будь-яких революційних ідей, які зневажали властиві народу основи – релігію, власність, родину та національність, але проводили свою культурницьку працю рідною мовою, яка спиралась на світоглядні надбання українців. Саме культурництво і народництво стали основними рисами тодішніх старогромадівців.

⁴⁴ Див. останнє узагальнення: *Чушало Н.М.* Здобутки у висвітленні історії Київської громади 60-80-х рр. XIX ст. // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія Історія. – Вип. 63/64. – К., 2002. – С. 100-101.

⁴⁵ Див. Киевская мысль. – 1915. – 15 окт.; *Джеджула Ю., Панкова С.* Жодної вільної хвилини... Портрет Володимира Науменка // Київська старовина. – 1994. - № 1. – С. 61.

⁴⁶ *Багалій Д.* Матеріяли до біографії В.Б. Антоновича. – К., 1929. – С. 38-49.

Студент В. Щербина бував в археологічних експедиціях, в етнографічних подорожах, вивчав побут українців, приходив у 1872 р. на вечір з М. Костомаровим, студіював його твори з коментарями М. Максимовича, ходив на конспіративні лекції В. Антоновича, які той читав приватно на різних помешканнях для старогромадівців. Коло його громадських знайомств значно розширилося. Окрім вже згаданих нами В. Антоновича, М. Драгоманова, В. Науменка, О. Русова, В. Шульгина, культурницьку працю Володимир Щербина тоді вів разом з М. Лисенком, Т. Рильським, Є. Трегубовим, І. Нечипоренком, П. Дебогорієм-Мокрієвичем та іншими. Саме цих осіб згадує у своєму “Щоденнику” видний історик права і археограф О. Кістяківський⁴⁷.

Отже, гімназійні та студентські роки в житті В.І.Щербини припали на важливий період відродження національної свідомості українців. Як ми вже зазначали раніше, саме родинний чинник вплинув на юнака Щербину при обранні майбутнього напрямку історика-дослідника. Але в оточенні Віталія Шульгина Володимир починає цікавитися книжками про минувшину, в цей час у нього формуються його історичні погляди, симпатії до науки історії. Тому не випадково, що В.Щербина стає студентом історично-філологічного факультету Університету св. Володимира. Тут він знайомиться з багатьма видатними українськими істориками-дослідниками, талановитими педагогами, як то В.Антонович, В.Іконников, М.Драгоманов та інші. Курси, які викладав у той час В.Антонович, особливо з історії Галицької Русі, Великого князівства Литовського, українського козацтва, джерелознавства та допоміжних дисциплін, сприяли широкому залученню до дослідницької роботи молодих істориків. Його документальна школа характеризувалась детальним розглядом джерел, регіональним підходом до вибору тем своїм учням. Завдяки такій підготовці, ще студентом Щербина характеризувався

⁴⁷ Див. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874-1885) / Упор. В.С. Шандра, М.І. Бутич, І.І. Глизь, О.О. Франко: У 2-х тт. – Т. 2. – К., 1995. – С. 72.

грунтовними опрацюваннями історичних матеріалів, критичним аналізом різних документів. Про це свідчать згадувані нами реферат Володимира Івановича з давньогрецької історії та його промоційна (кандидатська) робота. Саме в стінах університету В. Щербина почав дослідницьку роботу з історії України. Співпраця з відомими українськими громадськими діячами скерували його на вивчення національно-патріотичного минулого України.

У цьому контексті можемо зробити висновок, що перебування В.Щербини в стінах Київського університету визначило його професію історика, сформувало його життєве кредо, світоглядні позиції. Та політиком і реформатором він не став. В.І.Щербина обрав долю тодішнього інтелігента і окреслив свої пріоритети в науці у своїх наукових працях та просвітницькій роботі.

В студентські роки Володимир Іванович починає займатися й громадською роботою, беручи участь в діяльності київської “Старої Громади”. Тут він дотримується ліберальних поглядів, приділяючи головну увагу вивченню української культури, мови, історії та культурно-просвітницькій діяльності.

Отже, в університетський період свого життя у В.Щербини остаточно ствердились його науково-ідеологічні устремління, забарвлені патріотичними симпатіями.

2.3. Науково-викладацька і громадська робота (1873-1920)

Успішно закінчивши у 1873 р. Університет св. Володимира і захистивши кандидатську працю, Володимир Щербина обрав фах педагога. Щоправда, його мрії про освіту для власного народу не здійснилися. В Україні повіяло духом реакції, ліберальні викладачі

поступово покидали навчальні осередки, а школи і гімназії зачиняли двері перед ліберальними кадрами. У київських школах все слабшали впливи прогресивних викладачів, заборонялися ідеї М. Пирогова. Вчителі почали переходити до інших відомств, навіть мало пов'язаних з освітою. В цих умовах Володимир Іванович переїхав до північної столиці і поступив на педагогічні курси при петербурзькій військовій гімназії (згодом другий кадетський корпус). Біограф-щербинознавець С. Глушко пояснює цей крок молодого суспільствознавця тим, що тоді на чолі військового міністерства стояв генерал Дмитро Мілютін – людина високоосвічена і ліберальна, яка активно реформувала військові школи та гімназії⁴⁸. З цим твердженням С. Глушка важко повністю погодитися. Як зазначають дослідники діяльності Д. Мілютіна, свої реформи він почав відразу ж після поразки Росії у Кримській війні наприкінці 1850-х рр., до того ж це був ліберал поміркований, який здійснював військове реформування в рамках буржуазного устрою самодержавства⁴⁹. Ні, очевидно, існував й інший мотив. А саме, пересидіти часи репресій в Україні подалі. Тим більше, що хмари згущалися над близькими йому М. Драгомановим, В. Науменком, Я. Шульгиним. Згодом відбулися арешти й заслання.

А втім, репресії обійшли стороною В.Щербину. Нововідкриті курси в Петербурзі дали йому чимало. Тут викладали знамениті на той час педагоги Данилович, Євтушевський, Крашевський, Запольський, Вуліх, Вексель та інші.

По закінченні педагогічних курсів Володимир Іванович влаштувався штатним викладачем російської мови до першої петербурзької військової гімназії, а у 1877 р. перейшов викладати історію й російську словесність до

⁴⁸ Глушко С. П'ядесятиріччя науково-педагогічної і громадської діяльності В.І. Щербини. – С. XI.

⁴⁹ Кардашов Ю.П. Дмитрий Алексеевич Милютин // Великие государственные деятели России / Под ред. А.Ф. Киселева. – М., 1996. – С. 366.

жіночої гімназії у Петербурзі⁵⁰. Отже, свою педагогічну діяльність він розпочав далеко від України, до того ж як російський викладач. Проте, це не завадило йому залишатися українцем. Він постійно зустрічається із земляками, листується з киянами, надсилає їм нову літературу, входить до петербурзького українського гуртка, де активну роль грали М. Ковалевський, В. Лесевич та приїжджий О. Русов.

Викладацька і громадська праця не відривала Володимира Івановича від наукової, а, навпаки, органічно доповнювала. Молодий педагог пише рецензії на різні підручники з історії, що друкуються в петербурзькому воєнно-педагогічному часопису “Педагогический музей”. Так, у 1876 р. побачили світ його рецензії на збірку Овсянникова “Историческая хрестоматия. Курс новой истории”⁵¹ та Ільїна і Ткачова “Краткая историческая энциклопедия” та “История Греции и Рима”⁵², а в наступному році на підручники Ієгера “История Греции. История Рима”, Гуревича “История Греции и Рима”, Бертолотта “Всеобщая история. Ч.1. Древний мир”⁵³. Відгукнувся він у місцевій пресі і на роздуми професора Гер’є про жіночу освіту⁵⁴.

Але далеко від батьківщини малоцікаво стало займатися викладацькою і науковою працею. Володимира Щербину вабила українська історія, рідні серцю національні колорити. Інтенсивніше пішла дослідницька праця, коли він у 1879 р. перебрався знову до Києва. В цьому

⁵⁰ Юркова О. Один з найбільших авторитетів і ерудитів. – С. 146.

⁵¹ Щербина В. Рец. на кн.: Овсянников. Историческая хрестоматия. Курс новой истории // Педагогический музей. – СПб., 1876. – Кн. 3. – С. 33-35.

⁵² Щербина В. Рец. на кн.: Ильин. Краткая историческая энциклопедия. Ткачев История Греции и Рима // Педагогический музей. – 1876. – Кн. 5. – С. 23-25.

⁵³ Щербина В. Рец. на кн.: Иегер. История Греции. История Рима. Гуревич. История Греции и Рима. Бертолотти. Всеобщая история. Ч.1. Древний мир // Педагогический музей. – 1877. – Кн. 4. – С. 68-70.

⁵⁴ Щербина В. Професор Герье о женском образовании // Педагогический музей. – 1877. – Кн. 4. – С. 15-21.

році він одружився на сестрі свого друга і двоюрідного брата Якова Шульгина - Олександрі Шульгиній. Як вчений пригадував у 1923 р., він побрався з онукою петербурзького уродженця і старожила І. Логинова, “который в свое время занимал должность казначея монетного двора”⁵⁵. Олександрю він знав давно, бо, як ми нотували вище, часто бував у домі Віталія Шульгина, опікуна Якова, Олександри і Віри. Отже, з майбутньою дружиною, своєю двоюрідною сестрою, він виріс. Як можна судити за окремими джерелами і відповідною літературою, Олександра теж брала активну участь у громадсько-політичному житті України, підтримувала засудженого за революційну діяльність брата Якова, їздила до в'язня-засланця в Сімферополь і Петербург⁵⁶. Пізніше і сама була загратована, відбувала покарання у м. Чигирині.

Подружжя Щербин мало трьох дочок. Більш відома з них Надія (1881 року народження), яка закінчила у Києві Міністерську жіночу гімназію (1899) і Вищі жіночі бестужевські курси у Петербурзі по хімічному відділенню фізико-математичного факультету (1906). Надія далі вчилася на хімічному відділенні Цюрихського університету у Швейцарії у професора Вернера, а потім асистувала по кафедрі технології органічних речовин у Київському політехнічному інституті. У 1920-х рр. вона стала вже знаним вченим, завідувала кафедрою хімії в Київському медичному інституті, творила науку під керівництвом проф. В. Плотнікова⁵⁷.

Про інших дочок Володимира Івановича і Олександри Миколаївни – Софію та Ганну - відомостей залишилося мало. Софія ще була живою у 1930 р., проживала в Одесі, співпрацювала з керівником Комісії біографічного словника ВУАН М. Могилянським, який їй замовляв статтю

⁵⁵ Щербина В. Селиванов в Шлиссельбурге (Из петербургских преданий начала XIX в.) // ІР НБУВ, ф.І, №11311, арк. 1.

⁵⁶ Ішук-Пазуляк Н. Яків Миколайович Шульгин... – С. 201.

⁵⁷ Особова справа Н. Щербини // ЦДАВО України, ф.166, оп.12, спр.8867, арк. 3.

про О. Андрієвського⁵⁸. Бібліотекарем “Музейного містечка”, на яке в роки радянської влади перетворили Києво-Печерську лавру, до серпня 1933 р. працювала Ганна Володимирівна Щербина⁵⁹.

Очевидно, на дочках рід Щербин присікся, бо жодна з них не мала дітей.

Зростання сім'ї добавляло радості Володимирі Івановичу, але разом з тим росли і матеріальні витрати. З переїздом до Києва він спочатку у 1879 р. влаштувався викладачем до Київської міністерської жіночої гімназії, а потім і до Військової юнацької піхотної школи, а з 1888 р. почав паралельно викладати і на військових курсах цієї школи. Одночасно він завідував бібліотекою при жіночій міністерській гімназії.

Викладацька праця не відривала його від наукової роботи, а завідування бібліотекою давало можливості брати і користуватися дослідницькою літературою. Отже, ця діяльність сприяла творчим пошукам В. Щербини. Відновив він і свої архівні студії. Результатом цих знахідок стала низка його надрукованих джерельних матеріалів у виданнях Київської археографічної комісії (серія “Архив Юго-Западной России”), журналах “Киевская Старина” і “Чтения Исторического общества Нестора-Летописца”.

Із заснуванням при Університеті св. Володимира Історичного товариства Нестора-Літописця, Володимир Іванович став його дійсним членом. Організаційно своє членство він оформив 22 травня 1883 р.⁶⁰, хоча науково зв'язався з ним ще раніше. Сьогодні в історіографії утвердилася одностайна думка, що Історичне товариство Нестора-Літописця відіграло в історії України колосальну роль. Воно стало справжньою Академією наук

⁵⁸ Див. Лист С. Щербини до М. Могилянського від 16 березня 1930 р. // ІР НБУВ, ф.Х, № 6531, арк. 1.

⁵⁹ Білокінь С. “Музей України”. Збірка П.П. Потоцького: Доба, середовище, загибель. – К., 2002. – С. 117.

⁶⁰ Список членов Общества Нестора-летописца // ЧИОНЛ. – 1895. – Кн.9. – С. 51.

із значним кадровим потенціалом, завданнями і масштабом праці. В товаристві тоді працювала ціла плеяда відомих вчених і громадських діячів почесних членів: В. Антонович, М. Владимирський-Буданов, М. Дашкевич, В. Іконников, О. Лазаревський, І. Лучицький, Ф. Фортинський⁶¹. Їм з часом асистували не менш знамениті дослідники: О. Андрієвський, М. Бубнов, М. Василенко, П. Голубовський, М. Грушевський, С. Голубєв, П. Житецький, В. Завитневич, І. Каманін, Є. Ківлицький, О. Левицький, А. Степович та інші. Звичайно, це був найвищий рівень у науці. Товариство мало тісні зв'язки і активно співробітничало з іншими науковими товариствами, насамперед, з Московським археологічним товариством, Товариством історії і старожитностей російських при Московському університеті, архівною комісією м. Саратова, Тимчасовою комісією для розбору давніх актів, та іншими⁶².

Володимир Іванович брав активну участь у роботі Товариства: виступав з доповідями на засіданнях, організовував публічні лекції і сам виступав як лектор, готував збірки документів, організаційно сприяв його зростанню. Так, він разом з О. Лашкевичем, І. Каманіним і П. Житецьким рекомендував у члени товариства кандидата права Харківського університету І. Теліченка, що й було організаційно оформлено 30 квітня 1889 року⁶³. В. Щербина часто виступав на його засіданнях з цікавими повідомленнями, які стали результатами його пошуків у архівах України. На засіданні 26 вересня 1893 р. під головуванням Т. Флоринського він розкрив ім'я одного із активних учасників Коліївщини, який зустрічається в джерелах, – Кіндрата Шелеста. На думку вченого, Кіндрат Шелест

⁶¹ Личный состав Исторического Общества Нестора Летописца к 1-му января 1891 г. // ЧИОНЛ. – 1891. – Кн. 5. – С. 29.

⁶² Онопрієнко В., Рєєнт О., Щербань Т. Українське наукове товариство. 1907-1921 рр. – К., 1998. – С. 19.

⁶³ Див. ЧИОНЛ. – 1895. – Кн. 9. – С. 54.

займав посаду сотника у війську графа Браницького і у подіях 1768 р. переслідував гайдамаків, за що одержав від свого господаря млин, хутір і звільнення від податків. Цей бравий вояка, як гадав промовець, загинув як Сава Чалий, і поховання його слід шукати у безкраїх українських степах⁶⁴.

В цьому ж році в журналі “Киевская Старина” були надруковані цікаві архівні розвідки дослідника під заголовком “Три Шелеста (из истории Колеивщины)”⁶⁵.

Звичайно, його виступи в Товаристві не обмежилися тільки питаннями гайдамацьких рухів. Так, за рік до цього лектор виголосив реферат “Киевские воеводы, губернаторы и генерал-губернаторы (1654-1775 гг.)”⁶⁶, а у 1894 р. зробив докладний розгляд видань середньовічних актів “Новые материалы для истории Руси Литовской и Московской в конце XVI и начале XVII ст. Arhivum domus Sapiehanae”⁶⁷.

Історія Росії теж була у полі зору суспільствознавця. У 1895 р. на одному із засідань він оприлюднив повідомлення “Готлиб Самуил Трейер и его статья по истории Московского государства”. У квітні цього ж року ця щербинова праця побачила світ за редакцією В. Іконникова у типографії Г. Корчака-Чепурківського у Києві в кількості 165 екземплярів, як сказано, “без дозволу цензора”⁶⁸.

⁶⁴ Див. Заседание Исторического Общества Нестора летописца от 26 сентября 1893 г. // ЧИОНЛ. – 1894. – Кн. 8. – Отд. I. – С. 12.

⁶⁵ Щербина В.И. Три Шелеста (Из истории Колеивщины) // Киевская Старина. – 1893. – Кн. 11. – С. 235-240.

⁶⁶ Щербина В.И. Киевские воеводы, губернаторы и генерал-губернаторы 1654-1775 гг. // ЧИОНЛ. – 1892. – Кн. VI. – С. 123-148.

⁶⁷ Щербина В.И. Рец. на кн.: Новые материалы для истории Руси Литовской и Московской XVI – начала XVII ст. Arhivum domus Sapiehanae // ЧИОНЛ. – 1894. – Кн. VIII. – С. 56-60.

⁶⁸ Об издании сочинения В.Щербины “Готлиб Самуил Трейер и его сочинение по истории Московского государства” // ЦДІАУ у м.Києві, ф.294, оп.1, спр.305, арк.78-зв.; спр.301, арк. 195, 196.

Розпочавши активні наукові досліді з історії Києва і Київщини, вчений продовжував їх у журналі “Киевская Старина”, з яким активно співпрацював у 1890-х рр. Не варто наголошувати, що “Киевская Старина” у той час стала справжньою історично-філологічною школою українознавства. Навколо часопису гуртувалися відомі наукові сили, які уславили Україну: В. Антонович, О. Лазаревський, В. Горленко, В. Науменко, Я. Шульгин, М. Грушевський та інші. Видавався він тоді під егідою членів київської “Старої Громади”. Немаловажно, що у 1893-1906 рр. його редагував родич вченого, вже згаданий нами відомий педагог і просвітитель Володимир Науменко. Велику роль відігравав у “Киевской Старине” і заступник редактора, друг Володимира Щербини, спеціаліст з текстів давніх літописів, історичної географії та картографії, педагог і громадський діяч Євген Ківлицький. Не один рік цих людей будуть пов’язувати щирі, товариські взаємини.

Саме 1890-і рр. сучасні києвознавці пов’язують з розквітом “Киевской Старини”⁶⁹. Певно, тут є лєвова частка і Володимира Івановича. Загалом, за період 1891-1899 рр. він у часопису надрукував 33 публікації (статті, документальні збірки, рецензії). Одна за одною з’являються його вже класичні праці, які принесли йому славу знавця Києва і Київщини, козакознавця, дослідника Коліївщини і гайдамацьких рухів. А першою ластівкою на цьому шляху стала популярна брошура науковця “О “Киевской Старине”, яку він видав у 1884 році. Праця В. Щербини зажила слави і її ще двічі перевидавали у 1896 і 1910 роках з малюнками⁷⁰.

Але, звичайно, його вабила історія рідного Києва. Робота в архівах, археологічні експедиції, екскурсії і піші походи з учнями, розповіді старожилів – ось той матеріал, звідки черпав дані для своїх студій допитливий дослідник минувшини. Тому цілком логічно, що з року в рік у

⁶⁹ Див. Кальницький М., Малаков Д., Юркова О. Нариси з історії Києва. К.: Генеза, 2002. – С. 193.

⁷⁰ Див.: Киевская Старина. – 1896. – Кн. 12. – С. 99.

часопису “Киевская Старина” з’являлися його роботи про оспіваний в легендах давній град на Дніпрі. У 1891 р. історик надрукував статтю “Великорусские чиновники в Кисе в двадцатых годах XVIII столетия”, а в наступному вивчав діяльність київських воєвод, губернаторів і генерал-губернаторів за Гетьманщини.

Нові цікаві розвідки вченого про Київ з’являються у 1893-1896 рр. У 1893 р. він дослідив історію воєводського управління за другої половини XVII ст., а через 2 роки написав про Кудрявський вал в Обсерваторному провулку.

В полі зору науковця перебували й питання картографії міста. Взагалі, давніх планів Києва до сьогодні збереглося вкрай мало, тому праці В. Щербини з цієї проблематики мають неабияку цінність. У 1894 р. на сторінках “Киевской Старини” літописець минувшини надрукував план Києва за 1695 рік, а у 1896 р. ним була оприлюднена стаття “Древнейший план Києва 1638 г.”, який видав Б. Ханенко⁷¹.

В науковому портфелі Володимира Івановича часів його співпраці з часописом є і одна унікальна розвідка, присвячена дослідженню пом’яника Київського Пустинно-Миколаївського монастиря, яку він опублікував у 1895 році⁷². Збудував цей монастир ще у XII ст. князь Мстислав, син Володимира Мономаха, в лісистій місцевості, знаній як пустинна. В свій час це була одна з найбагатіших культових споруд Києва. Вивчаючи пом’яник, цю унікальну пам’ятку, В.Щербина зазначав, що вона містить цікаві відомості про українських політичних і військових діячів (тут згадуються російські царі від Федора Івановича, київські митрополити, родини княжих і боярських родів, зокрема, рід князя Василя Домонтова Рятова) , про окремі історичні події (українське козацтво) . Цей

⁷¹ Щербина В.И. Древнейший план города Киева 1638 г., изд. Б.И. Ханенко. Киев, 1896 // Киевская Старина. – 1896. – Кн. 12. – С. 95-98.

⁷² Щербина В.И. Помяник Киевского Пустынно-Николаевского монастыря // Киевская Старина. – 1895. – Кн. 12. – С. 90-92.

монастир був одним з небагатьох, який опікувався Військом Запорізьким. Вартість цієї роботи набагато зростає, бо цей монастир зруйнували в період більшовицького вандалізму у 1930-х рр.

Шанував вчений на сторінках “Киевской Старины” і своїх знаменитих попередників – дослідників історії рідного міста. У 1896 р. він надрукував ґрунтовну працю “Первый Киевский археолог М.Ф. Берлинский”.

Цілий цикл публікацій києвознавця висвітлював часи гайдамаччини XVIII ст. й загалом українського козацтва. І тут йому було мало рівних. У 1891 р. він надрукував три статті: “Сечевая школа”, “Савва Чаленко и Игнат Голый” та “Судьба одной знатной казацкой фамилии”.

Особливо плідним для нього став 1893 рік. Справді, в цьому році про Щербину заговорили як про знавця Коліївщини. П'ять статей – ось результат його пошуків у джерелозібраннях. Сьогоднішні дослідники гайдамацького руху 1768 р. добре знають історично-документальні студії вченого. Насамперед, суспільствознавець дав тлумачення слова “Коліївщина”, дослідив його походження⁷³. Далі, на основі вивчення архіву графів Браницьких зупинився на маловідомих епізодах боротьби правобережного козацтва з білоцерківськими поміщиками. Це його праці “Жалованная грамота гр. Ф.К. Браницкому на Белоцерковское староство (1774 дек. 13)”⁷⁴, “Жалованная грамота кн. Станиславу Понятовскому на староство Богуславское (1777 г. августа 18)”⁷⁵, “Духовное завещание гр. А.В. Браницкой”⁷⁶ і “Три Шелеста (из истории Колеивщины)”. Епізодично

⁷³ Щербина В.И. О происхождении слова “колеивщина” // Киевская Старина. – 1893. – Кн. 2. – С. 356-358.

⁷⁴ Щербина В.И. Жалованная грамота гр. Ф.К. Браницкому на Белоцерковское староство (1774 дек. 13) // Киевская Старина. – 1893. – Кн. 4. – С. 161-165.

⁷⁵ [Щербина В.И.] Жалованная грамота кн. Станиславу Понятовскому на староство Богуславское (1777 г. августа 18) // Киевская Старина. – 1893. – Кн. 5. – С. 322-325.

⁷⁶ Щербина В.И. Духовное завещание гр. А.В. Браницкой // Киевская Старина. – 1893. – Кн. 6. – С. 513-517.

до цієї теми історик звертався і пізніше. У 1895 р. він надрукував статтю “Богуславский полковник Кондрат Шелест”.

Як козакознавець, Володимир Іванович не був тільки локальним істориком. Його думка линула глибше, охоплювала ширшу проблематику. В низці його праць про українську козаччину варто виділити джерельні розвідки 1894 р. “Иеремия Вишневецкий и казацкое землевладение”⁷⁷ та “Грамота Богдана Хмельницкого относительно частного землевладения”⁷⁸.

Звичайно, не тільки цими студіями увінчалася його співпраця з “Киевской Стариной”. Чимало сил і знань поклав дослідник на рецензійну роботу. В. Щербина знайомив читача в Україні з кращими досягненнями історично-філологічної думки того часу. Так, у 1892 р. він провів скрупульозний розгляд російських старожитностей в пам’ятках мистецтва, головне Криму, Кавказу і Києва, які видали відомі російські вчені І. Толстой та М. Кондаков⁷⁹. Оцінив він і новий підручник М. Скабичевського з історії російської літератури 1848-1890 років⁸⁰.

Національна історіографія теж була у полі зору науковця. В основному він торкався великих видань, які прославили рідний край. З них варто назвати рецензію на перший та другий томи видання “Жерела до історії України-Руси”, опубліковані Науковим товариством імені Шевченка у Львові у 1896 та 1898 рр. та перший том “Пам’яток українсько-руської мови і літератури” (1897 року видання).

⁷⁷ Щербина В.И. Иеремия Вишневецкий и казацкое землевладение // Киевская Старина. – 1894. – Кн. 10. – С. 148-149.

⁷⁸ Щербина В.И. Грамота Богдана Хмельницкого относительно частного землевладения // Киевская Старина. – 1894. – Кн. 10. – С. 149-151.

⁷⁹ Щербина В.И. Рец. на кн.: Русские древности в памятниках искусства, издаваемые гр. И. Толстым и Н. Кондаковым. Вып.4. Христианские древности Крыма, Кавказа и Киева. – СПб., 1891 // Киевская Старина. – 1892. – Кн. 1. – С. 155-159.

⁸⁰ Щербина В.И. Рец. на кн.: Скабичевский А.М. История новой русской литературы (1848-1890). Изд. Ф. Павленкова. – СПб., 1891 // Киевская Старина. – 1891. – Кн. 9. – С.500-504.

Як водиться, у відгуках він не обминав проблематики з історії Києва. Сам педагог зі стажем, він у 1894 р. розібрав звіт Київської колегії Павла Галагана за період 1890-1894 років⁸¹. В тому ж таки році він атестував стародавні джерела на володіння землями, які провів київський міський землемір І. Таїров.

Довгі роки співпраці єднали Володимира Івановича з славетним київським вченим проф. Миколою Петровим, довголітнім секретарем Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії, тому обійти увагою його велику працю 1898 р. “Историко-топографические очерки древнего Киева. Киев и его святыни и памятники” він просто не міг.

Доволі високо характеризував В. Щербина і дослідження своїх російських колег, відомих вчених Айналова і Рєпіна “Древние памятники искусства Киева. Софийский собор и Златоверхо-Михайловский и Кирилловский монастыри”, видану у 1899 році⁸².

Не упускав з ока суспільствознавець й інших тем. Завжди знаходив цікаві аспекти, підкріплені цінним джерельним матеріалом. Так, він у 1892 р. надрукував “Записки” свого дядька Андрія Рудиковського про важливі події в Україні початку XIX ст.⁸³, а у 1892 і 1894 рр. – невідомі вірші діда – оригінального українського поета Євстафія Рудиковського – представника романтичного напрямку в національній поезії першої половини XIX століття⁸⁴.

⁸¹ Щербина В.И. Отчет о состоянии Коллегии Павла Галагана с 1 октября 1890 по 1 октября 1894 г. // Киевская Старина. – 1894. – Кн. 11. – С. 327-329.

⁸² Щербина В.И. Рец. на кн.: Айналов, Репин. Древние памятники искусства Киева: Софийский собор и Златоверхо-Михайловский и Кирилловский монастыри. Харьков, 1899. – 62 с. // Киевская Старина. – 1899. – Кн. 11. – С. 95-97.

⁸³ Щербина В.И. Из семейного архива: 1) Записки А.П. Рудиковского. 2) Стихотворения Е.П. Рудиковского // Киевская Старина. – 1892. – Кн. 4, 5, 6, 7.

⁸⁴ Два неизданных малороссийских стихотворения Е.П. Рудиковского // Киевская Старина. – 1894. – Кн. 8. – С. 278. (Публикация В.И. Щербины).

Діапазон зацікавлень вченого не обмежувався тільки названою проблематикою. Він активно піднімав питання кріпацтва, православ'я на Батьківщині, досліджував аспекти етимології українських фамільних прізвиськ, обговорював на сторінках “Киевской Старины” епізоди виборів в Законодавчу комісію 1767 року⁸⁵. В. Щербина добре володів даром поетичного слова, тому його публікації часто балансували на грані науки і літератури.

На 1890-і рр. припадає і його співробітництво з Науковим товариством імені Шевченка у Львові (НТШ). Не варто, мабуть, наголошувати, що ця українська наукова інституція мала вихід через Австро-Угорщину в європейський науковий світ, а з енергійною розбудовою його Михайлом Грушевським і закордон, головне там, де осіли українські організації – Канаду і Сполучені Штати Америки. Отже, співпрацювати з НТШ і його командою було почесно, до того ж відкривало шлях до ширшого визнання.

З НТШ і його друкованим виданням “Записки НТШ” Володимир Іванович зв'язався ще у 1895 р., коли вмістив відзив на велику монографію історика В. М'якотіна “Прикрепление крестьянства левобережной Малороссии в XVIII в.”⁸⁶. В тому ж році побачили світ ще дві рецензії вченого: на працю Д. Багалія “Опыт истории Харьковского университета”⁸⁷ и книгу польського історика, знавця України

⁸⁵ Щербина В.И. “Вымороченный человек” (Случай из времен крепостного права) // Киевская Старина. – 1892. – Кн. 11. – С. 289-291; його ж: “Правная грамота ” православного священника // Киевская старина. – 1892. – Кн. 11. – С. 291-293; його ж: К истории малороссийских фамильных прозваний // Киевская Старина. – 1894. – Кн. 8. – С. 278-282; його ж: Эпизод на выборах в Законодательную Комиссию 1767 г. // Киевская Старина. – 1896. – Кн. 7/8. – С. 20-24.

⁸⁶ Щербина В. Рец. на кн.: Мякотин В. Прикрепление крестьянства левобережной Малороссии в XVIII столетии // ЗНТШ. – 1895. – Т.V. – Вип. 1. – С. 71-76.

⁸⁷ Щербина В. Рец. на кн.: Багалей Д. Опыт истории Харьковского Университета // ЗНТШ. – 1895. – Т.VII. – Вип. 1. – С. 37-41.

О. Яблоновського “Zrodla dziejowe”⁸⁸. Отже, В. Щербина розглядався галицькими колегами як своєрідний інформатор про наукову продукцію, видану в Російській імперії.

Наступні роки це наочно підтвердили. У 1896 р. вчений надіслав в “Записки НТШ” огляд “Русской истории” А. Трачевського, а у 1897 р. зробив досконалий розгляд праці Д. Багалія “Опыт истории Харьковского Университета. Вып.2”⁸⁹.

Проте вже у 1899 р. дещо почало змінюватися. Тодішній голова НТШ уславлений історик Михайло Грушевський, учень Володимира Антоновича і член київської “Старої Громади” почав активно залучати до співпраці з Товариством побратимів з Наддніпрянщини. Як можна судити з листа Володимира Івановича до Михайла Сергійовича у березні 1899 р., В. Щербину було обрано дійсним членом НТШ⁹⁰. Це була велика честь. Історик пообіцяв написати для “Записок НТШ” статтю про проекти татарських назв урочищ у Києві⁹¹, а пізніше про історію Київської думи XIX ст. Правду кажучи, тоді у нього виникли труднощі з перекладом на українську мову, оскільки, йдучи в руслі офіційного курсу, В. Щербина до цього часу всі свої статті з національної історії подавав російською мовою.

Все ж 1899 рік приніс для вченого чимало наукових відкриттів. До свого п'ятдесятиріччя він видав в “Записках” ще дві рецензії – на “Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из

⁸⁸ Щербина В. Рец. на кн.: Zrodla dziejowe A. Jablonowskiego, t.XX // ЗНТШ. – 1895. – Т.VIII. – С. 156-161.

⁸⁹ Щербина В. Рец. на кн.: Трачевский А. Русская история. Изд.2-е, испр. и дополн. – СПб., 1895. – Т. I. – 587 с.; Т. II. – 637 с. // ЗНТШ. – 1896. – Т. XII. – Вип. IV. – С. 8-15; його ж Рец. на кн.: Багалей Д. Опыт истории Харьковского Университета. Вып.2 // ЗНТШ. – 1897. – Т. XV. – Вип. 1. – С. 41-44.

⁹⁰ ЦДІА України у м. Києві, ф.1235, оп.1, спр.851, арк. 1.

⁹¹ Там само.

архивов Министерства Народного Просвещения”⁹² та атестував працю своїх колег – істориків церкви Миколи Петрова та Степана Голубєва “Историко-топографический очерк древнего Киева”⁹³. На жаль, на цьому науково-рецензійна робота з Михайлом Грушевським для НТШ майже припинилася. Можливо, таке охолодження стосунків було викликано загальним скепсисом наддніпрянців до Михайла Сергійовича і його політики в Товаристві: тоді вважали, що Грушевський відійшов від “новоерівського курсу”. Принаймні, старогромадівці в особі О. Кониського і В. Антоновича поставилися стримано до радикальних заходів голови НТШ. В цьому фарватері, очевидно, йшов і Володимир Іванович. А втім, співпраця повністю не припинилася. Вона просто змінила форми, перейшовши у книгообмін між вченими. Михайло Грушевський надсилав Володимиру Щербині чергові “Записки НТШ”, а останній відправляв у Галичину комплекти “Киевской Старины”, іноді вітаючи наддністрянця з виходом праць з історії України⁹⁴.

Ситуація змінилася у 1907 р., коли у Києві з ініціативи групи співробітників журналу “Киевская Старина” було створено Українське наукове товариство (УНТ) з метою, як записано у Статуті, “... підтримувати зв’язки між ученими, що працюють над різними галузями науки, переважно у Києві, давати кожному з їх спрмогу обмірковувати серед членів Товариства питання, які вони студіюють; знайомити членів Товариства зі статтями, підготовленими до друку, науковими відкриттями та висновками, сприяти розповсюдженню наукових знань і через лекції,

⁹² Щербина В. Рец. на кн.: Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из архивов Министерства Народного Просвещения // ЗНТШ. – 1899. – Т. XXVII. – Вип. 1. – С. 81-84.

⁹³ Щербина В. Историко-топографический очерк древнего Киева. Рец. на кн.: Петров Н.И., Голубев С.Т. О древнем плане Киева // ЗНТШ. – 1899. – Т. XXIX. – Вип. 3.

⁹⁴ Див. Лист В. Щербини до М. Грушевського від 21 червня 1906 р. // ЦДІАУ у м. Києві, ф.1235, оп.1, спр.851, арк. 5.

видання Товариства, а також через промови та повідомлення, що будуть виголошуватися на публічних засіданнях Товариства”⁹⁵.

Програма УНТ передбачала лекції, проведення публічних засідань з обговорення наукових питань; організацію систематичних курсів, присудження і вручення премій за найкращі наукові проблеми, налагодження співпраці з іншими науковими закладами як в Україні, Росії, так і за кордоном, скликання з’їздів, спорядження експедицій і екскурсій, видання журналів і збірників, брошур, монографій⁹⁶.

Товариство поділялося на секції: історичну, філологічну, природничо-медицину, статистико-економічну. Отже, за масштабністю завдань і своєю структурою УНТ нагадувало західноєвропейські академії.

Склад УНТ відзначався високим представництвом: товариство об’єднувало відомих вчених і громадських діячів. Важливу роль у початковий період діяльності УНТ відігравали Володимир Антонович, Микола Біляшівський, Микола Василенко, Федір Вовк, Борис Грінченко, Михайло і Олександр Грушевські, Іван Джиджора, Павло Житецький, Ольга Косач, Олександр Колеса, Агатангел Кримський, Орест Левицький, Микола Лисенко, Андрій Лобода, Іван Луцицький, Вадим Модзалевський, Володимир Науменко, Григорій Павлуцький, Володимир Перетц, Микола Петров, Іван Стешенко, Яків Шульгин, Андрій Яковлів та інші⁹⁷. Це була потужна інтелектуальна сила, яка об’єднала сили дослідників як східного, так і західного регіонів України, головне Історичного товариства Нестора-літописця, НТШ у Львові, колишніх співробітників “Киевской Старины” та інших українських науково-освітніх осередків. Не зважаючи на царську реакцію, національна академічна традиція була збережена. І в цьому є заслуга Володимира Івановича. Тому цілком зрозуміло, що у першому

⁹⁵ Див. *Дорошенко Д.* Украинское ученое общество в Киеве // *Украинская жизнь*. – 1913. - № 3. – С. 45-53.

⁹⁶ *Онопрієнко О., Рєєнт О., Щербань Т.* Українське наукове товариство. – С. 35.

⁹⁷ Див. *Грушевський М.* Велике діло // *Україна*. – 1929. – Кн.32. – Січень-лютий. – С. 3-9.

складі УНТ з 21 члена він посів високу посаду скарбника Товариства. Не варто говорити, що це був відповідальний пост, на який могла претендувати тільки порядна і чесна людина. Всім цим якостям В. Щербина відповідав бездоганно.

Справді, його активна наукова діяльність, чітка громадянська позиція національного діяча сприяли обранню на це керівне крісло. Саме як прихильника розвитку української культури, громадянина і відомого науковця називав суспільствознавець в статті “Праця київського Українського наукового товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України” знаний у 1920-х рр. вчений Осип Гермайзе⁹⁸.

Керував першим складом УНТ В. Щербина не один, а разом з М. Грушевським (голова), В. Науменком і О. Левицьким (заступники голови), І. Стешенком (секретар), М. Біляшівським (бібліотекар) і Я. Шульгиним (заступник секретаря)⁹⁹.

Тоді ж він удостоївся і членства в Історичній секції, яку представляли прекрасні науковці М. Грушевський (голова), А. Яковлів, К. Антонович, Г. Берло, М. Біляшівський, О. Грушевський, В. Данилевич, І. Джиджора, І. Каманін, О. Левицький, Г. Павлуцький, Я. Шульгин¹⁰⁰.

Роботи вистачало як наукової, так і адміністративної. Ймовірно, організаційні обов’язки знижували творчу працездатність Володимира Івановича і відбирали чимало часу, але працював він самовіддано: постійно відвідував засідання Історичної секції, виступав у дискусіях, писав статті. Зв’язки з Михайлом Грушевським стали особливо тісними і товариськими. Вони часто обмінювалися думками про шляхи поступу УНТ, обговорювали фінансові питання. В епістолярії між вченими цього

⁹⁸ Гермайзе О. Праця київського Українського наукового товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України // Україна. – 1929. – Кн. 32. – Січень-лютий. – С. 31-37.

⁹⁹ Витяги з статуту Українського наукового товариства в Києві // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1908. – Кн. 1. – С. 156.

¹⁰⁰ Онопрієнко О., Реєнт О., Щербань Т. Українське наукове товариство. – С. 39.

періоду особливо виділяються питання про матеріальні аспекти і завжди в них скарбник давав поради голові в делікатних господарських проблемах¹⁰¹. У “Щоденнику” за 1904-1910 рр. метр української історіографії 14 квітня 1909 р. записав: “... зайшов до Щербини, заніс книжечку щадничу”¹⁰¹. Цілком можна стверджувати, що на початковому етапі діяльності УНТ в його розбудові і розквіті велику роль зіграв саме Володимир Іванович. За згодою правління УНТ він фінансував його численні проекти, оплачував витрати на видання “Записок УНТ”, наукових збірників секцій і журналу “Україна”, формував розумну і зважену матеріальну політику товариства. Очевидно, це і є основним внеском В. Щербини в розвиток української духовності і культури за тих років, саме по лінії УНТ. Шкода, що в сучасних публікаціях про цю інституцію ця звитяжна праця вченого залишилася майже непоміченою.

Більше уваги теперішня історіографія приділила археографічним студіям науковця. З кінця 1880-х рр. він активно співпрацював з київською Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів при Київському, Волинському і Подільському генерал-губернаторстві, яка в літературі традиційно іменується Київською археографічною комісією¹⁰². Мабуть, було б більш дивним, якщо б суспільствознавець не брав участі у її діяльності. Комісія згуртувала в своїх рядах провідних членів київської “Старої Громади”, професуру Університету св. Володимира, діячів Історичного товариства Нестора-літописця, інших науково-дослідних закладів. Важливу роль в її роботі відіграли колеги В. Щербини: В. Антонович, М. Владимирський-Буданов, В. Іконников, М. Довнар-Запольський, М. Грушевський, І. Каманін та інші.

¹⁰¹ Щоденник М.С. Грушевського / Публікація та коментарі І. Гирича // Київська старовина. – 1995. - № 1. – С. 25.

¹⁰² Див. Журба О.І. Київська археографічна комісія. 1843-1921. Нарис історії і діяльності. – К., 1993. – 185 с.

Володимир Іванович опрацьовував збірку люстрацій староств Київського воєводства 1765-89 рр., готував для публікації джерела з історії Великого князівства Литовського і Московщини кінця XVI – початку XVII ст. Частину цих матеріалів було надруковано у 1894 році¹⁰³.

Пізніші роки увінчалися в житті дослідника новими творчими здобутками. У 1905 р. в проєкті “Архив Юго-Западной России” за редакцією М. Владимирського-Буданова В.І.Щербина видав “Люстрации украинских староств XVIII ст.” загальним обсягом аж 1208 сторінок! Це був справжній тріумф вченого. У 1906 р. його у чині статського радника офіційно іменували членом-співробітником Київської археографічної комісії¹⁰⁴.

Завзятий мандрівник і збирач старожитностей, Володимир Іванович виїжджав з учнями в своєрідні археографічні експедиції, ділився досвідом із колегами. У 1890-х рр. він прислав своєму товаришу Гнату Житецькому статтю, як краще збирати статистичний матеріал по селах¹⁰⁵. Це були цікаві подорожі з власної ініціативи чи за дорученням якоїсь наукової організації. Взагалі, як нотують дослідники життєпису В.І. Щербини, він широко практикував екскурсійний метод у школі, що вносило значне пожвавлення в роботу¹⁰⁶. Особливо захоплюючою стала мандрівка у 1896 р. з ученицями жіночої гімназії на Всеросійську виставку до Нижнього Новгороду. Не раз він також їздив з підопічними на могилу Тараса Шевченка у Канів. Тому знаменно, що довгий час науковець був у

¹⁰³ *Щербина В.И.* Новые материалы для истории Руси Литовской и Московской в конце XVI – начале XVII столетия // ЧИОНЛ. – 1894. – Кн. 8. – Отд. 3-22. Див. також: Джерелознавство і археографія історії України XVI – першої половини XVII ст. Матеріали до бібліографії/ Укладач М. Ковальський. – К., 1993. – С. 82.

¹⁰⁴ *Журба О.І.* Київська археографічна комісія. – С. 177.

¹⁰⁵ Див.: Лист В. Щербини до Г. Житецького за 1890-й р. // ІР НБУВ, ф.І, № 49498.

¹⁰⁶ *Глушко С.* П'ядесятиріччя науково-педагогічної і громадської діяльності В.І. Щербини. – С. XIII.

київських колах за своєрідного компетентного консультанта з українських київських і позаміських старожитностей.

Великого наукового значення набрала його експедиція разом з викладачем історії Київського реального училища, знавцем Києва і Київщини Леонідом Добровольським до Київського, Васильківського і Уманського повітів влітку 1901 р., яку вони здійснили за дорученням Історичного товариства Нестора-Літописця і Московського археологічного товариства¹⁰⁷. Основною метою подорожі було обстежити, занотувати і сфотографувати дерев'яні і кам'яні будівлі та віднайти стародруки і рукописи, що мають історичну цінність. Набутки екскурсії перевершили всі сподівання. За її результатами Володимир Іванович склав докладний звіт, який і сьогодні не втратив своєї наукової вартості. В. Щербина і Л. Добровольський оглянули 34 об'єкта (16 - у Васильківському і 18 - у Бердичівському повітах), інспектували знаменитий Кармелітський костел XVII ст. у Бердичеві, розкішний костел XVIII ст. у Білій Церкві, палаци і парки (Олександрію у Білій Церкві і Божу гору у с. Прусах). Дослідники провели оглядини кам'яної соборної церкви у Василькові св. Феодосія, побудованої архімандритом Києво-Печерської лаври Лукою у 1756 р., як гадали, за планами В. Растреллі. Кам'яниця і справді нагадувала його шедевр у Києві – Андріївську церкву.

Також науковці обслідували храми у Васильківському повіті: у с. Синяві 1649 і 1665 рр., с. Дорошки – 1700 р., с. Кожашки – 1710 р., с. Насташки – 1722 р., с. Рокитному – 1726 р., с. Саварка – 1750 р., Василькові – 1756 р., с. Пруси – 1760 р., Фастові – 1779 р., с. Мизинці – 1780 р., с. Кодаки – 1782 р. і с. Барахти – 1800 р.

Далі їх маршрут лежав у Бердичівський повіт, де Володимир Іванович і Леонід Павлович інспектували церковну архітектуру у

¹⁰⁷ Див. *Щербина В.І.* Леонід Павлович Добровольський як знавець Києва і Київщини // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – Зб. 1. – К., 1930. – С. 390-401, ІР НБУВ, ф.Х, №14878.

с. Жидовці (1714 р.), с. Сінгаївці (1727 р.), с. Черемошно (1737 р.), с. Чехи (1745 р.), м. Бердичеві (1748 р.), с. Махновка (1750 р.), с. Лосієвка (1755 р.), с. Погребниці (1785 р.). Як нотував В. Щербина, “осматривая церковь, мы в большинстве случаев зарисовывали план ее, а иногда (когда представлялось возможным), делали фотографические снимки как с самой церкви, так и с некоторых находящихся в ней предметов”¹⁰⁸. Всього вони зробили 22 світлини і склали плани 30 церков.

Також дослідники старовини зробили описи всіх іконостасів, ікон, як католицьких, так і православних, занотували написи на них, скульптурні зображення, кафедри. Особливою гордістю мандрівників-археографів стало обстеження церковних старовинних книг, головне XVII-XVIII ст., видрукованих у Києво-Печерській лаврі та у друкарнях Львова.

В. Щербина і Л. Добровольський були вражені розкішним виданням “Тріодіона” 1648 р., що зберігалося на спадщині Володимира Івановича у с. Вільшанці, “Апостола” 1695 р. (у с. Синяві), “Євангелія” 1697 р. (у с. Барахти), “Требника” 1708 р. (у с. Солтанівці).

Взагалі, рукописів їм зустрілося мало. В основному це були метричні книги, збірки наказів, списки прихожан. Однак дещо цінне вдалося віднайти. Пощастило відшукати “Четїї Мінеї” і “Часослов” у с. Чехах і рукописні “Біблію” у с. Кросівка та “Апостол” у с. Тембирщина.

На завершення, у своєму звіті В. Щербина пропонував колегам-несторівцям частіше організовувати спеціальні і численні археографічні експедиції, щоб ґрунтовніше оглянути пам’ятки старовини, записати і реставрувати окремі релігійні споруди та церковне начиння¹⁰⁹. Певно, сьогодні результати подорожі можуть прислужитися всім тим, хто зберігає і відновлює національну духовну минувшину.

¹⁰⁸ Щербина В. Отчет об археологической экскурсии в Бердыческий, Васильковский и Уманский уезды летом 1901 г. // ЧИОНЛ. – 1901. – Кн. XV. – С. 3.

¹⁰⁹ Там само. – С. 15.

Безпосередньо з археографічною діяльністю була пов'язана участь вченого у гідному вшануванні пам'яті свого вчителя В. Антоновича. У неділю 30 березня 1908 р. в Університеті св. Володимира відбулося жалобне засідання Історичного товариства Нестора-Літописця, присвячене пам'яті померлого Володимира Боніфатійовича. Університетську аудиторію, де довгі роки викладав відомий український історик, прикрасили портретом і бюстом покійного. Того дня із своїми споминами про колегу і наставника виступили голова товариства проф. Ю. Кулаковський, члени проф. М. Довнар-Запольський, проф. В. Завитневич, І. Каманін та приват-доцент В. Данилевич. Поділився своїми спогадами і В. Щербина. Він зупинився у своїх роздумах на викладацьких якостях і людських рисах небіжчика, атестував його душевними і теплими словами¹¹⁰.

Згодом, заходами дружини В. Антоновича Катерини Мельник-Антонович була створена спеціальна редколегія для видання творчої спадщини вченого¹¹¹. До неї увійшли чимало учнів дослідника: О. Левицький, В. Щербина, І. Каманін, Д. Багалій, К. Антонович, М. Грушевський, Є. Ківлицький, В. Данилевич і М. Василенко. Тоді планувалося видати 8-9 томів творів В. Антоновича, головне ґрунтовні лекції професора, занотовані його слухачами (літографовані та рукописні); різні варіанти курсу історії Давньої Русі, які він читав у 1870-90-х рр., курс литовської доби історії України, курс археології, курс історії козацтва та спеціальні курси з національного джерелознавства¹¹². Науковці жваво взялися за роботу, але тоді, на жаль, цей цікавий археографічний проект

¹¹⁰ Щербина В. Воспоминания о В.Б. Антоновиче // ЧИОНЛ. – 1909. – Кн. 21. – Вып. I и II. – С. 52-57.

¹¹¹ Див.: Мельник-Антонович К.М. До видання 1-го тому творів В. Антоновича // Антонович В.Б. Твори. – Т.1. – К., 1932. – С. VII.

¹¹² Ульяновський В. Коментарі // Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. – К., 1995. – С. 745.

так і залишився нереалізованим. На заваді стала Перша світова війна. Все ж у 1908 р. встигли видати відбитки з нездійсненого збірника на пошану В. Антоновича “Вопрос о староствах на 4-хлетнем сейме (1788-1792)”¹¹³.

Блискучий киевознавець, Володимир Іванович був серед ініціаторів створення Київського художньо-промислового і наукового музею імені імператора государя Миколи II (КХПНМ), який урочисто відкрили 30 грудня 1904 року¹¹⁴.

Політичний, економічний і культурний центр Наддніпрянщини, Київ не мав свого публічного музею. Культурно-матеріальні цінності, в основному, колекціонувалися у закритих інституціях на зразок Київського археологічного музею при Університеті св. Володимира та Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. Натомість створення відкритого музею ще з 1880-х рр. будоражило думку громадськості міста. І тільки у 1894 р. був створений суспільний комітет для розробки питання про відкриття такого мистецького закладу. Чимало у цій справі прислужилося створене у Києві у 1897 р. товариство старожитностей та мистецтва¹¹⁵.

Як один із фундаторів КХПНМ, В. Щербина увійшов до корпорації відомих громадських і наукових діячів, його давніх колег на дослідницьких шляхах В. Іконнікова, М. Біляшівського, М. Василенка, С. Голубєва, Л. Добровольського, В. Данилевича, І. Каманіна, О. Левицького, А. Лободи, І. Огієнка, Г. Павлуцького, М. Петрова,

¹¹³ Бібліографія праць В.І. Щербини // Щербина В.І. Нові студії з історії Києва. – С. XXXVIII.

¹¹⁴ Дело об открытии в г. Киеве художественно-промышленного и научного музея // ДА м. Києва, ф.304, оп.1, спр.1, арк. 1.

¹¹⁵ Див., напр., *Верба І. Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко*. – К., 2000. – С.41.

В.Перетця, Н. Полонської, Д. Щербаківського, А. Яковліва та інших, які склали основу відділу “Старий Київ”¹¹⁶.

В цьому дружньому колективі віце-головою відділу обрали саме В.Щербину. Допомагав він у роботі голові проф. В. Іконникову¹¹⁷. Особливо інтенсивною його діяльність стала у 1912-14 рр., коли за ініціативою Володимира Івановича група науковців почала готувати до видання “Материалы по истории и топографии старого Киева”. Цю працю суспільствознавець поставив дуже широко, намагаючись охопити всі без винятку важливі ділянки міста на Дніпрі. В полі зору дослідника перебувала міська топографія: рукописні і друковані плани Києва, загальні види міста, панорами окремих місцевостей. Чимало уваги він приділяв фотосвітлинам Києва, гравюрам, літографіям, портретам київських діячів, фотографіям надгробків. У своєму плані він розробив аспекти міського управління, судочинства, військової справи, освіти, книгодрукування, науки, побуту. Не обійшов увагою Володимир Іванович і аспекти церковного будівництва, піднімав питання київського духовенства. Справді, це була дійсна енциклопедія київської старовини.

Заходами науковця при відділі “Старий Київ” створювався і своєрідний музей. Для його функціонування дослідник пожертвував частину своєї київської колекції. У квітні 1912 р. він передав у дар інституції старовинні видання з історії Києва, фотографії перших недільних шкіл у місті, різні друковані брошури з міської архітектури¹¹⁸.

Не один раз водив і екскурсії. Вчений часто заміщав голову на різних зборах, вміло керував роботою відділу. 31 січня 1914 р. під його орудою відбулося засідання, на якому Київська міська дума передала на зберігання

¹¹⁶ Див. Протоколи засідань відділу “Старий Київ” // ДА м. Києва, ф.304, оп.1, спр.27, арк. 20-зв.

¹¹⁷ Там само, арк. 16.

¹¹⁸ Там само, арк. 7-зв., 14.

відділу пам'ятну медаль на честь відкриття у місті пам'ятника імператору Олександру II та статс-секретаря П. Столипіна¹¹⁹.

Звичайно, ця дослідницька і пам'яткоохоронна діяльність гуманітарія у відділі “Старий Київ” заслуговує бути відзначеною окремо, бо прислужилася до наукового висвітлення місцевих історичних цінностей і, що головне, до поширення знань про місто між широких верств громадськості.

Громадська праця завжди була в полі зору вченого. Він займався нею завжди, сполучаючи наукову і педагогічну роботу. Вершиною його публічної діяльності стала довголітня, майже 40-річна робота у Київському товаристві сприяння початковій освіті (КТСПО), яку у широких суспільних колах охрестили Народною аудиторією. Сьогодні про цю форму роботи мало відомо, тому в загальних рисах розглянемо її діяльність. За умов нової репресії з боку влади, яку спровокувало вбивство Олександра II у березні 1881 р., формування національної свідомості українців пішло не шляхом нелегальної пропаганди, а з допомогою легальної культурно-освітньої діяльності. В історію українського національного відродження 80-ті роки XIX ст. увійшли як “мертві роки”. Але просвітницька робота не припинялась. Лише зазначимо, що основні здобутки у цей період обмежувалися культурною та науковою галузями. Найбільш популярною просвітницькою установою у Києві на той час стало саме товариство сприяння початкової освіти, своєрідний Народний університет, який активно діяв з 1882 до 1920 року. Чимало користі він приніс Україні. Тисячі людей за допомогою КТСПО змогли отримати і поглибити знання з багатьох навчальних предметів, доторкнутися до вершин європейської і світової культури та духовності. У витоків цього закладу стояли відомі у Києві діячі – лікар Н. Хржонцевський, хімік

¹¹⁹Див. Протоколи засідань відділу “Старий Київ” // ДА м. Києва, ф.304, оп.1, спр.27, арк. 18.

П. Алексєєв, меценати В. Симиренко, Ф. Терещенко, київський міський голова С. Сольський та інші.

Це була давня мрія Володимира Івановича, ще з 1870 р. – заснувати у Києві, замість заборонених у 1863 р. недільних шкіл, просвітню установу. Разом зі своїми товаришами – В. Науменком та Я. Шульгиним він склав статут цього товариства¹²⁰. Влада довгий час не погоджувалась затвердити цей статут, але це не стало перешкодою для діяльності товариства. Отже, коли на початку 1880-х рр. у Києві такий заклад постав, вчений зв'язав з ним свою долю. Працював суспільствознавець самовіддано, не шкодував часу для народної просвіти, тому логічно, що з часом обійняв високі виборні посади. З 1890 р. – він член правління, а з 1902 р. – товариш голови. У 1910 р. В. Щербина став головою товариства.

Основною метою КТСПО було привнести освіту в широкі маси народу. Форма спілкування – читання рефератів, бесіди, видання дешевих брошур, виїзні лекції в різні райони України. Реферативна праця супроводжувалася концертами та виставками фотосвітлин. Лекції планувалися заздалегідь. Їх розподілом опікувалася відповідна комісія¹²¹.

Чимало видних українських діячів вважали за честь виступити в Народній Аудиторії. Тут лунали виступи А. Андрієвського, М. Василенка, Є. Вотчала, О. Левицького, А. Лободи, В. Перетця, І. Малиновського, А. Корчак-Чепурківського, П. Тутковського та інших.

Особливо енергійною стала робота КТСНО за років головування В. Щербини. Саме Володимир Іванович надав роботі товариства класичного вигляду, залучив відповідні кадри. Праця цього просвітнього закладу поділялася на комісії. Всього комісій організували шість: 1) Комісію народних читань (секції лекційна та дитячих читань),

¹²⁰ Щербина В. Перша Київська Народня Авдиторія (З культурного життя Києва в кінці XIX та на початку XX ст.) // Україна. – 1930. – Травень–червень. – С. 33.

¹²¹ Див. Лист В. Щербини до Є. Ківлицького від 22 грудня 1906 р. // ІР НБУВ, ф.71, №1048, арк. 1.

2) Комісію розваг (літературно-музична), 3) Комісію завідування складом світлин та брошур, 4) Комісію видавничу, 5) Комісію господарчу, 6) Комісію ревізійну¹²².

Центральними стали дві комісії: народних читань та видавнича. Лекційна комісія планувала реферативну працю. Зі своїми доповідями виступило чимало промовців. Серед них левову частку склали виступи з історії: В. Науменка про Богдана Хмельницького, А. Андрієвського про Володимира Святого і Ярослава Мудрого. Яків Шульгин прочитав цикл лекцій про виникнення Великого князівства Литовського, а Микола Василенко – про українські козацькі повстання XVII-XVIII ст. Їм асистували Орест Левицький з доповіддю про перші роки козацтва, Іван Каманін про життя киян від сивої давнини до Петра I. Заохочував керівник читання рефератів і про І. Мазепу (А. Кучинський). Не відставав від промовців і В. Щербина. Аудиторія була заворожена його рефератами про перших київських князів та про минуле Києва у пам'ятках.

Діапазон виступів вченого був надзвичайно широким. В своїх лекціях він торкався навіть тем про апокрифічні пам'ятки давнього Риму¹²³, Міжнародного музею війни і миру у Люцерні, планував виступи із спогадами про відомих діячів, своїх друзів небіжчиків А. Андрієвського, Я. Шульгина.

Звичайно, в Народній Аудиторії лунали теми і з інших дисциплін: біології, літератури, етнографії, історії мистецтва.

На жаль, за часів заборони української мови робочою мовою КТСНО стала російська, але Володимир Іванович спромігся вміло обійти урядові загати. Орест Левицький прочитав чотири лекції з історії України XVI-XVII століть рідною мовою. Взагалі, лекційною роботою дослідник займався персонально. Часто запрошував кожного промовця особисто. Так,

¹²² Щербина В. Перша Київська Народня Авдиторія. – С. 43.

¹²³ Див. Лист В. Щербини до Є. Ківлицького від 4 лютого 1912 р. // ІР НБУВ, ф.71, №1049, арк. 1.

наприклад, він звернувся з проханням до Є. Ківлицького прочитати доповідь про царя Олексія Михайловича¹²⁴. Іноді реферати супроводжувалися цікавими ілюстраціями.

В Народній Аудиторії заходами її адміністрації влаштовувалися пам'ятні вечори: з нагоди 50-річчя селянської реформи (1911), 50-річчя смерті Т. Шевченка (1911), 200-річчя народження М. Ломоносова (1911), 100-річчя Вітчизняної війни 1812 р. (1912) тощо. Звичайно, за всім цим стояла колосальна організаторська праця основного покровителя ідей – Володимира Щербини.

Під особливою опікою науковця знаходилися дитячі читання та дитячі вечори. Ціла комісія розваг працювала в цій ділянці. Лунали співи і музика. Влаштовувалися вечорниці в пам'ять письменників Л. Толстого, М. Тургенєва, Т. Шевченка, композиторів Ш. Гуно, М. Лисенка. Виховний аспект тут зрозумілий. Частими ставали виїзні бригади: у гімназії, початкові школи. Запрошували відомих артистів, лірників, кобзарів.

Серед безперечних заслуг В. Щербини слід відмітити керування ним Видавничою комісією, якою він займався з 1894 р. Це була популяризація праці лекторів, доступна для простих людей. Тільки за 1894-1910 –і рр. Видавнича комісія видала 910 тисяч примірників брошур, наклад кожної з них складав від 25 тисяч до 6 тисяч¹²⁵. Така література була доступна для широкої аудиторії, яка формувала свідомість українського громадянства. Тоді побачили світ популярні книжечки І. Слєпушкіна “О том, как Богдан Хмельницкий освободил Украину от польской неволи”, А. Андрієвського “Крым” та “Жуковский”, І. Малиновського “О том, как воевали прежде и как воюют теперь”. Оприлюднив і Володимир Іванович свою студію “О “Киевской Старине””.

¹²⁴ Див. Лист В. Щербини до Є. Ківлицького від 14 грудня 1912 р. // ІР НБУВ, ф.71, №1050, арк. 1.

¹²⁵ *Щербина В.* Перша Київська Народня Авдиторія. – С. 57.

Складаючи звіт за 1882-1913 рр., співробітник КТСНО Г. Свидерський з гордістю зазначав, що установа провела 2105 народних читань, відчитала 377 лекцій, організувала 308 дитячих читань, дала і влаштувала 338 концертів та вечорів, на яких було 793877 присутніх¹²⁶. До цих безперечних заслуг слід зарахувати і складання лекторами робочих програм. Всього було складено 112 таких програм: 16 з природознавства, 20 з історії, 10 з психології, 36 з методики арифметики, 10 з медицини¹²⁷.

Народна аудиторія була задіяна у всіляких просвітницьких форумах. У 1908 р. В. Щербина їздив від КТСНО до Петербургу на з'їзд представників народних університетів. Брав участь в обговоренні реферату про демократизацію позашкільного навчання та про встановлення взаєморозуміння між лекторам та слухачами.

Однак розквіту товариства скоро прийшов край: почалася Перша світова війна. КТСНО евакуювали з Києва до Саратова, а потім до Ростова. З ним виїхала частина членів правління: В. Іжевський, П. Тутковський, Є. Ківлицький. В. Щербина залишився у Києві, де намагався організувати читання лекцій по лазаретах і шпиталях. Реевакуація Народної аудиторії у 1916 р. мало що дала. 1917 р. приніс революцію, а з нею і хаос. Політичні події перемогли просвітню діяльність. КТСНО стало ареною мітингів та зборів. Міська дума відмовила у субсидіях. Володимир Іванович, як міг, організовував роботу, шукав гроші. Щоб завадити мітинговості, пішов на здачу приміщень Географічному інституту (директор П. Тутковський) та Фотографічному товариству (голова В. Фаворський), але і це справу не врятувало. 5 грудня 1919 р. він склав свій останній звіт, який відправив своєму другу і члену правління Є. Ківлицькому, де з сумом констатував, що вдалося зібрати тільки 10.350 крб., які пожертвували Башинський,

¹²⁶ Див. *Свидерский Г.К.* Кратный обзор деятельности Общества за 30 лет (1882-1913). – К., 1913.

¹²⁷ *Щербина В.* Перша Київська Народня Авдиторія. – С. 37.

Карпенко і Фаворський¹²⁸. Стало зрозумілим, що за таких умов і при такій матеріальній підтримці Народна аудиторія працювати не зможе. Незважаючи на це, вчений залишив свою посаду з піднятою головою. КТСНО завдяки В. Щербині і групі ентузіастів виконало свою історичну місію щодо просвітництва власного народу і пробудження у нього національно-державницької свідомості.

Звичайно, Народна аудиторія, даючи радість та натхнення, водночас забирала у суспільствознавця чимало часу, але дослідник прагнув реалізувати себе і в інших ділянках. Вийшовши на пенсію після 35-літньої роботи у липні 1908 р., Володимир Іванович педагогічної роботи не залишав, а продовжував викладати в комерційній школі ім. Хорошилової, де директором працював проф. В. Ананьїн. З 1910 р. В. Щербина викладав і консультував у жіночій Фундуклеївській гімназії, разом з відомими педагогами і науковцями О. Гіляровим, І. Сікорським, В. Науменком, В. Чаговцем та іншими¹²⁹. Певно, це було продовженням його педагогічної кар'єри, хоча гору все більше брала наука.

1912 рік приніс в життя вченого сумні нотки. У віці 61 року відійшов у Вічність його найближчий товариш і родич Яків Шульгин. В пам'ять про друга Володимир Іванович написав жалобну статтю-спогад¹³⁰. Але не тільки про похмуре нотував дослідник. У цьому ж році він видав замітку "Прошлое Киева и его памятники", яка увійшла до "Справочника-путеводителя по Киеву и его окрестностям". Видання здійснив Київський політехнічний інститут. Мабуть, вона стала останньою передреволюційною студією науковця, бо його голос у академічному світі

¹²⁸ Див. Лист В. Щербини Є. Ківлицькому від 5 грудня 1919 р. // ІР НБУВ, ф.71, №1052, арк.1-3.

¹²⁹ Ковалинский В. Меценаты Киева. – К., 1998. – С. 27.

¹³⁰ Щербина В. Пам'яті Якова Шульгина // Записки УНТ. – Т.Х. – К., 1912.

затих на цілих 6 років, поки він не відгукнувся у пресі рецензією на путівник К. Шероцького “Київ”¹³¹.

В буремні революційні роки фахівець брав активну участь у культурному будівництві. У 1917 р. В.Щербина увійшов до Центрального комітету охорони пам’яток старовини і мистецтва по Україні (ЦКОПСМ), який очолював його давній знайомий М. Біляшівський. Ця інституція зібрала на той час кращі національні сили. Серед перших згадаємо В. Кричевського, П. Курінного, М.Грушевського, О. Левицького, Г.Павлуцького, Д. і В.Щербаківських, В.Модзалевського, Д.Яворницького, Д.Дорошенка. Цей гурт істориків та мистецтвознавців намітив і здійснив широке коло питань: збирав і консервував предмети старовини, реорганізовував музейну справу, зберігав пам’ятки від нищення, надавав посильну допомогу місцевим освітньо-мистецьким закладам¹³². В умовах громадянської війни і визвольних змагань це стало складною справою. Члени комітету займалися і аспектами герботворення. 18 квітня 1918 р. в добу УНР В. Щербина разом з митцями А. Середою та К. Шероцьким брав участь у вирішенні долі колишньої символіки. За їх рекомендацією ЦКОПСМ виніс соломонове рішення: 1) герби старої влади, які входять в склад орнаменту історичних пам’яток, залишити на місці; 2) герби, що не мають такого орнаменту, знести чи передати до музеїв; 3) двоголового орла Михайлівського монастиря демонтувати і передати до музею¹³³.

Українська Держава гетьмана П. Скоропадського принесла нову пам’яткоохоронну політику. У жовтні 1918 р. В. Щербина увійшов до Підготовчої комісії у справі збудування пам’ятника генію українського народу Тарасу Шевченку. Власне, це був другий етап вшанування у граніті

¹³¹ Щербина В. Рец. на кн.: Шероцкий К.В. Киев. Путеводитель с планом г. Киева и 58 иллюстрациями // Наше минуле. – 1918. – Кн. 1.

¹³² Список членів ЦКОПСМ // ЦДАВО України, ф.2561, оп.1, спр.206, арк. 18.

¹³³ Див. Протокол Ради ЦКОПСМ від 18 квітня 1918 р. // Там само, арк. 19.

великого Кобзаря, який почався ще у 1914 р.¹³⁴, але військові події перервали цю акцію. До другого комітету зарахували представників Міністерства фінансів, Київської міської думи, Академії мистецтва, Міністерства освіти, колишніх членів київської “Старої Громади”. Науковий корпус, крім Володимира Івановича, репрезентували його давні знайомі, відомі вчені і митці Г. Нарбут, Г. Павлуцький, О. Левицький, В. Науменко, Б. Кістяківський і П. Зайцев¹³⁵. Заплановано було багато, але реально зробити вдалося мало. Вже у лютому 1919 р. Київ опинився під владою більшовиків, і Комітет перестав існувати.

Втім, дослідник продовжував працювати. 29 листопада 1918 р. на ювілейному засіданні, присвяченому 75-річчю Київської археографічної комісії, він був обраний її членом¹³⁶. За іронією долі, спеціаліст разом з М. Стороженком, А. Криловським і М. Василенком став її останнім членом. Це не бентежило науковця, бо працював В. Щербина в оточенні провідних архівістів, археографів, джерелознавців Д. Багалія, О. Левицького, В. Іконникова, В. Модзалевського, К. Лазаревської, В. Романовського¹³⁷. Згодом ця інституція плавно переросла в Археографічну комісію Української академії наук (УАН). Отже, наукова традиція була збережена і, що головне, продовжена.

Це показали вже наступні події, коли у 1919 р. Історично-філологічний відділ УАН створив Комісію з видання наукової спадщини В. Антоновича. Видавати зібрання праць метра національної історіографії зібралися, зокрема, вцілілі члени попередньої комісії, і серед них акад. Д. Багалій, акад. О. Левицький, акад. М. Василенко, І. Каманін,

¹³⁴ Ковалинський В. Київські мініатюри. – Книга перша. – К., 2002. – С.210.

¹³⁵ Протокол першого засідання Підготовчого комітету у справі збудування пам’ятника Т. Шевченку // ЦДАВО України, ф.2201, оп.3, спр.9, арк. 10-11.

¹³⁶ Журба О.І. Київська археографічна комісія. – С.114.

¹³⁷ Едиційна археографія в Україні у XIX – XX ст. Плани, проекти, програми видань. – Вип.1. – К., 1993. – С.14.

К. Мельник-Антонович, Є. Ківлицький, В. Данилевич. Увійшов до Комісії і Володимир Іванович¹³⁸. Залишивши в основному первісний план, науковці постановили видавати томи за проблемно-хронологічним принципом, зробивши двомовне видання: 1000 примірників мовою оригіналу (російською) та 2000 примірників – у перекладі українською мовою. На жаль, за тих часів реалізували аж надто мало. Встигли лише перекласти українською мовою перший том “Монографии”. Брак коштів, видавничі труднощі – ось основний чинник, який привів до тимчасового припинення роботи по виданню творчого спадку Володимира Антоновича.

У 1919 р. науковець узаконив своє членство і в Постійній комісії УАН для складання біографічного словника діячів України. Цього ж року у лютому комісія зібралася на своє перше засідання у представницькому складі: голова – акад. Д. Багалій, керівник над працями комісії – В. Модзалевський, редактори відділів – Н. Мірза-Авак'янц, П. Стебницький, П. Зайцев, Ф. Ернст і В. Романовський. Корпус штатних співробітників склали відомі вчені Г. Берло, К. Мельник-Антонович, Д. Щербаківський. Це був великий енциклопедичний проект для гідного вшанування славних синів і дочок України. Проте окресливши перспективу, члени комісії так і не розгорнули роботи. Від'їзд з Києва голови – акад. Д. Багалія та одного з редакторів Н. Мірзи-Авак'янц, а потім денікінська окупація призупинили роботу¹³⁹.

З УАН у 1919 р. Володимир Іванович був пов'язаний і через Комісію для складання історично-географічного словника українських земель, де директором був його знайомий проф. О. Грушевський, а секретарем – О. Гермайзе. Праця цієї комісії відзначалася дієвістю. Вже на початковому етапі склалися описи джерел, покажчики залюднених місцевостей та інші аналогічні реєстри. Також В. Щербина з групою колег опрацьовував

¹³⁸ Ульяновський В. Коментарі // Антонович В.Б. Моя сповідь. – С.746.

¹³⁹ Див.: Звідомлення про діяльність Української академії наук у Києві до 1 січня 1920 р. – К., 1920. – ХСVI с.

старі археографічні проекти, зокрема “Акты Южной и Западной России”, “Акты Западной России”, на основі яких готувалися статті про Волинь, Чернігівщину і Полтавщину¹⁴⁰.

Із створенням Всенародної бібліотеки України (ВБУ) у тому ж таки 1919 р. науковець став її співробітником-каталогізатором. Роботи вистачало. Разом із старшим бібліотекарем Є. Ківлицьким та В. Кордтом суспільствознавець розбирав і переглядав бібліотеки та архіви М. Максимовича, В. Науменка, В. Іконникова, С. Голубєва, І. Лучицького, П. Житецького, Ю. Кулаковського, М. Петрова, О. Кістяківського та інших, придбані завдяки контактам та особистим зв'язкам керівництвом ВБУ.

Мабуть, каталогізація приносила Володимиру Івановичу задоволення, бо там містилися матеріали, які складали частину його життя. Так, в архівах В. Науменка і М. Максимовича знаходилися джерела по київській “Старій Громаді”, часописам “Киевская Старина” і “Україна”¹⁴¹. Щоправда, весь час доводилось долати якісь труднощі, пов'язані як з матеріальними негараздами, так і з частою зміною політичного курсу.

Однак історик жив надією. У віці 70 років, у 1920 р. він залишив педагогічну працю і повністю зосередився на науковій в Українській академії наук. Починався новий, надзвичайно плідний і насичений етап в його житті.

Таким чином, простежуючи життєвий шлях В.Щербини після закінчення університету, слід відзначити його зростання на науковій ниві. Але Указ Олександра II (1876 р). про заборону українства й репресії з боку російської влади проти національно-визвольного руху в Україні призвели до змін в житті науковця. Володимир Іванович переїжджає до Петербургу,

¹⁴⁰ Див. Звідомлення про діяльність Української академії наук за 1920 р. // ІР НБУВ, ф.І, №26539, арк. 1-12; Вісник АН України. – 1992. – № 2. – С.60-71.

¹⁴¹ Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – К., 1998. – С.57-58.

де розпочинає свою педагогічну діяльність. Там українська історія продовжує цікавити вченого; він стає членом петербурзького українського гуртка. Згодом Володимир Іванович знову перебирається до Києва і вже тут починає вести активну викладацьку та наукову роботу.

Займаючись науково-дослідною роботою, В.Щербина плідно працював у архівах України, де віднаходить нові матеріали та розкриває нові ім'я в національній історії. Результати цих знахідок публікуються в популярному в той час журналі "Киевская старина", який був справжньою історично-філологічною школою українознавства. Завдяки цим публікаціям, ім'я науковця стає авторитетним у питаннях з історії Києва і Київщини, козаччини, Коліївщини та гайдамацьких рухів. Відзначимо, що В.Щербина не був тільки локальним істориком; в полі зору науковця була й національна історіографія; займався він рецензійною і видавничою роботою.

Вивчаючи українську історію, дослідник не лише обмежувався архівними документами або підсумками попередніх дослідників, а й організовував археологічні експедиції, широко практикував в навчальному процесі екскурсії та піші походи з учнями, уважно слухав та записував розповіді старожилів. Це також було науковим матеріалом для розвідок дослідника минувшини. Завдяки цьому довгий час В.Щербина був у київських колах за своєрідного компетентного консультанта з київських і позаміських старожитностей. Така практика була б не зайвою і сьогодні в навчальних закладах.

Слід визначити і такий дослідницький напрямком В.Щербини як картографія Києва. Праці науковця з цієї проблематики мають для істориків неабияку цінність і сьогодні, бо давніх планів Києва збереглося мало.

Оглядаючи науково-освітню і громадську діяльність Володимира Івановича в зазначений період, слід констатувати, що він встиг зробити чимало. Вчений брав активну участь майже у всіх більш-менш помітних

наукових інституціях свого часу: був дійсним членом Історичного товариства Нестора-Літописця, активно співпрацював з журналом “Киевская Старина”, з 1899 р. брав участь у роботі Наукового товариства імені Шевченка у Львові, головою якого був М.Грушевський. У 1907 р. у Києві було створено УНТ, в якому В.Щербина посів високу посаду скарбника Товариства. Результатом такої активної праці вченого було те, що його характеризували як прихильника розвитку української культури, громадянина і відомого науковця. Завдяки діяльності у наукових інституціях у Володимира Івановича зав’язуються більш тісні стосунки на науковій ниві з відомими істориками - М.Грушевським, М.Біляшівським, В.Науменком, Я.Шульгиним, В.Антоновичем, В.Данилевичем, та з багатьма іншими.

Своїм громадським обов’язком науковець вважав поширення знань про Київ між широких верств населення, а також і наукове висвітлення місцевих історичних цінностей. Тому велике значення для В.Щербини мало створення у Києві публічного музею міста. Чимало у цій справі було зроблено відділом “Старий Київ”, де його обрали віце-головою.

Значним став внесок вченого і в національне просвітництво. В. Щербина був серед тих освітян, які своїми патріотичними діями пробуджували національний дух і формували державницький світогляд українців. Про це свідчить його майже 40-річна робота у КТСПО. Саме Володимир Іванович надав роботі товариства класичного вигляду, залучив відповідні кадри. Тематика виступів вченого в Народній аудиторії була різноплановою. Серед безперечних заслуг В.Щербини слід відмітити керування ним з 1894 р. Видавничою комісією. Завдяки В.Щербині і групі ентузіастів, це товариство виконало свою головну мету щодо просвітництва власного народу і пробудження у нього національно-державницької свідомості.

Хоча політичною діяльністю В.Щербина не займався, але в буремні революційні роки він брав участь у культурному будівництві. Разом зі

своїми старими колегами з інших установ, Володимир Іванович увійшов до ЦКОПСМ, головним напрямком роботи якого було збирання предметів старовини, зберігання пам'яток від нищення, допомога місцевим освітньо-мистецьким закладам. В добу УНР він брав участь у вирішенні долі колишньої символіки.

Разом з суспільною роботою, В.Щербина продовжує працювати як науковець: його обирають членом Київської археографічної комісії, він входить до комісії з видання наукової спадщини В.Антоновича, працював в Постійній комісії для складання біографічного словника діячів України та Комісії для складання історично-географічного словника українських земель, а з 1919 р. стає співробітником-каталогізатором ВБУ.

Таким чином, шлях історика-дослідника, історика-науковця був обраний В.Щербиною не випадково. Протягом всього свого життя вчений прагнув до всебічного вивчення минувшини України; він не займався переписом історії, а вносив нові факти та імена до національної спадщини.

РОЗДІЛ 3

НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ У ВУАН (1920-1930)

3.1. На чолі Комісії історії Києва й Правобережної України та праця в інших академічних осередках

З 1920 р. Володимир Іванович Щербина повністю зосередився на науковій роботі в Українській академії наук (УАН) (УАН – з 1921 р. ВУАН). Він працює каталогізатором Всенародної бібліотеки України (ВБУ), є членом Постійної комісії для складання історично-географічного словника української землі при Першому (Історично-філологічному) відділі УАН. З 1920 р. вченого зараховують старшим науковим співробітником до Комісії для виучування західноруського та українського права при Третьому (Соціально-економічному) відділі Академії (з 1922 р. через скорочення штатів він – нештатний постійний співробітник цієї комісії)¹. Дослідник також постійно відвідує засідання Археографічної комісії УАН, що у 1921 р. була об'єднана із Київською Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів, членом якої В. Щербина був з кінця 1880-х рр. Не залишає він поза увагою і численні засідання Історичного товариства Нестора Літописця, яке у 1921 р. стало вважатися академічним і поновило свою роботу. Там читаються доповіді, присвячені “питанням історії, історії письменства, мистецтва, бібліографії та згадкам про тих або інших діячів науки”².

Одночасно науковець разом з іншими гуманітаріями (О. Новицьким, М. Василенком, Ф. Шмігом, М. Макаренком, І. Моргілевським, О. Грушевським, Д. Щербаківським, Ф. Ернстом, А. Кримським, Д. Яворницьким, М. Рудницьким та іншими) бере участь в роботі створеного у травні 1920 р. Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва під

¹ Історія Академії наук України. 1918-1923: Документи і матеріали. – К., 1993. – С. 543.

² Див.: Звідомлення Всеукраїнської академії наук за 1922 р. // Там само. – С. 335.

керівництвом акад. М. Біляшівського³. Невдовзі Комітет було перетворено на Археологічний комітет (з 1924 р. – Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК)).

Надзвичайно обмежені фінансові можливості УАН не давали змоги оплачувати роботу вчених, які активно працювали в академічних комісіях, але займали посади позаштатних співробітників. Саме така ситуація склалася у В. Щербини. Тож, щоб здобути якусь платню, сімдесятирічний вчений мав виконувати трудовістю роботу каталогізатора Всенародної бібліотеки України, яка оплачувалась УАН, хоча й не систематично. У часи розрухи і голоду це була можливість хоча б щось заробити на життя. Разом з тим каталогізатори не мали змоги здобувати академічну харчову пайку, хоча працювати доводилось у надзвичайно важких умовах і дуже багато⁴. У 1921 р. бібліотека нарешті отримала помешкання. Тепер замість шести віддалених один від одного будинків фонди ВБУ розташовувались на першому та частково на другому поверхах будинку колишньої І-ої київської гімназії (тепер бульвар Тараса Шевченка, 14, так званий “жовтий” корпус Київського національного університету ім. Тараса Шевченка), куди поступово звозились всі книжки. Будинок зимою 1921/22 р. не опалювався, тож працювати доводилось при температурі 1-2 градуси вище нуля. Разом з тим інтенсивність праці бібліотечних співробітників була дуже високою, панувала сувора службова дисципліна. На початок 1921 р. в фондах цієї бібліотеки нараховувалось більше мільйона книжок, книжкові зібрання постійно поповнювались. Каталогізаторам необхідно було впорядковувати ці колосальні скарби, склавши 6 карткових каталогів з 6-7 мільйонів карток, інвентарні та

³ Тронько П.Т. Національна академія наук України в організації та проведенні історико-краєзнавчої діяльності // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 2. – К.: Рідний край, 1997. – С. 3.

⁴ Звідомлення ВУАН за 1921 рік. – Берлін: Вид-во української молоді, 1923. – С. 11.

ревізійні книжки⁵. І вони це самовіддано робили: якщо на кінець 1920 р. було закаталогізовано 41,5 тисяч книжок, то на кінець 1921 р. ця цифра подвоїлась: читачі мали змогу працювати з 65,3 тис. книжок, 15,5 тис. газет, 8,2 тис. періодичних видань⁶. На кінець 1923 р. було закаталогізовано до 100 тисяч томів⁷.

У 1920 р. вченого запросив до праці як старшого наукового співробітника Комісії для виучування західноруського та українського права його давній знайомий, директор Київського Центрального архіву давніх актів І. Каманін, який був керівничим комісії. Після смерті І. Каманіна Комісією керував її голова акад. М. Василенко. Разом із В. Щербиною в Комісії тоді як наукові співробітники працювали історики права П. Бонташ, С. Іваницький-Василенко (секретар), І. Мінаков, І. Черкаський, Л. Окіншевич, І. Балинський. Палеографом була донька І. Каманіна Ганна. З березня 1922 р. через скорочення штатів Володимир Іванович (як і багато інших науковців) працював як нештатний постійний співробітник цієї комісії; окрім голови комісії М.П.Василенка, лишився один штатний вчений співробітник Л.О.Окіншевич.

Проте навіть за півтора роки роботи йому вдалося зробити чимало. Опрацьовуючи тему “Гетьманські договори”, він встановив тексти договорів Б. Хмельницького, Ю. Хмельницького, І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи, І. Скоропадського і Д. Апостола. Найбільше труднощів було із договором Б. Хмельницького. З приводу нез’ясованості питання на той час про автентичний текст цього договору В. Щербина зробив доповідь на одному із засідань Комісії. А для того, щоб списати, як він вважав, “найавтентичніший” текст договору, дослідник здійснив подорож до Чернігова, звідки привіз копію

⁵ Звідомлення ВУАН у Києві за 1923 рік: 3 нагоди п’ятирічного існування Академії 1918-1924. – К.: ВУАН, 1924. – С. 12.

⁶ Звідомлення ВУАН за 1921 рік. – Берлін, 1923. – С. 51.

⁷ Звідомлення ВУАН у Києві за 1923 рік. – С. 12.

друкованого в 1659 р. примірника статей Б. Хмельницького і 3 фотографічних знімка⁸. Зазначимо, що В. Щербина був одним із перших, хто звернув увагу на питання автентичності тексту договору Б.Хмельницького.

В проектувану академічну хрестоматію з історії західноруського та українського права, що готували В. Щербина та П. Бонташ (останній опрацьовував провінціальні земські привілеї Литовсько-руської держави)⁹, крім договорів Гетьманщини з Московською державою XVII ст., які на той час Володимир Іванович вже зібрав та підготував до видання, мали увійти Жердевські статті і договір П. Орлика із запорожцями, що, за задумом дослідника, ілюстрували б волевиявлення українського народу. Також вчений планував вмістити в збірку документів і секретні інструкції московських правителів державним діячам, які в той час керували Україною, зокрема, Ізмайлову, Вельямінову, Шаховському і Румянцеву. Ці таємні інструкції містили тези, які йшли всупереч договорам. Готуючи передмову до збірки¹⁰, вчений планував опублікувати її найближчим часом. Але хрестоматія надрукована не була, хоча деякі матеріали, напрацьовані науковцем у 1920-1922 рр., побачили світ пізніше. Зокрема, доповідь “До питання про статті Богдана Хмельницького”, підготовлена В. Щербиною за завданням Археографічної комісії ВУАН як відповідь на статтю А. Яковліва “Статті Богдана Хмельницького 1654 року”¹¹, була опублікована в “Ювілейному збірнику на пошану академіка М.С. Грушевського” у 1928 р. разом із працею А. Яковліва – “Статті Богдана Хмельницького”, в редакції 1659 р.”.

⁸ Звідомлення ВУАН за 1921 рік. – С. 51.

⁹ Звідомлення ВУАН у Києві за 1923 рік. – С. 138.

¹⁰ Звідомлення ВУАН за 1921 рік. – С. 52.

¹¹ Едиційна археографія в Україні у XIX-XX ст.: Плани, проекти, програми видань. – Вип. 1. – К., 1993. – С. 80-81.

В. Щербина з притаманною йому вихованістю повідомив про цю доповідь Андрія Івановича, з яким листувався. 15 лютого 1927 р. він надіслав копію своєї доповіді Яковліву, а заразом зазначав, що головним пунктом його незгоди з А. Яковлівим є його “погляд на походження повного царського титулу”. І додавав: “Взагалі ж питання про статті Богданові я не вважаю за остаточно вирішене”¹².

Значно пізніше, вже у 1930 р., подаючи на прохання Пенсійної комісії ВУАН оцінку наукової діяльності В. Щербини у 1920-1924 рр., акад. М. Василенко як голова Комісії історії західноруського та українського права відзначав: “маю за честь подати таке: [...] В.І. Щербині було доручено самостійну роботу, а саме виучити критично і підготувати до друку наукове видання статів, що були постановлені між Україною і Москвою. Це була головна робота, над якою в Комісії працював В[олодимир] І[ванович]. Вона вимагала багато уваги, і В[олодимир] І[ванович] її виконав ретельно: він переглянув різноманітні списки статей, вибрав, на його думку, кращі, і сам власноручно переписав їх. Ця підготовча робота вимагала багато часу, і, як вже сказано було, уваги.

В зв'язку з цим В[олодимира] І[вановича] було командировано до Чернігова, де в музеї В.В. Тарновського переховується друкований в 1659 році екземпляр статей. В[олодимир] І[ванович] списав його ретельно, зняв фотографії і в засіданні Комісії [історії західноруського та українського права] зробив докладну доповідь, в якій познайомив членів Комісії з друкованим екземпляром статей 1659 р. і розглянув його з палеографічного і історичного боку.

Ця складна праця заняла у В[олодимира] І[вановича] весь час і майже зовсім була підготовлена до друку, але досі не надрукована через брак коштів. В.І. Щербину було скорочено як співробітника під час загального скорочення штатів Академії, і цим комісія була позбавлена цінного співробітника”¹³.

¹² ЦДАВО України, ф.4438 (особовий фонд А.І. Яковліва), оп.1, спр.7, арк. 1.

¹³ ЦДАВО України, ф.3974 (особовий фонд М.П. Василенка), оп.1, спр.5, арк.1.

Зважаючи на те, що через майже десятиліття акад. М. Василенко докладно пам'ятав про наукову роботу, яку здійснював В. Щербина, вона справді мала неабияке наукове значення, великий обсяг та була ретельно виконана.

Незважаючи на участь у роботі та засіданнях великої кількості академічних комісій та комітетів, дослідник фактично працював “в стіл”. Наукових академічних часописів не було, постійних змін в бік скорочення зазнавали штати. Лише окремим співробітникам УАН вдавалося у 1920-1923 рр. надрукувати свої праці, та й то мізерними накладками. І хоча на кінець 1923 р. В. Щербина мав підготовлені до друку роботи “Тетьманські договірні статті” та “І.М. Каманін [Некролог]”¹⁴, опубліковані вони не були. Втім, науковці виступали із доповідями на засіданнях численних комісій. В. Щербина, крім вже згаданого виступу на засіданні Комісії для виучування західноруського та українського права, виголосив в цей період ще прилюдну доповідь на засіданні Історичного товариства Нестора Літописця, присвяченому пам'яті його дійсного члена, голови Комісії для виучування західноруського та українського права, історика, архівіста, археографа, палеографа Івана Михайловича Каманіна¹⁵. Ця доповідь “Іван Михайлович Каманін. Біографія. Іван Михайлович Каманін як архівіст” була опублікована лише через п'ять років¹⁶.

Академічна діяльність В. Щербини у 1924-1930 рр. працею на Науково-дослідній кафедрі історії України не обмежувалась. Можна навіть сказати, що він брав участь у роботі більшості із заснованих при Історичній секції ВУАН у 1924-1929 рр. акад. М. Грушевським комісій, що увійшли в українську історіографію під назвою “Історичних установ М. Грушевського”.

¹⁴ Див.: Звідомлення ВУАН за 1923 р. // Історія Академії наук України. 1918-1923: Документи і матеріали. – С. 412.

¹⁵ Список публічних доповідей при установах Першого Відділу // Звідомлення ВУАН у Києві за 1923 рік. – С. 93.

¹⁶ Щербина В. Іван Михайлович Каманін. Біографія. Іван Михайлович Каманін як архівіст // Записки соціально-економічного відділу УАН. – Т. II-III. – К., 1926. – С. 47-53.

Та все ж таки найвагомішою була діяльність вченого на посаді керівника Комісії історії Києва та Правобережної України, що вкупі із Комісією Чернігова та Лівобережжя, Комісією Південної України та Комісією Західної України складала асоціацію історичного районознавства України¹⁷. Ці комісії були засновані з ініціативи акад. М. Грушевського при Історичній секції ВУАН для поживлення досліджень з історії України, що мали бути систематичними і плановими; до роботи в них залучались численні місцеві працівники¹⁸.

Питання про створення Комісії Старого Києва (згодом вона отримала назву Комісії історії Києва та Правобережжя, до неї входила і підкомісія Старого Києва¹⁹) акад. М. Грушевський підняв у травні 1924 р. перед Першим відділом ВУАН. Завданням її було дослідження історії “Правобічної України в цілому, а рівно ж і самого Києва”. Президія Історично-філологічного відділу підтримала це клопотання, і на Спільному зібранні академії 21 липня того ж таки року Комісія Старого Києва була затверджена. Одночасно було постановлено просити НКО УСРР утворити нові штатні посади – керівничого та 2 співробітників для новоствореної Комісії²⁰. І хоча Президія Наукового комітету Укрголовпрофосвіти під час засідання 19 серпня 1924 р. визнала за недоцільне існування такої Комісії, Спільне зібрання ВУАН залишилось при своїй думці. Визнаючи за необхідне вивчення історії Києва, шановні академіки постановили організувати цю Комісію “на загальних підставах коштом Академії”²¹.

¹⁷ Див.: Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії наук та зв’язаних з нею Історичних установ Академії в році 1926. – К., 1928. – С. 15.

¹⁸ Див.: Комісії по-районного розроблення історії України // Україна. – 1925. – Кн. 1-2. – С. 224.

¹⁹ ІР НБУВ, ф.Х, №4258, арк. 16.

²⁰ Історія Національної академії наук України. 1924-1928. Документи і матеріали. – К., 1998. – С. 558.

²¹ Там само. – С. 559.

Вже 1 вересня відбулося перше засідання Комісії. На ньому за запрошенням акад. М. Грушевського були присутні відомі своїми києвознавчими працями вчені В. Базилевич, О. Гермайзе, О. Грушевський, В. Данилевич, М. Істомін, В. Козловська, П. Курінний, В. Ляскоронський, М. Макаренко, В. Міяковський, В. Пархоменко, І. Степович, Д. Щербаківський, В. Щербина, І. Щітківський, а також молоді початківці С. Глушко, С. Шамрай та В. Юркевич²². Перед науковцями акад. М. Грушевський намалював великі завдання щодо організації праці над дослідженням старого Києва, звертаючи передусім увагу на необхідності постійно публікувати зібрані та оброблені матеріали, поставив на порядок денний створення постійного друкованого органу Комісії. Адже, як підкреслював Михайло Сергійович, “Київ як один з культурно-історичних центрів світового значення, як колонізаційний і комунікаційний, економічний і продукційний вузол безмежної давності і величезного значення, як експонент Середземної культури для Східньої Європи і Євразії, що так могутньо часами організував і електризував своєю енергією і творчістю людські сили на величезних просторах сеї ділянки земної кулі, необхідно повинен мати свій спеціальний орган, присвячений інвентаризації, описові і дослідів своїх пам’яток”²³.

Комісія Старого Києва з першого свого засідання почала активно працювати. Її головою згідно з постановою Спільного зібрання був акад. М. Грушевський, а керівником над працею було обрано, за висловом Михайла Сергійовича, “Нестора київських істориків” – Володимира Івановича Щербину²⁴. За пропозицією останнього було вирішено збиратися на засідання першого числа кожного місяця і обговорювати доповіді. А того першого засідання було заслухано І. Щітківського, який

²² ІР НБУВ, ф. Х, №4374, арк. 1.

²³ Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії наук та зв’язаних з нею історичних установ Академії в році 1927. – К, 1928. – С. 20.

²⁴ Там само. – С. 21.

оповів про дослідження ним пам'ятників на київських цвинтарях. З огляду на те, що багато пам'ятників було зруйновано, при Комісії Старого Києва була заснована Комісія з дослідження київського некрополю. До неї разом із О. Гермайзе, І. Щітківським, увійшов і В. Щербина²⁵.

Діяльність вчених не обмежувалась тільки обговоренням ситуації, що склалася з київськими кладовищами, та заслуховуванням доповідей. Вони не лише самі почали обстежувати місця поховань, але й склали інструкцію для збирання відомостей про старі цвинтарі та кладовища²⁶. Одночасно із вивченням поховань на Йорданському, Богословському, Копиловському, старому Лук'янівському кладовищах тощо дослідники почали збирати дані про братські могили киян, що загинули у часи національно-визвольних змагань та громадянської війни²⁷.

Влітку 1928 р. занепокоєння Комісії викликало оповіщення міської влади у газетах “Пролетарская Правда” (31.05) та “Киевский пролетарий” (1.06) стосовно встановлення місячного терміну для впорядкування могил та надгробків, якщо громадяни бажають зберегти ці могили на київських кладовищах. У письмовому зверненні до київського окружного виконкому керівник Комісії В. Щербина вказував, що “вбачає у цьому загрозу знищення багатьох могил, що мають історичну та громадську вартість, та надгробків, що мають інтерес з боку мистецтва, але знаходяться у прикрому стані”²⁸. Володимир Іванович із сумом зазначав, що за часи громадянської війни були зруйновані могили таких видатних громадських діячів, як Володимира Антоновича та Миколи Лисенка, не кажучи про багато інших, менш помітних діячів, що в свій час грали видатну роль в житті міста. Тож “Комісія Старого Києва, одним із завдань якої є збереження пам'яток про давнє життя міста, вважає за свій моральний

²⁵ ІР НБУВ, ф.Х, №4374, арк. 1.

²⁶ ІР НБУВ, ф.Х, №4376, арк. 3.

²⁷ ІР НБУВ, ф.Х, №4375, арк. 2.

²⁸ ІР НБУВ, ф.Х, №4289, арк. 1, №4259, арк. 23.

обов'язок звернутися до Окрвиконкому з проханням продовжити не менш як на півроку призначений термін для впорядкування могил... Комісія ж з свого боку зверне увагу на стан відомих їй могил видатних діячів...”²⁹ (підкреслено нами.).

Значну увагу Комісія Старого Києва під керівництвом В. Щербини також звертала на київську топоніміку. Як відомо, у 1920-х рр. Київ поглинула лихоманка перейменувань: вулиці і площі міста називались іменами більшовиків та на честь революційних подій, що здебільшого до Києва відношення не мали. Тож Комісія Старого Києва вже 16 жовтня провела спеціальне засідання, присвячене цьому питанню. Відповідаючи на запит київського відділу комунального господарства (тоді цей орган займався перейменуванням вулиць) із списком вулиць, які були перейменовані або планувалось перейменувати, Комісія рекомендувала не змінювати назв тих вулиць, що мають історичну давність (приміром, Бульварно-Кудрявську, назва якої нагадує про шлях на давній Кудрявець, Караваєвську, яка береже пам'ять про відомого лікаря тощо). Йшлося і про давнє походження від Хрещатого Яру назви центральної вулиці міста Хрещатика³⁰. Зауважимо, що до міркувань вчених міські керівники не прислухались: Бульварно-Кудрявська з 1919 до 1937 р. була вулицею Євгена Нероновича, учасника заколоту арсенальців у Києві в січні 1918 р. (тепер це вулиця В. Воровського), Караваєвська – вулицею Толстого (тепер Льва Толстого), а Хрещатик у 1923–1937 рр. носив ім'я професійного революціонера Вацлава Воровського³¹.

Виступаючи проти невиправданого перейменування стародавніх назв вулиць, члени Комісії одночасно вважали, що в Києві повинні існувати вулиці на честь визначних національних діячів Михайла Драгоманова та

²⁹ ІР НБУВ, ф.Х, №4289, арк.1, №4259, арк. 23.

³⁰ ІР НБУВ, ф.Х, №4310, арк. 53.

³¹ Див.: Вулиці Києва: Довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К., 1995. – С. 31, 45, 90, 225, 241.

Володимира Антоновича, Миколи Лисенка та Михайла Максимовича, Олександра Лазаревського та Декабристів, а такі назви, як, приміром, Вовчий яр, повинні зникнути з карти міста³². Проте, оскільки міська влада не прислухалася до неодноразових вказівок Комісії Старого Києва, наприкінці 1925 р. було вирішено утриматись від подальших консультацій по перейменуванню вулиць міста³³.

Особливу увагу Комісія звертала на друк збірників статей з історії міста. Ці видання були необхідним постулатом успішної роботи Комісії, з одного боку, а з другого – здобутків у дослідженні Київської околиці. Зокрема, вже наприкінці 1924 р. під наглядом М. Грушевського та В. Щербини почалося складання збірника “Старий Київ”, де планувалось вмістити статті з історичної географії, археології міста, нумізматичні відомості, про пам’ятники мистецтва та на соціальні й економічні теми³⁴. Планувалось, що збірник має бути готовий до друку вже у 1925 р. Однак фінансові труднощі загальмували ці плани.

“Київ та його околиця в історії та пам’ятках”, що відкрив серію збірників статей, присвяченим окремим районам України (М. Грушевський називав ці збірники порайонними), побачив світ у березні 1926 р. у Державному видавництві України. Укомплектований під керівництвом М. Грушевського та В. Щербини, цей великий (XVI+476 с.) том являв собою, за словами М. Грушевського, взірць “модерної графіки, з багатьма ілюстраціями”³⁵. В ньому поруч із статтями М. Грушевського, П. Тутківського, І. Моргілевського, Д. Щербаківського, К. Лазаревської, С. Шамрая, О. Гермайзе та інших дослідників побачили світ дві ґрунтовні

³² ІР НБУВ, ф.Х, №4310, арк.54-зв.

³³ ІР НБУВ, ф.Х, №4384, арк. 9.

³⁴ ІР НБУВ, ф.Х, №4376, арк. 3.

³⁵ [Грушевський М.] Комісії порайонного розроблення історії України // Україна. – 1926. – Кн. 1. – С. 166.

документальні розвідки В. Щербини: “Спомин у Києві про рід Іпсіланті” та “Боротьба Києва за автономію”.

Планувалось, що такі історично-археологічні збірники будуть щорічними, однак через видавничі труднощі другий том київського збірника був готовий лише наприкінці 1928/29 академічного року. Тепер він мав назву “Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва”, розмір у 25 друкованих аркушів³⁶ і 21 статтю. Невеликий обсяг цього тому не давав змоги вмістити до нього весь матеріал, що знаходився у розпорядженні комісії, тож планувалось надалі продовжувати цю серію. Через проблеми із фінансуванням збірник був видрукуваний Державним видавництвом України лише у 1930 р. До нього включили вже три роботи В. Щербини – “Кілька маловідомих пам’яток XVIII ст. в Києві”, “Остання грамота Києву на Магдебурзьке право” та стаття-спогад про давнього друга-києвознавця “Леонід Павлович Добровольський як знавець Києва й Київщини”.

П’ятдесятиліття наукової діяльності Володимира Івановича Щербини було відзначено ювілейним засіданням Історичної секції ВУАН, що відбулося 27 грудня 1926 р.³⁷ До цього ж ювілею приурочили видання до того часу ненадрукованих розвідок і доповідей “заслуженого дослідника історії Києва”, що здійснювалось заходами Комісії історії Києва й Правобережної України та Науково-дослідної кафедри історії України. “Нові студії з історії Києва Володимира Івановича Щербини” стали цінним вкладом в історію Києва, його пам’яток та установ. Як нотував М. Грушевський, “заслужений автор використав багато нового документального матеріалу, освітлив його своїми власними споминами й відомостями київського старожила, і дав ряд інтересних і живих образків давнього і недавнього минулого Києва”³⁸.

³⁶ ІР НБУВ, ф.Х, 34258, арк. 17.

³⁷ Див.: С. Гл. [Глушко С.] Ювілей В.І. Щербини // Україна. – 1927. – Кн. 1-2. – С. 228.

³⁸ Там само.

Ще одним важливим видавничим проектом Комісії стала підготовка провідника по Києву для екскурсантів і відвідувачів. Попередні путівники – М. Закревського, К. Широцького тощо стали бібліографічною рідкістю і перестали відповідати вимогам читача. Крім того, що відомості про Київ сильно зросли, місто разом з усією країною пережило “велику епоху розвитку”, Київ “зафіксував на своїй території масу пам’ятних подій, вартих того, щоб на них спинилась увага сучасників і наростаючих поколінь”³⁹. Тож з огляду на складність справи Комісія протягом 1926-1930 рр. багато разів скликала наради в цій справі, складала плани-проспекти видання, залучала до роботи відомих києвознавців. Нарешті, було вирішено в провіднику подати загальний огляд київського життя у певні епохи; показати розвиток київського господарства, оселі, культури, освітити різні галузі мистецтва і їх пам’ятки аж до сучасних умов київського життя і перспектив його будівництва. Справою виготовлення провідника разом із В. Щербиною як керівничим Комісії опікувались Данило Щербаківський (до речі, трагічна смерть останнього загальмувала здійснення цього плану), мистецтвознавець Федір Ернст та багато інших вчених. Нарешті, книга “Київ. Провідник” під загальною редакцією Ф. Ернста побачила світ у 1930 р.

Разом із науковцями з інших комісій ВУАН дослідники Старого Києва стали на захист архітектурних пам’яток. Зокрема, наприкінці 1924 р. вони звернулися до губернського виконавчого комітету із зверненням-протестом проти руйнації Кловського палацу – видатної барокової пам’ятки XVIII ст. Не залишилась поза увагою шанувальників старовини і, як зазначалося в протоколі, “антимистецька вивіска”, що з’явилась на Михайлівській брамі і закривала її неповторну красу⁴⁰.

³⁹ Діяльність Історичної секції Всеукраїнської академії наук та зв’язаних з нею Історичних установ Академії в році 1926. –К., 1928. – С. 18.

⁴⁰ ІР НБУВ, ф.Х, №4376, арк. 3-зв.

Напередодні шевченківських днів у 1925 р. члени Комісії виступили із пропозицією про відзначення меморіальною дошкою будинку, де жив Тарас Шевченко, і успішно її реалізували⁴¹. Підготували вони і новий лаконічний текст напису на пам'ятнику Богдану Хмельницькому замість старого”⁴².

Окремим і надзвичайно важливим напрямком діяльності Комісії історії Києва та Правобережної України було створення Муніципального музею м. Києва. Ініціаторами створення такого музею у 1927 р. виступили академіки О. Новицький, який тоді очолював Всеукраїнський археологічний комітет, та М. Грушевський – голова Історичної секції ВУАН. У пояснюючій записці “В справі “Музею м. Києва” М. Грушевський, зокрема, зазначав, що в часи пореволюційного відродження Києва вкрай необхідним є виявлення для широких мас, шкільної молоді, екскурсантів довгої, незвичайно цікавої і колоритної історії цього культурного й історичного центру світового значення. Це можна зробити лише тоді, коли предмети мистецтва, ремісництва і побуту будуть зібрані в спеціальному “Музеї міста Києва”⁴³.

Підтримуючи ініціативу вчених, Київська міська рада депутатів трудящих поклала основну організаційну роботу на Комісію історії Києва та Правобережжя, головню на її підкомісію Старого Києва. Остаточна справа мала бути вирішена на так званій Музейній нараді, що працювала за постановою Укрнауки НКО УСРР. В листопаді 1927 р. на засіданні Комісії старого Києва обговорювалось питання про комплектування колекцій нового музею. Основою його фондів мали стати матеріали відділу “Старий Київ” Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка⁴⁴. Фактично

⁴¹ ІР НБУВ, ф.Х, №4379, арк.3, №4381, арк. 5.

⁴² ІР НБУВ, ф.Х, №4381, арк. 5.

⁴³ ІР НБУВ, ф.Х, №10098, арк. 41.

⁴⁴ Див.: Федорова Л.Д. З історії створення Музею Києва (1837-1936) // УІЖ. – 1991. – №12. – С. 135.

йшлося про матеріали відділу “Старий Київ”, що був організований при Київському художньо-промисловому і науковому музеї імені Государя імператора Миколи Олександровича у далекому 1912 р. Як вже згадувалося, В. Щербина був віце-головою однойменної комісії при музеї та науковим співробітником відділу, що безпосередньо займався комплектуванням та науковою обробкою матеріалів.

В грудні 1927 р. була проведена нарада в справі організації Музею міста Києва, в якій взяли участь представники від окрвиконкому, міськради, окрплану, ВУАКу, інспекції охорони пам’яток старовини та члени Комісії Старого Києва в особі її керівничого В. Щербини та членів – О. Грушевського, В. Ляскоронського та В. Кричевського. Нарада постановила, що музей, який має об’єднати збірки археологічні, історичні й експонати тогочасного муніципального будівництва, необхідно організовувати негайно. За пропозицією Володимира Івановича та інших науковців, які добре знали фонди київських музеїв, було ухвалено клопотатись про передачу до Музею збірок з Музею ім. Шевченка, Межевого Архіву, Сільськогосподарського музею, зібрання колишнього Університету св. Володимира, Арсеналу і колишнього Військового музею⁴⁵.

Окремо обговорювалось питання про приміщення музею. Зважаючи на відсутність у місті вільних, придатних для музею будинків, це питання викликало найбільше суперечок як серед вчених, так і з боку міської ради. Хіба що одностайною була думка, що музей має розташовуватися в історичній частині Києва, в будинку, який є пам’яткою історії та архітектури. Акад. О. Новицький пропонував віддати під музей колишній митрополичий будинок, що знаходився на території Софійського собору (тепер це Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України). Спочатку цю ідею одноголосно підтримала Комісія Старого Києва, про що заявив В. Щербина на першому засіданні Київської

⁴⁵ Див.: ІР НБУВ, ф.Х, №10080, арк. 4.

музейної наради 26 листопада 1927 р.⁴⁶. Але проти цього категорично заперечував директор Київського центрального історичного архіву імені В.Б. Антоновича В. Міяковський – адже в цьому приміщенні розташовувались історично-революційний та історично-просвітницький відділи КЦА⁴⁷.

Зрештою, науковці прийшли до спільної думки, що колишній митрополичий будинок не придатний ні для музею, ні архіву, але з огляду на те, що в ньому розташовується КЦА, залишити його за Архівом. Тож виникли ідеї розмістити муніципальний музей у Кловському палаці. Проте і тут існували перепони – Кловський палац вимагав капітального ремонту, що, за попередніми оцінками, потребував 50 тисяч карбованців, тому розмістити в ньому музей можна було лише через кілька років. Науковці спеціально оглядали й інші київські будівлі, зокрема приміщення колишнього Церковно-Археологічного музею Київської Духовної Академії, проте тіснота, темнота, вогкість і зараження будинку грибком також стали на перепоні планам розмістити у ньому музей міста Києва. Після довгих обговорень зупинились на пропозиції розмістити музей у навчальному корпусі Київської духовної академії, що був збудований у 1822-25 рр. До підкомісії, що мала оглядати його та скласти кошторис, увійшли В. Щербина як голова, а також член міськради А. Матюкас, архітектори В. Кричевський та В. Безсмертний, інспектор охорони пам'яток культури Ф. Ернст, директор Лаврського музейного містечка П. Курінний та мистецтвознавець М. Макаренко⁴⁸.

Володимира Івановича Щербину було обрано головою ще двох підкомісій, що мали оглядати існуючі пам'ятки передісторії Києва та

⁴⁶ ІР НБУВ, ф.Х, №10081, арк. 8-зв.

⁴⁷ ІР НБУВ, ф.Х, №10079, арк. 3.

⁴⁸ ІР НБУВ, ф.Х, №10089, арк. 17-19.

збірки різних київських музеїв, а також вияснити, які збірки треба передати до музею м. Києва⁴⁹.

Ці підкомісії у 1928 р. працювали надзвичайно активно. Поки Наркомат освіти УСРР та Київський окрвиконком відшукували кошти та приміщення для музею, Комісія Старого Києва виділила у 1930 р. для музею із своїх операційних коштів 1000 крб. і розпочала комплектування фондів. Під експонати музею було відведено одну із двох кімнат Комісії історії Києва й Правобережжя у будинку Історичної секції ВУАН по вул. Короленка, 35. Там були зібрані колекції фотографій старого і сучасного Києва (до 400 одиниць), картини і зарисовки старого міста, вироби Межигірської фаянсової фабрики, старовинні меблі, рукописи, рельєфна карта Києва часів Ярослава Мудрого тощо⁵⁰. На превеликий жаль, плідна робота, проведена В. Щербиною та іншими дослідниками, виявилась тоді марною. Наступ на історичну науку в Україні, ліквідація Історичних установ М. Грушевського, репресії проти науковців звели нанівець всі зусилля щодо створення цього наукового закладу. Музей історії міста Києва постав лише у 1982 р.

Володимир Щербина був душею Комісії історії Києва й Правобережжя. Його доповіді (а виступав він практично на кожному засіданні із новим повідомленням) незмінно зустрічалися із прихильністю і уважністю до метра києвознавства. Згадаємо, приміром, що лише у 1925 р. на засіданнях Комісії науковець виголосив 9 докладів: “Подорож цариці Єлизавети до Києва” (1 лютого), “Боротьба київської міської громади за свою автономію (Стрілецька та Рейтарська вулиці)” (1 березня), “Київські війти XVII ст.” (1 квітня), “Шулявка чи Шулявщина” (2 травня), “Дещо з історії київських війтів” (1 червня), “Матеріали до історії київського самоврядування (участь Києва в Катерининській комісії)” (2 вересня),

⁴⁹ ІР НБУВ, ф.Х, №10089, арк. 21-23.

⁵⁰ Див.: Федорова Л.Д. З історії створення Музею Києва (1837-1936) // Укр. іст. журн. – 1991. - № 12. – С. 136.

“Ждан Тадрина – київський війт кінця XVIII ст.” (2 жовтня), “Про працю І.М. Каманіна “Київ и Киевщина до конца XVII стол.” (2 листопада), “Боротьба Києва за автономію” (2 грудня). Володимир Іванович і надалі часто виступав на засіданнях Комісії. Багато із його виступів було опубліковано, проте так і залишились в рукописах кілька його докладів, в тому числі “Вражіння французького вченого А. Рамбо про Київ в 70-х роках XIX ст.” (виступ 7 квітня 1929 р.)⁵¹.

Комісія на кінець 1929 р. об’єднувала велику кількість дослідників Києва та Правобережжя як в самому Києві, так і на місцях. Штатними співробітниками були керівничий Комісії В. Щербина, а науковим співробітником (заразом і секретарем) – відомий громадський діяч Іван Щітківський (спочатку обов’язки секретаря в Комісії виконував Сильвестр Глушко, а І. Щітківський вважався нештатним постійним співробітником⁵²). Як нештатні постійні співробітники активно працювали Михайло Істомін та Сергій Шамрай (який заразом був і секретарем підкомісії Старого Києва). Членами Комісії були відомі історики Федір Ернст, Петро Курінний, Микола Макаренко, архітектори Василь Кричевський, мистецтвознавець Іполит Моргілевський та інші. Взагалі ж в контакт з Комісією працювало близько 50 вчених⁵³.

У 1930 р. вчений все рідше відвідує засідання Комісії. У травні він подав до Президії ВУАН прохання звільнити його з 1 жовтня (тобто з початку нового фінансового року) з посади керівничого Комісії історії Києва й Правобережжя “за похилим віком і хворістю”⁵⁴. Це прохання Володимира Івановича задовольнили⁵⁵. Одночасно було порушено

⁵¹ ІР НБУВ, ф.Х, №4325, арк. 28; №4342, арк. 4.

⁵² ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.5913, арк. 33.

⁵³ ІР НБУВ, ф.Х, №4258, арк. 17.

⁵⁴ Див.: Науковий архів Президії НАНУ, ф.Р-251, оп.1, спр.43, арк. 56.

⁵⁵ Науковий архів Президії НАНУ, ф.Р-251, оп.1, спр.43, арк. 151.

клопотання про призначення В. Щербині академічної пенсії з часу звільнення.

Також у 1924-1930 рр. В. Щербина інтенсивно працював і в Археографічній комісії ВУАН, керівництво якою взяв на себе також акад. М. Грушевський. Володимир Іванович продовжував збирання документів з історії Києва, причому знайшов в Національній бібліотеці чотири грамоти часів Петра I та дві грамоти Анни Іванівни, які ще не були надруковані. Вони увійшли до збірки “Документи до історії Київа 1494-1835 рр.”, оприлюдненої у друкованому органі Археографічної комісії “Українському археографічному збірнику”⁵⁶. А розглядаючи офіційні копії документів Архіву Міністерства внутрішніх справ, Щербина натрапив на документ, який проливав світло на діяльність невідомого до того часу київського війта XVII ст. Ждана Тадрина⁵⁷. Ця знахідка була проаналізована дослідником в спеціальній роботі⁵⁸. На основі знайдених документів ним була, крім того, написана розвідка “Боротьба Київа за автономію”⁵⁹.

За дорученням Археографічної комісії В. Щербина виконав ще одну велику і дуже відповідальну роботу. Він розглянув папери колишнього керівничого Київського Центрального Архіву давніх актів І.М. Каманіна, з приводу яких зробив на одному із засідань комісії спеціальну доповідь⁶⁰.

Постійно відвідував Володимир Іванович і засідання Історичного Товариства Нестора Літописця, яке продовжувало свою діяльність, брав участь в обговоренні різних доповідей. У 1928 р. в Товаристві було

⁵⁶ Див.: Щербина В. Документи до історії Київа 1494-1835 рр. // Український археографічний збірник. – Т. 1. – К., 1926. – С. 1-49.

⁵⁷ ІР НБУВ, ф.Х, №8222, арк. 8.

⁵⁸ Щербина В. Ждан Тадрина, київський війт кінця XVII в. // Щербина В. Нові студії з історії Київа. – К., 1926. – С. 127-130.

⁵⁹ Щербина В. Боротьба Київа за автономію // Київ та його околиця в історії і пам’ятках. – К., 1925. – С. 167-216.

⁶⁰ ІР НБУВ, ф.Х, №8222, арк. 8.

проведено засідання з приводу 25-річчя смерті видатного історика, педагога, археографа та громадського діяча Олексія Андрієвського. Разом із київським істориком Наталією Полонською-Василенко дослідник виступив із доповіддю про наукову працю вченого з історії Києва та Запоріжжя⁶¹.

Відійшовши наприкінці 1930 р. від академічної діяльності, Володимир Іванович Щербина до кінця життя проживав на Печерську на Рибальській вулиці, 16, кв.1. Помер він у 1936 р. і був похований на Звіринському кладовищі⁶², що розташовується неподалік від Рибальської вулиці.

Таким чином, можемо констатувати, що в житті В. Щербини період 1920-1930-х рр. був насичений плідною працею. В цей час він бере активну участь в роботі численних академічних установ України (про це детально було розглянуто вище). Взагалі, у пореволюційну добу докорінно змінився статус науковців. Наукова інтелігенція перестала бути авторитетною, доволі матеріально та ідейно незалежною верствою, вона втратила реальну вагу в суспільстві. Скажімо, обмежені фінансові можливості УАН не давали змоги оплачувати роботу вчених, які займали посади позаштатних співробітників, серед яких був і В.Щербина. Щоб мати якісь кошти, 70-річний Володимир Іванович працював каталогізатором ВБУ, хоча і ця робота не систематично оплачувалась УАН. Не дивно, що у період з 1920 р. по 1923 р. В.І.Щербина не мав друкованих праць. Не було у нього і змоги передавати свої знання молодим історикам. Але, попри всі негаразди, вчені натхненно працювали над підвищенням національної свідомості народу, дбали про науку, продовжували виконувати свою справу. Ментальність українських вчених “старого загартування” визначалась високою освітою та культурою. Так, співробітникам ВБУ,

⁶¹ ЦДАВО України, ф.4438, оп.1, спр.7, арк. 3.

⁶² Некрополи Киева // Киев: Энциклопедический справочник / Под ред. А.В. Кудрицкого. – Изд. 2-е. – К., 1985. – С. 426.

доводилось працювати у приміщенні при температурі плюс 1-2 градуси, яке зимою 1921/22 р. не опалювалося.

У 20-ті роки ХХ ст. значно скоротились видавничі можливості для історичної науки. З одного боку, нова влада мала кошти на видавництво марксистської літератури, з іншого - бракувало коштів для публікації справді історичних досліджень наукової інтелігенції. Ситуація змінилась із поверненням у березні 1924 р. з еміграції щойно обраного академіком (31 грудня 1923 р.) М.С.Грушевського. До співпраці в новостворених ним Науково-дослідній кафедрі історії України (особливу увагу буде приділено нами в наступному підрозділі 3.2.) та Комісії історії Києва та Правобережжя академік запросив і В.Щербину. Вже на 1924-1930 рр. припадає більша частина з опублікованої спадщини видатного історика, цей період був насичений плідною працею вченого. Саме в цей період більша половина із друкованих праць вченого була оприлюднена у виданнях Історичної секції ВУАН. Визнанням заслуг "Нестора київських істориків" стало обрання В.І.Щербини наприкінці 1924 р. членом-кореспондентом ВУАН, а також публікація збірника його праць "Нові студії з історії Києва" у зв'язку з 50-річчям творчої праці, без перебільшення, видатного науковця, педагога і громадського діяча.

3.2. Наукова та педагогічна діяльність на Науково-дослідній кафедрі історії України ВУАН (1924-1930)

Після повернення з еміграції у 1924 р. акад. М. Грушевський не лише зосередив в своїх руках керівництво усіма науковими установами та структурами ВУАН в галузі історії⁶³, але й наполегливо і послідовно створював нові інституції. Першою установою, яку Михайлу Сергійовичу дозволили створити після повернення в радянську Україну, стала Науково-

⁶³ Див.: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С. 63.

дослідна кафедра історії України, що почала функціонувати при Всеукраїнській академії наук⁶⁴. Перед цією інституцією вчений ставив завдання проведення історичних досліджень і – що дуже важливо – підготовку молодих науковців. Адже руйнація університетської системи освіти в Україні призвела до того, що талановитим молодим історикам, як зазначав сам М. Грушевський, бракувало “наукового методологічного вишколення”⁶⁵. До того ж подібної установи історичного профілю у Києві просто не було. Вже 31 березня 1924 р. у зверненні М. Грушевського до Наукового комітету Наркомату освіти УСРР в справі створення науково-дослідної кафедри поширеного типу він називає прізвища своїх майбутніх співробітників, які могли б зайнятися організацією цієї установи, і дає їм коротку, але надзвичайно містку характеристику.

Так, поруч з “довголітнім керманічем історичних українських семінарів” в Одесі, Москві, Петербурзі, Києві Олександром Грушевським, марксистом, спеціалістом з соціально-економічної історії XVIII ст. Осипом Гермайзе він вказує і на Володимира Івановича Щербину, “котрий як дійсний член катедри міг би з великою користю кермувати підсекцією історії Києва”⁶⁶. Тобто, як бачимо, М. Грушевський запропонував в першу чергу осіб, які були йому добре знайомі з давніх літ, а також були небайдужими, активними та працьовитими вченими.

Не чекаючи на рішення НКО УСРР про організацію кафедри та остаточне затвердження її складу, М. Грушевський провів 31 травня її перше, організаційне, засідання. А через тиждень науковці, які зголосились до праці в цій установі, були розподілені по п’яти секціям (групам) –

⁶⁴ Див.: Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924-1930 рр.). – К., 1999. – С. 42.

⁶⁵ Див.: Звернення акад. М.С. Грушевського до Наукового комітету НКО УСРР в справі створення у Києві науково-дослідної кафедри історії України // Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С. 209.

⁶⁶ Там само. – С. 210.

1) методології і соціологічного обґрунтування історії; 2) історії матеріальної культури; 3) історії інтелектуальної, естетичної та моральної культури; 4) соціальної, економічної і політичної історії України; 5) історії Західної України. Разом із О. Грушевським та О. Гермайзе Володимир Іванович очолив 4-у секцію кафедри. Під керівництвом цих вчених готові були працювати молоді аспіранти Олексій Баранович, Сильвестр Глушко, Михайло Карачківський та Микола Ткаченко⁶⁷.

Науковці з ентузіазмом взялися до праці. Однак 8 липня 1924 р. президія Наукового комітету НКО, розглянувши питання про структуру науково-дослідної кафедри та її особовий склад, кандидатуру В. Щербини (як і О. Грушевського) не затвердила, мотивуючи тим, що ці науковці вже працювали на керівних посадах в інших науково-дослідних установах⁶⁸. (О. Грушевський, як вже згадувалось, з 1919 р. головував в академічній Комісії по складанню історично-географічного словника української землі, а В. Щербина був призначений керівником Комісії історії Києва та Правобережжя, створеної у липні 1924 р. тим же невгамовним М. Грушевським) (див. п.3.1). Проте робота на терені Науково-дослідної кафедри історії України не переривалася. Історики, довгі роки позбавлені можливості справжньої наукової діяльності, працювали з надзвичайною енергією.

Після неодноразових звертань М. Грушевського до президії НКО 15 жовтня 1924 р. нарешті була прийнята постанова, де визнавався факт існування кафедри та визначалася її структура і особовий склад. Науково-дослідна кафедра історії України при ВУАН складалася з секцій соціологічного обґрунтування історії та методології (керівником був призначений проф. О. Гермайзе), соціально-економічної і політичної історії та історико-культурної (керівником їх став сам М. Грушевський).

⁶⁷ Див.: НА ІУ, оп.3, спр.170, № 4, арк. 1-2.

⁶⁸ Див.: ЦДАВО України, ф.166, оп.4, спр.236, арк. 85.

Разом із іншим учнем В. Антоновича - Василем Данилевичем - Володимир Щербина став дійсним членом кафедри⁶⁹.

В цей же час акад. Михайло Грушевський починає клопотатись про обрання Володимира Щербини членом-кореспондентом Всеукраїнської академії наук. У поданні до Президії Першого відділу ВУАН він коротко виклав біографію дослідника та охарактеризував його наукові здобутки. Визначаючи три основні напрямки досліджень вченого – історії Києва, історії Гайдамаччини та останніх часів Запорозької Січі, суспільних відносин у Подніпров'ї другої половини XVIII-XIX ст. – М. Грушевський відзначив, що “найбільшим авторитетом і ерудитом являється В.І. Щербина в історії Київ: тепер се без сумніву найкращий знавець його минувшини, тим більш цінний, що його праці в сій сфері – як і взагалі його наукові роботи – визначаються документальністю, повнотою матеріалу і вповні науково-методичним його опрацюванням. Вичисляти його давніших праць було б річею неможливою, найкористнійше буде спинитись на його роботах останнього п'ятиліття, що зісталися ще не друкowanими. Їх доволі багато...”. Підсумовуючи, Грушевський писав: “Я вважаю, що се незвичайно видарована і безкорисна піввікова служба науці і просвіті в повній мірі заслуговує відзначення її з боку ВУАН”⁷⁰.

Це подання як офіційне клопотання Першого відділу ВУАН було розглянуто на Спільному зібранні академії 1 грудня 1924 р. Разом із В. Щербиною на членів-кореспондентів Першим відділом були обрані етнографи та історики Яків Петрович Новицький та Дмитро Іванович Яворницький⁷¹. Згідно із статутом ВУАН обрання відбулося на наступному Спільному зібранні 15 грудня 1924 р., коли ці троє видатних

⁶⁹ Див.: Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України (1924-1930 рр.). – С. 56-57.

⁷⁰ ІР НБУВ, ф.І, №26312, арк.11-12.

⁷¹ Історія Національної академії наук України. 1924-1928. Документи і матеріали. – К., 1998. – С. 560.

вчених були обрані членами-кореспондентами ВУАН (Д. Яворницький і Я. Новицький – одноголосно, проти В. Щербини був поданий один голос)⁷². Пізніше чомусь рік обрання Володимира Івановича Щербини членом-кореспондентом ВУАН змінився на 1925⁷³. Розвідка про дослідника Д.Яворницького засвідчує, що останнього було обрано членом-кореспондентом у 1924 р.⁷⁴. Тому саме грудень 1924 р. слід вважати правильною датою обрання В.Щербини членом-кореспондентом ВУАН.

Незважаючи на поважний вік, Володимир Щербина працює з повною самовіддачею. Він акуратно відвідує засідання Науково-дослідної кафедри історії України, опрацьовує численні теми. Зокрема, лише у 1925 р. дослідник проводив дослідження таких проблем: “Начерк історії Києва від 1654 до 1914 рр.”, “Україна і російський уряд в XVIII ст.”, “Боротьба Києва за автономію”, “Привілейовані війти міста Києва”, “Обслідування мастків бувшого Білоцерківського староства”⁷⁵. Дослідник постійно працює і з аспірантами. Так, з 1925 р. молодим вченим він починає читати спеціальний курс з історії пам’яток Києва, згодом курс історії Києва та Київщини, веде архівні заняття з аспірантами, які працюють над історією Києва та Правобережжя⁷⁶.

Його лекції – не сухі та нудні відчитування текстів. Навпаки, свій курс В. Щербина перетворив на цікаві та пізнавальні екскурсії по місту, яке він любив всім серцем. Він звертав увагу молодих істориків на історичну топографію міста, а саме указував райони, з яких поступово складався старий Київ – місто Володимира, місто Ярослава та місто Святополка Михайловича. Науковці під керівництвом шановного києвознавця докладно оглядали садибу Петровського, Десятинну церкву,

⁷² Історія Національної академії наук України. 1924-1928... – С.561.

⁷³ Див., приміром: Історія Академії наук України. 1918-1993. – К., 1994. – С.300.

⁷⁴ Історіографія історії України: Курс лекцій / Коцур В.П., Коцур А.П. – Чернівці, 1999. – С. 252.

⁷⁵ НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.170, №8, арк.12.

⁷⁶ Там само, №8, арк.7; №11, арк.25; №8, арк.9.

Святу Софію, Михайлівський монастир. Особливу увагу вчений звертав на місто Батієвих воріт та на Золоті ворота, Георгіївську церкву з чудовим мавзолеєм Іпсіланті⁷⁷.

Під його керівництвом починають працювати Варфоломій Ігнатієнко – в майбутньому відомий історик книги, бібліограф, Кость Антипович, який увійшов в історіографію своєю сфрагістичною розвідкою з історії герба м. Києва⁷⁸, а у 1930-і рр. присвятився справі охорони київських пам'яток, племінник М. та О. Грушевських надзвичайно обдарований та працьовитий Сергій Шамрай, що зосередився на дослідженні Київської Козаччини⁷⁹, а також Сильвестр Глушко, історик трагічної долі, який не зміг себе повністю зреалізувати через неодноразові репресії проти нього як учня М. Грушевського⁸⁰. Пізніше учнем Володимира Івановича став і Михайло Карачківський, який почав досліджувати історію київських цехів⁸¹.

Офіційно керуючи науковою підготовкою цих молодих істориків, В. Щербина опікувався й іншими початківцями. Неодноразово він брав участь як член екзаменаційної комісії у перевірці знань аспірантів та кандидатів на аспірантів, підтримував обдарованих юнаків та дівчат, які бажали присвятити себе дослідженню історії та культури України⁸². Наприклад, у 1929 р. під час колоквиуму кандидата на аспіранти Івана Давидовича Бойка, у майбутньому відомого історика, доктора історичних

⁷⁷ НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 3, арк. 17.

⁷⁸ Див.: Антипович К. Київська міська печатка // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності. – Т. 1. – К., 1927. – С. 825-840.

⁷⁹ НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.170, № 11, арк.3.

⁸⁰ Див.: Юркова О. Київська історична школа М.С. Грушевського: долі науковців // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. - №1/2. – С. 269.

⁸¹ Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924-1930 рр.). – С. 350.

⁸² Див.: НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.170, №22, арк.50, 51, 59, 60, 62-64, 65-66, 69-71, 72-72-зв.

наук, В. Щербина запитував його про найдавніші українські міста, про те, як змінювалось становище Києва в давні часи, про час початку культурного і економічного розквіту київського життя, про перших князів в Києві за литовської доби тощо⁸³.

Незважаючи на плідну працю, з жовтня 1925 р. Укрнаука перестала платити В. Щербині заробітну плату як дійсному члену кафедри. Відстоюючи права своїх співробітників, кафедра і особисто М. Грушевський неодноразово звертаються до керівних органів НКО УСРР з проханням надати Володимирі Івановичу матеріальну допомогу і відновити платню⁸⁴. І хоча це питання було вирішено лише через рік, вчений роботи не переривав.

На кафедрі практично щотижня відбувалися засідання, на яких зачитувалися реферати та доповіді. Аспіранти писали промоційні (дисертаційні) праці, однією із умов успішного захисту було кількаразове прилюдне обговорення цих праць. Тож молоді науковці неодноразово виступали на засіданнях кафедри із викладом основних положень кожного із розділів своїх дисертацій. Також обговорювались практично всі статті, які подавались співробітниками кафедри та аспірантами до друку у видання ВУАН (“Записки Історично-філологічного відділу ВУАН”), Історичної секції ВУАН (часопис “Україна”, “Наукові збірники”, “За століт”, “Первісне громадянство” тощо) та до друкованого органу науково-дослідної кафедри – “Студій з історії України” (вийшло три томи). Кожний реферат чи виступ докладно обговорювався членами кафедри, не останню роль в цьому обговоренні грав і В. Щербина. Вчений фактично щоразу висловлював свою точку зору, беручи участь в дискусіях. Завжди уважний і доброзичливий, дослідник критично розглядав кожную тезу доповідей аспірантів, доповнюючи виступи й висловлюючи слушні зауваження та

⁸³ НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.170, №22, арк.65-зв.

⁸⁴ НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.170, №8, арк. 18, 19, 23.

побажання. Слід зазначити, що така практика себе виправдовувала, вона заслуговує на увагу і в наш час при підготовці майбутніх науковців.

Приміром, Сергій Шамрай згідно із зауваженнями свого наукового керівника дещо переробляв свою промоційну роботу “Київська Козаччина 1855 року”, аж поки в січні 1928 р. Володимир Іванович на засіданні керуючого осередку кафедри не заявив, що робота “вповні його задовольняє”⁸⁵. У складеному напередодні відзиві вчений відзначав, що робота набула “далеко кращого вигляду. Деякі зайві подробиці викинуті, додано багато нового з архівних матеріалів, якими він користувався у двох архівах”. І хоча студія С. Шамрая розпадалася на три частини (тобто 1) характеристика стану селянства на Правобережжі після приєднання його до російської держави та аналіз форм протесту селян проти пригноблення їх поміщиками, 2) історія Київської Козаччини 1855 р. та 3) економічні та історичні умови життя Київщини, що викликали повстання селян на Київщині та особливі риси цього повстання), що, на думку наукового керівника, не були зв’язані між собою і представляли нібито три окремі розвідки, Щербина вважав, що автор зібрав багато фактів і досить уміло висвітлив їх значення. Більше того, зазначав вчений, “С.В. Шамрай довів свою здібність до наукової праці кількома статтями, що надруковані в виданнях Академії і ретельною працею в архівах, якої мені довелося бути свідком”⁸⁶. Тоді ж на засіданні Керуючого осередку кафедри було ухвалено допустити С. Шамрая до прилюдного захисту дисертації; опонентами були визначені члени кафедри О. Грушевський та В. Щербина⁸⁷.

При обговоренні доповіді іншого аспіранта кафедри – Василя Костащука “Буковина за австрійських часів (огляд громадського й культурного життя)” 7 лютого 1928 р. Володимир Іванович зауважував, що

⁸⁵ НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.170, №16, арк. 1.

⁸⁶ НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.172, № 4 (особова справа С.В. Шамрая), арк. 14.

⁸⁷ НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.170, №16, арк. 1.

ця робота дала багато інтересних вказівок про країну, про яку так мало відомо. Але, додавав він, “варто було б тільки ширше зупинитися на національній боротьбі на Буковині, а також подати більше статистичних даних про склад населення по національностях”. На думку вченого, необхідно було докладніше проаналізувати взаємовідносини і культурні впливи однієї нації на другу, бо на Буковині нараховувалося лише головніших 5 національностей⁸⁸.

Разом із О. Гермайзе вчений був призначений офіційним опонентом при публічному захисті праці Сильвестра Глушка 31 травня 1928 р.⁸⁹ Вказуючи, що стежив за діяльністю С. Глушка протягом трьох років аспірантури, Щербина на засіданні Керуючого осередку кафедри відзначав його ретельну працю як аспіранта, члена та секретаря кількох наукових комісій при ВУАН, невтомного працівника, що багато зробив на науковій ниві. Доказом цього слугують численні друковані праці С. Глушка та підготовлена ним промоційна робота “Селянські рухи на Чернігівщині в кінці XIX та на початку XX ст.”, матеріали для якої він старанно збирав в архівах Києва, Чернігова, Ніжина, Москви, та ретельно обробляв їх, - підкреслював В. Щербина⁹⁰. Під час обговорення у жовтні 1928 р. праці аспірантки кафедри Оксани Степанишиної “Господарство Браницьких на Київщині та переведення реформи 1860-х рр.”, що була подана як промоційна, Володимир Іванович зауважив, що робота присвячена дуже важливим питанням з соціально-економічного життя Київщина протягом цілого століття. Оскільки Степанишина писала на підставі архівних та літературних джерел, промоційна праця вмістила багато дуже важливих даних. Тому, зазначав вчений, незважаючи на деяку неповноту та неясність викладу, він вважав роботу за цілком задовольняючу⁹¹. Збереглась також

⁸⁸ Див.: НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.170, №16, арк. 3-3-зв.

⁸⁹ НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.170, №16, арк. 22.

⁹⁰ НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.172, №3 (особова справа С.В. Глушка), арк. 10.

⁹¹ НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.172, №10 (особова справа О.М. Степанишиної), арк. 7-зв.

докладна рецензія В. Щербини на промоційну працю відомого історика права Льва Окиншевича “Генеральна козацька рада на Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст.”, який під керівництвом проф. О. Грушевського захистився на кафедрі у листопаді 1928 р. Володимир Щербина, кілька розвідок якого також були присвячені історії України-Гетьманщині, добре володів матеріалом, тож його рецензія була фаховою і містила цінні зауваження. Так, відзначаючи, що Л. Окиншевич присвятив свою промоційну роботу висвітленню мало розроблених питань про політичний устрій України у XVII-XVIII ст. і що праця написана на підставі значної кількості літератури та архівних матеріалів, віднайдених аспірантом у московських архівах, член-кореспондент відзначав також деякі негативні риси студії Льва Олександровича. Зокрема, він вважав, що заголовок “Генеральна козацька рада” не зовсім точний, краще було б поставити у дужках слово “Чорна” рада, щоб відрізнити цю широку раду від старшинської. Дослідник також вказав, що аспірант не подав списку використаних джерел та не назвав чотирнадцять розділів, на які було поділено роботу. Це утруднювало ознайомлення з цією цінною працею, робив висновок вчений, адже ця робота являла собою першу спробу ґрунтовно розглянути досі мало з’ясоване питання про організацію і значення Генеральної Ради⁹². Найретельніше проаналізував Володимир Іванович промоційну студію аспіранта Віктора Юркевича у грудні 1929 р. Відзначаючи, що праця взагалі викликала в нього дуже приємне враження і що автор добре ознайомився з літературою та численним архівним матеріалом, який вповні вивчив та виловив у певній системі після ретельного розроблення, вчений наголошував на скрупульозному вивченні Юркевичем архівних джерел, наводячи, як приклад, факти вияву аспірантом деяких помилок навіть в архівних документах. Одночасно дослідник вказував, що заголовок праці “Заселення Слобідської України в часах Хмельниччини” не вичерпує її змісту, бо колонізації тих часів

⁹² НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.172, №11 (особова справа Л.О. Окиншевича), арк. 20-зв.

присвячено лише останній, третій розділ; два ж попередні, що мають такий же розмір, як третій, мають характер нібито вступу. Певна річ, підкреслював В. Щербина, це не зменшує цінності праці, а все ж краще було б дати роботі заголовок більш загального характеру. По-друге, відзначав поважний вчений, Юркевич поділяв колонізацію на дві форми – мандрівну та осілу. На думку ж В. Щербини, це не відповідало дійсності. Науковець доводив, що явища, які автор відносив до колонізації мандрівної, не завжди мали такий характер. Назву мандрівної можна пристосувати лише до колонізації ухадницької, та й то лише у тих випадках, коли ті ухадники приходили на якийсь час, а потім поверталися додому, між тим деякі з них залишалися на Слобожанщині. Таким чином, ухадницька колонізація подалу перетворилася на осілу. Так само й те, що автор називає осілою колонізацією, складалося подалу з мандрівних ватаг, що московська влада приймала під свою протекцію. Краще було б намітити, зазначав В. Щербина, коли саме та при яких обставинах, проходило це перетворення мандрівних ватаг у постійні поселення. Вказував вчений і на те, що Юркевич дуже повно описав постійні поселення, що явилися вже у 50-х роках XVII ст., між тим подав дуже мало відомостей про служилі поселення та їхню подальшу долю. Однією із хиб праці, вважав Володимир Іванович, є те, що автор мало уваги звернув на політичні події, що відбивались на поширенні колонізаційного руху українського населення на сході. І хоча він часто згадував ці події, варто було б покласти їх в основу викладу. Але такі огріхи у викладанні не зменшували цінності праці Віктора Дмитровича, зазначав рецензент. Адже автором було яскраво змальовано становище Слобожанщини на початку її сталого заселення; проаналізовано форми цього заселення – московську, державну, примусову, та українську, громадську, вільну; відзначено неприхильне ставлення московського уряду до українства, але згодом вимушеного обставинами замирення з ним й визнати автономний склад

українських поселень⁹³. Такий ретельний аналіз промоційної студії В. Юркевича показує, як добре В. Щербина був обізнаний з проблемою, як глибоко розумів політичну ситуацію, що склалася в Україні, і як доброзичливо давав поради щодо вдосконалення аспірантської праці.

Зазначимо ще одну характерну рису вченого – його вміння бачити першочергові завдання, визначати напрямки історичних досліджень. Теми, які пропонував він своїм аспірантам, були актуальними, хоча й не пристосованими до партійних вимог. А тільки-но почали з'являтися плани побудови грандіозної електростанції на Дніпрі, як вже у березні 1927 р. на черговому засіданні Науково-дослідної кафедри історії України дослідник історії Запоріжжя висунув на порядок денний необхідність дослідження території Дніпрельстану⁹⁴.

Дійсний член кафедри Володимир Іванович Щербина працював на цій посаді до вересня 1930 р., коли за постановою Наркомату освіти УСРР Науково-дослідна кафедра історії України, як і чимало інших наукових установ акад. М. Грушевського, була ліквідована⁹⁵.

Отже, плідна праця В. Щербини у досить поважному віці (адже досліднику у 1930 р. виповнилось аж 80 років!) на терені кафедри викликає щиру повагу. Завдання, які поставив М.С.Грушевський перед Науково-дослідною кафедрою, плідно вирішувались її співробітниками, а саме – проведення історичних досліджень та підготовка молодих кадрів. Результатом цієї діяльності стали численні документальні та археографічні публікації, а також фахова підготовка кількох нових істориків. За роки існування кафедри Володимир Іванович опрацьовує численні теми, активно працює з аспірантами, читає спеціальний курс з історії пам'яток Києва, історії Києва та Київщини, проводить з майбутніми науковцями

⁹³ НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.172, №13 (особова справа В.Д. Юркевича), арк.39-39-зв.

⁹⁴ НА ПУ НАНУ, оп.3, спр.170, №14, арк. 4.

⁹⁵ Докладніше див.: Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924-1930 рр.). – С. 207-209.

архівні заняття. Зважаючи на те, що сам Щербина “брав школу” у корифея української історіографії Володимира Антоновича та був учнем Михайла Драгоманова, наукова підготовка у дослідника важила багато. Чого варта досконала підготовка аспірантів до захисту, коли результати їх досліджень та статті, які подавались до друку, багато разів обговорювалися на засіданнях кафедри. Ретельний аналіз кандидатських робіт вказує на компетентність В.Щербини з будь-якої проблематики історії України і які доброзичливі поради давав учитель своїм учням. І залишається лише жалкувати, що через наступ сталінізму в Україні не змогли до кінця зреалізуватись (а дехто поплатився не лише науковою кар’єрою, але й життям) учні В. Щербини та М. Грушевського талановиті молоді історики Кость Антипович (1899-1946[?]), Сильвестр Глушко (1896-1964), Михайло Карачківський (1899-після 1950), Варфоломій Ігнатієнко (1892-1937) та Сергій Шамрай (1900-1939). На нашу думку, саме рішення березневої сесії 1930 р. ВУАН про ліквідацію науково-дослідної кафедри історії України та інших історичних установ Грушевського у ВУАН так негативно вплинуло на В.Щербину, що він подав заяву про звільнення. Нова влада не тільки посилила ідеологічну боротьбу проти Грушевського та його школи, але й розпочалися арешти його співробітників. Похилий вік Володимира Івановича (80 років) теж був вагомою причиною, щоб подати прохання про звільнення за похилим віком, але не головною. Ми не можемо підтвердити чи спростувати цю версію; це є лише думка автора даного дослідження.

Також відмітемо, що згідно з документами і матеріалами Національної академії наук України, інших джерел (зазначено вище) датою обрання В.І.Щербини членом-кореспондентом ВУАН слід вважати 15 грудня 1924 р.

РОЗДІЛ 4

НАУКОВА СПАДЩИНА В. ЩЕРБИНИ

4.1. Історія української козаччини

Володимиру Щербині належить цикл праць з історії української козаччини, головне на Правобережжі з акцентуванням уваги на Гайдамаччині і Коліївщині. Тут вчений дав чимало новаторського. Немає сумніву, що цими студіями він захопився під благотворним впливом свого вчителя Володимира Антоновича. Є дві особливості цього наукового спадку дослідника: 1) вони належать до більш ранніх уподобань Володимира Щербина і охоплюють час створення в основному 1890-ті рр., хоча він і в більш пізні часи звертався до згаданих аспектів; 2) праці ґрунтуються на значному архівному матеріалі, який науковець виявляв і опрацьовував в Київському центральному архіві (КЦА). Саме на цих особливостях акцентував увагу біограф суспільствознавця Сергій Шамрай¹.

В науковому доробку Володимира Івановича умовно нараховується 19 праць з історичної проблематики Правобережжя. З них 9 – з історії гайдамацьких рухів в Україні, 4 безпосередньо стосуються Коліївщини. Є в творчому портфелі вченого і суто джерельні розвідки, які доповнюють його історіографічні роботи. Сьогодні вони обраховуються цифрою в 6 праць². Всі дослідження з історії козаччини, головне правобережного регіону України, охоплюють хронологічний відрізок часу від Національно-визвольної війни під проводом гетьмана Богдана Хмельницького середини XVII ст. і до Гайдамаччини кінця XVIII ст. Для зручності розглянемо ці праці в хронологічному сенсі, а не в порядку їх оприлюднення, оскільки

¹ Шамрай С. Праці В.І. Щербини з історії Правобережжя // Наукові студії.... – С. XV.

² Підраховано нами на основі: Бібліографія праць В.І. Щербини // Там само. – С. XXXV-XXXIX, хоча ця бібліографія є неповною.

вони складають своєрідну систему поглядів вченого на історію української козаччини.

Вивчаючи часи передхмельниччини, науковець у 1894 р. надрукував джерельну студію “Ієремія Вишневецькій и козацкое землевладение”. Це була його відповідь на дослідження І. Каманіна “К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницького”. В цій замітці В. Щербина чи не вперше в національній історіографії звернув увагу, що в магнатських латифундіях існував особливий земельний фонд, який некороновані державці, на зразок І. Вишневецького, роздавали козакам як нагороду. По суті, так створювалося приватне надвірне військо для боротьби з козацько-селянським рухом³.

Логічним продовженням цієї замітки стала інша історико-джерельна розвідка вченого “Грамота Богдана Хмельницького относительно частного землевладения”. Цією працею він втрутився у своєрідну дискусію на сторінках “Киевской старины”, яку розпочав у часопису ще у 1888 р. М. Стороженко, видрукувавши універсал Б. Хмельницького від 31 липня 1650 р. на ім'я ніжинського полковника Шумейка, яким повертались землі колишнім господарям. Питання про приватне землеволодіння на Україні в часи Хмельниччини в тодішній українській історіографії було не розв'язаним і стояло дуже гостро, тому й стало вкрай актуальним. В цьому напрямку працювали О. Лазаревський, Д. Багалій та інші науковці.

В актовій книзі 1741 р. Володимир Іванович віднайшов грамоту засновника і будівничого Української держави від 12 липня 1656 р., в якій йшлося про повернення захопленого ґрунту якимсь Ярмолою представникам шляхетського стану Охріму Троцу і вдові Байбузи. Аналізуючи цю грамоту, дослідник нагадав, що Байбузиха походила із старого литовського шляхетського роду, який за предка мав татарського мурзу Михайла Байбузу Гризбуновича, пов'язаних родинно з

³ Щербина В. Ієремія Вишневецькій и козацкое землевладение // КС. – 1894. – Кн. 10. – С. 148-149.

Вишневецькими. Вона володіла землею в Черкаському повіті. Отже, як резюмує науковець, “Во всяком случае грамота имеет важное значение, как доказательство признания Богданом Хмельницким старинного права частной собственности на землю в территории, занятой казачеством, права, которое в данную эпоху (после Переяславского договора), вероятно, распространялось только на местное русское и православное население”⁴.

Це був важливий висновок, який уgruntували подальші науковці Хмельниччини. Так, один із найвідоміших дослідників Національно-визвольної війни середини XVII ст. акад. І. Крип'якевич наголошував, що Богдан Хмельницький повертав втрачені маєтки українській шляхті⁵. Цієї ж думки дотримуються акад. В. Смолій і В. Степанков⁶.

Як козакознавець Володимир Щербина відомий ще статтею “Судьба одной знатной казацкой фамилии”⁷. Ця праця в українській історіографії відповіла на питання, як формувалася нова козацька аристократія після Хмельниччини. На прикладі козацького роду Бурляїв він показав злети і падіння цієї відомої української фамілії, яка за роки Національно-визвольної боротьби здобула чималі земельні володіння.

Як вважав вчений, на чолі цього видного козацького клану стояв Гадяцький полковник Кіндрат Бурляй, один із найближчих соратників Богдана Хмельницького, убитий під Збаражем у 1649 р. Слідом за

⁴ Щербина В. Грамота Богдана Хмельницкого относительно частного землевладения // КС. – 1894. – Кн. 10. – С. 151.

⁵ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Вид. друге, виправл. і доповн. – Львів, 1990. – С. 176-183.

⁶ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – 500 с.

⁷ Щербина В. Судьба одной знатной казацкой фамилии // КС. – 1891. – Кн. 10. – С.122-126.

М. Костомаровим⁸ він привів реєстр маєтностей Бурляя, які той отримав ще за службу в Речі Посполитій – млин, будинок і ґрунти.

Далі земельні володіння Бурляїв зросли, рід розрісся. Син Кіндрата Сердюцький полковник Гаврило Бурляй за гетьмана Івана Скоропадського отримав село Германівку і слободу. Це було неабияке земельне пожалування. Село Германівку, що біля Трипілля, добре знали козаки. Там розташовувалась своєрідна гетьманська резиденція, куди частенько приїжджала козацька старшина, іноді в ній відбувалися козацькі ради. Отже, Гаврило Бурляй був у курсі політичних справ.

Військовий талант Гаврила Бурляя високо цінував лівобережний гетьман і у 1709-1711 рр. подарував йому с. Вільшанку і будинок у Києві⁹. Мабуть, цей факт тішив Володимира Івановича, адже Вільшанка була і йому рідною. Там колись священнодіяв його дід по материнській лінії Петро Рудиковський. Але скоро фортуна відвернулася від Бурляїв. Син Гаврила – полковий переяславський суддя Карпо Бурляй нових маєтностей не здобув, а за синів останнього Івана і Михайла над родом навіть нависла загроза закріпачення. Наприкінці XVIII ст. Іван і Михайло переселилися до Польщі, де одержали королівські пожалування на села Карапиші, Тупики та Мисайлова. Це вважалося зрадою, і тому бурляївські маєтки в Україні були конфісковані, а сам рід записаний по інвентарній книзі 1765 р. в селяни графів Браницьких.

В Польщі доля Бурляїв не склалася. Їх маєтки у 1775 р. були подаровані королю “на вічне володіння”. Після розділу Польщі і приєднання частини її до Росії, Бурляї звернулися в київське дворянське депутатське зібрання і, як вважав вчений, у 1796 та 1802 рр. відновили своє

⁸ Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. Т.2. – Изд. 4-е. – СПб., 1894. – С. 13. Див. також: *Энциклопедия жизни и творчества Н.И. Костомарова (1817-1885)* / Под ред. Ю.А. Пинчука. – К., Донецк, 2001. – С. 67.

⁹ Щербина В. Судьба одной знатной казацкой фамилии. – С. 124.

дворянство з гербом Ясенчак¹⁰. Проте ще 30 років бурляївські спадкоємці боролися за свої права і тільки у 1829-1830 рр. повністю визволилися з кріпосницької залежності, записавшись у міщани. Наводячи ці цікаві факти, В. Щербина зробив значну послугу національній історіографії, показавши процес втрати козацькою старшиною своїх прав в Російській імперії і їх подальше закріпачення.

Березневі статті Богдана Хмельницького 1654 р. дослідник розглянув в “Ювілейному збірнику на пошану академіка Михайла Грушевського” у 1928 році¹¹. Він вважав, що вони надали Гетьманщині широкі автономні права, але за військову допомогу Російської держави у війні з Річчю Посполитою Україна заплатила деякими обмеженнями своїх суверенних прав: гетьманське правління було підпорядковане московському уряду; заборонялося підтримувати дипломатичні зносини з сусідніми державами – Річчю Посполитою та Туреччиною; всі витрати на утримання козацького війська лягали на гетьманську скарбницю, яка повністю контролювалася царською адміністрацією. Вчений підкреслив і чинність українсько-російського договору 1654 р.: він діяв лише впродовж 5 років. У 1659 р. між українським урядом і Москвою були укладені нові, так звані Переяславські статті, які ще більше обмежували суверенітет України.

Аналізуючи цей договір, В. Щербина звернув увагу, що його склали неясно; обидві сторони вкладали у нього різний зміст і кожна розуміла його по-своєму. Оригінал договору, виготовлений у березні 1654 р. у Москві в 11 пунктах не зберігся, і довгий час за цей автентичний текст вважали статті з 14 пунктів, які були запропоновані у 1659 р. князем Трубецьким гетьману Юрію Хмельницькому як, буцімто, “статті Богдана Хмельницького”. Резюмуючи це, Володимир Іванович утворював думку

¹⁰ Щербина В. Судьба одной знатной козацкой фамилии. – С. 125.

¹¹ Щербина В. До питання про статті Богдана Хмельницького // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. – Т. 1. – К., 1928. – С. 195-204.

окремих істориків, насамперед московського вченого Г. Карпова (першим звернув увагу на це питання), П. Буцінського, В. Антоновича, які вважали, що статті в 11 пунктах (що зберігалися в чернетковому варіанті в московському “Древнехранилищі”) були лише одним із проектів тексту статей. Сам же договір 1654 р. в 14 розділах Богдан Хмельницький тримав у таємниці. Його опублікували тільки після його смерті у 1659 р. Українсько-російські відносини, які склалися у 1654 р., суспільствознавець кваліфікував як протекцію Російської держави над Військом Запорозьким.

А втім, висновки В. Щербини стали тільки одним із напрямків дискусії, головне в українській і російській історичній науці щодо угоди 1654 р. Частина дослідників (П. Шафранов, В. Ейнгорн, Б. Нольде, І. Розенфельд, А. Яковлів, М. Грушевський, М. Петровський) доводили, що статті 1654 р., які показав Юрію Хмельницькому князь Трубецькой у 1659 р., насправді сфальсифікували у московських канцеляріях. Правдиві ж статті – це параграфи з 11 пунктів 1654 р.

Питання освіти на Запорозькій Січі і сьогодні ще мало вивчено, в першу чергу, за браком відповідних джерел. Було воно невідомим і у 1890-х рр. В історичній літературі, навіть навчальній, утвердилася думка, що не має перспектив майбутня держава, у якій не розвиваються елементи державної структури, як сім'я і школа. Тому окремі суспільствознавці вважають, що Запорозька Січ була деформованим варіантом державності¹². Дещо прояснити цей аспект змогла джерельна розвідка В.Щербини, надрукована у журналі “Киевская Старина” у 1891 р.

Працюючи у КЦА із справами Київської губернської канцелярії, він знайшов цікавий документ, який стверджував наявність школи на Запорозькій Січі і, що важливо, малював її устрій, взаємини між школярами, показував особу вчителя. На жаль, документ не датований, але Володимир Іванович вважав, що він відноситься до 1760 р. Свою працю

¹² Бойко О. Історія України. Запитання і відповіді. – К., 1997. – С.79.

науковець назвав “Сечевая школа”. Згідно з цією заміткою, школа на Січі була ледве чи великою. В різний час там навчалося до десяти учнів під керівництвом наставника – ієромонаха Леоніда. Звісно, церковний батько вчив учнів початкам письменства, арифметики, викладав Закон Божий. Оце і все. Розвідку закінчував трагічно: 8 учнів померло від рожі¹³.

Звичайно, це важливе джерело, яке проливає світло як на шкільництво в Запорозькій Січі, так і, зокрема, на історію педагогіки в Україні.

Вагомі творчі здобутки мав В. Щербина в ділянці дослідження Гайдамаччини і Коліївщини. Тут він вважався науковим авторитетом, тому не дивно, що вчені пізніше неодноразово зверталися до його спадщини (О. Гермайзе та інші).

Героям народних пісень гайдамакам Саві Чаленку і Гнату Голому дослідник присвятив спеціальну статтю¹⁴. На час створення цієї студії у 1890-х рр. про цих народних ватажків знали вже достатньо, але літописець минувшини на основі джерел переглянув деякі історіографічні міфи, заповнив наукові лакуни. По-перше, він дослідив ранню біографію Сави Чаленко і прийшов до висновку, що той займався звичайнісіньким грабіжництвом в загоні Верлана. У 1735 р. він наказав повісити запорозького посланця Тимка Птуху, а потім з’явився до речиментаря Малиновського і приніс присягу на вірність Речі Посполитій. Поляки щедро віддячили колишньому запорожцю, призначивши його на полковницький уряд¹⁵. А втім, самі запорожці не простили йому зради і засудили до смертної кари, яку й виконав Гнат Голий з товаришами. Ці останні факти були більш-менш відомі, але Володимир Іванович пішов у своїх пошуках далі і відтворив картину взаємин Запорозької Січі з київським генерал-губернатором Леонтьєвим.

¹³ Щербина В. Сечевая школа // КС. – 1891. – Кн. 9. – С. 491-492.

¹⁴ Щербина В. Савва Чаленко и Игнат Голый // КС. – 1891. – Кн. 10. – С. 119-126.

¹⁵ Там само. – С. 119.

Високий російський чиновник прагнув схопити і покарати народного месника, покінчити з грабіжництвом, проте на заваді стояли запорожці на чолі з кошовим Ігнатовичем. Січковий керівник взяв під охорону Гната Голого, всіяко його скривав. Документи, віднайдені В. Щербиною, висвітили важливе питання: запорожці сприяли грабіжникам і не підкорялись владі. Цікаво, що вчений продовжив біографію Гната Голого, навів неспростовні факти його втечі з Запоріжжя, одруження і служби в російській армії під командуванням Б. Мініха. Як вважав науковець, Гнат Голий і в подальшому займався здобичництвом¹⁶.

Звичайно, ці рефлексії суспільствознавця дещо підривали романтизований облік Запорозької Січі, однак для нього головним завжди була історична правда. Цією працею він випередив час і тільки сучасні науковці торують шлях у науку висновками В. Щербини. Вчений із м. Хмельницького В. Д'ячук, документально вивчивши гайдамацько-опришківський рух, прийшов до переконання, що соціальна спрямованість народних месників мала і цілком розбійницький (кримінальний) характер¹⁷.

У 1893 р. Володимир Іванович на сторінках журналу “Киевская Старина” видрукував низку праць з історії Коліївщини, які й сьогодні послуговуються дослідникам. Секрет студій В. Щербини крився в їх концептуальності та у перегляді традиційного погляду, уточненні важливих фактів на рух 1768 року. На 1890-і рр. дослідження Коліївщини вже мало певну традицію в історіографії, головне, українській і польській. Українські історики (А. Скальковський, М. Максимович, В. Антонович, О. Лазаревський та інші), попри критику, основну увагу звертали на звеличенні ролі запорізького елемента в пізній Гайдамаччині. Польські вчені (Т. Корзон, Ф. Равіта-Гавронський, Й. Ролле (д-р Антоній),

¹⁶ Щербина В. Савва Чаленко и Игнат Голый. – С. 122.

¹⁷ Д'ячук В.В. Джерела про Устима Кармалюка та опришківство на Поділлі (1813-1835). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000. – С. 16.

К. Шайноха, О. Яблоновський) робили ставку на культуртрегерську місію польської шляхти на Правобережній Україні і досить вороже ставилися до учасників Коліївщини. Зросла на той час і джерельна база з історії народного повстання кінця XVIII ст.

В. Щербина пішов далі і теоретично обґрунтував термін “Коліївщина”. У тому ж таки 1893 р. він оприлюднив статтю “О происхождении слова “колеивщина”¹⁸, де зазначив, що чимало вчених вивчало це питання, але ніхто його не пояснив. Етимологію слова “Коліївщина” одні виводили від слова “коль”, другі від “колоти”, треті від “colloga”. Історик зазначив, що Гайдамаччина представляє собою видозмінену форму козаччини, тобто своєрідну військово-демократичну організацію, метою якої була боротьба за віру і народність. Далі він нотував, що першими представниками такої організації стали бродники, а пізніше з’явилися козаки (від половецького “варта, передовий, нічний, денний”). Наголосивши на цьому, джерелознавець відзначив, що вислів “гайдамак” не місцевого походження і його значення аналогічне старовинному слову “бродник”.

Тлумачення ж “Коліївщини” теж запозичено з однієї із мов, саме того народу, з яким вели боротьбу гайдамаки. Це слово взято з польської мови, бо гайдамаки виступали проти польського поневолення. На його думку, воно походить від польського слова “Kolej” – черга. В сучасних актах (другої половини XVIII ст.) цей реченець застосовувався для позначення міської двірської козаччини, яка ходила на варту в чергу. Отже, як пише В. Щербина, “... термин “колеивщина” происходит ... от слова колея – очередь, в смысле очередной вооруженной стражи, и является как бы синонимом слова “казачество”¹⁹.

¹⁸ Щербина В. О происхождении слова “колеивщина” // КС. – 1893. – Кн.2. – С.356-358.

¹⁹ Там само. – С.358.

На підтвердження своєї гіпотези він зазначив, що в Коліївщині на боці повстанців виступали цілі загони городових козаків “колеїв” (І. Гонти та інших) і весь рух одержав назву “Коліївщина”, тобто “рух колеїв”.

Цікавий здогад шановного історика вивів вчених на нові дослідницькі узагальнення. В працях теперішніх козакознавців фігурують і міркування В. Щербини. Так, науковець Г. Храбан вважає, що термін “Коліївщина” теж запозичено з польської мови: уніатські ксьондзи перетворили польське слово “жезь” (“різня”) на український еквівалент “Коліївщина” (від “колоти” списом чи ножем)²⁰.

Розгадці таємниці помітних учасників народно-визвольного повстання на Правобережжі у 1768 р. присвятив Володимир Іванович статтю “Три Шелеста (из истории колеивщины)”²¹. Ім’я Шелестів неодноразово зустрічалося в джерелах, але ідентифікувати, кому воно належало, на той час було важко. Історик виконав цю роботу, наголосивши, що мова йде про трьох Шелестів – Йосипа (Еська), Василя і Кіндрата.

Найбільш відомим з них був Йосип (Есько) Шелест. Це була особа знана, але серед дослідників думки щодо нього розійшлися. П. Куліш вважав його другорядною фігурою у повстанні²². В. Щербина не погодився з такою точкою зору. Він проаналізував свідчення М. Залізняка перед російською слідчою комісією, які віднайшов в КЦА І. Каманін, і прийшов до висновку, що саме Йосип (Есько) Шелест був ініціатором повстання, а не М. Залізняк. Пізніше справу М. Залізняка у 1924 р. надрукував Й. Гермайзе²³.

²⁰ Храбан Г.Ю. Спалах гніву народного (антифеодальне, народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768-1769 рр.) – К., 1989. – 176 с.

²¹ Щербина В. Три Шелеста (из истории колеивщины)// КС. – 1893. – Кн. 11. – С. 235-240.

²² Див. Кулиш П. Записки о южной Руси. – Т.1. – К., 1857. –С. 292-302.

²³ Гермайзе Й. Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів// Україна. – 1924. – Кн. 1-2.

Саме цей Шелест закликав козаків у Мотронінському монастирі до повстання, зачитував їм листи від кошового Запорозької Січі П. Калнишевського. Але сталася трагедія. У сварці з козаком Лусконогим його вбили, і повстанців очолив М. Залізняк. Порівнюючи це із записами П. Куліша, В. Щербина вказав на їх недостовірність і поетичність, де правда розходиться з історичними джерелами. Так була зруйнована ще одна легенда. Акад. В. Смолій, вказуючи на початок повстання 1768 р., серед ініціаторів також називає Йосипа (Еська) Шелеста²⁴.

Інший Шелест – Василь – постать менш відома. На думку В. Щербини, це був гайдамацький ватажок, який діяв у південно-західній частині Київщини. До історика про нього писав Я. Шульгин²⁵. Володимир Іванович проаналізував акти Кодненської комісії і зазначив, що Василь Шелест – ватажок другорядний²⁶.

Іншого роду був Кіндрат Шелест. Вчений реконструював його біографію за актовими книгами КЦА і висловив міркування, що він зрадив повстанців та перейшов на бік польських військ, був серед тих, хто придушував рух. За це поляки його щедро нагородили, зробили спочатку сотником, а потім богуславським полковником. Маєткове становище Кіндрата Шелеста зросло. Від графів Браницьких він одержав млин на р. Росаві, його звільнили від скарбових податків. За 25 років кількість шелестових дворів збільшилась у 8,7 разів. Але, як гадав В. Щербина, рука народного месника наздогнала кривдника. У 1792 р. він вже був мертвий. Його поховали на роздоріжжі, що промовляло про насильницьку смерть²⁷. Звичайно, ця стаття для з'ясування початку повстання і долі його окремих учасників вносила чимало нового.

²⁴ Смолій В. Деякі дискусійні питання історії Коліївщини (1768 р.) // УІЖ. – 1993. – №10. – С. 23.

²⁵ Шульгин Я. Очерк Колиивщины // КС. – 1890. – Кн. 4. – С. 43-44.

²⁶ Щербина В. Три Шелеста. – С. 237.

²⁷ Там само. – С. 240.

На цьому Володимир Іванович не зупинився. Його і надалі хвилювали обставини життя Кіндрата Шелеста, тим більше, що до його біографії він зібрав додаткові джерела і у 1895 р. надрукував розвідку “Богуславский полковник Кондрат Шелест”²⁸. Опрацьовуючи люстрації богуславського староства за 1789 р., історик натрапив на додаткові свідчення про цю особу. Це в основному були господарські справи. Вчений зазначив, що за свою вірну службу полякам Шелест одержав від них с. Юхни з 10 дворами і прибутком у 140 злотих. Проте за 20 років число дворів зросло до 87, а річний прибуток складав 2820 злотих. Тобто, резюмує науковець, населення збільшилося у 8 разів, а прибуток більш ніж у 20 разів. Все це показувало вміння Шелеста вирішувати фільваркові питання. Шелестів прибуток формувався за рахунок пілыг і оренди на землю, яку він віддавав у господарювання євреям. Приводячи ці факти, В. Щербина зробив висновок, що і на правому березі Дніпра виникли ті явища, “которые нашли себе более полное и определенное выражение в деятельности казацкой старшины Украины левобережной”²⁹.

Дослідник простежив і економічні наслідки Коліївщини на Правобережжі, головне формування великих земельних володінь. Так, у джерельній розвідці “Жалованная грамота гр. Ф.К. Браницкому на Белоцерковское староство (1774 дек. 13)”³⁰ він описав маєтки, які були надані польським королем Великому коронному гетьману Францу Ксаверію Браницькому після повстання 1768 р. Цей документ цікавий тим, що показував, скільки містечок і сіл дісталось Браницькому, а, по-друге, визначав права землевласників через різні повинності по відношенню до місцевого населення.

²⁸ Щербина В. Богуславский полковник Кондрат Шелест // КС. – 1895. – Кн.12. – С.89-90.

²⁹ Там само. – С. 90.

³⁰ Щербина В. Жалованная грамота гр. Ф.К. Браницкому на Белоцерковское староство (1774 дек. 13) // КС. – 1893. – Кн. 4. – С. 161-165.

Таке ж саме значення мала і стаття “Жалованная грамота кн. Станиславу Понятовскому на староство Богуславское (1777 г. августа 18)”, яку він надрукував в журналі “Киевская Старина” у 1893 році³¹. Вона цікава ще й тим, що визначала історико-топографічні кордони української території з чітким перерахуванням сел і містечок. Пізніше добро Станіслава Понятовського перейшло до Франциска Ксаверія Браницького.

Цій темі присвячена ще одна праця дослідника “Духовное завещание гр. А.В. Браницкой”³². Графиня Олександра Василівна Браницька, племінниця князя Г. Потьомкіна і удова по Ф.К. Браницькому, була однією з найбагатших землевласниць в Росії. Їй належали численні маєтки в Васильківському, Таращанському, Звенигородському, Богуславському й Радомишльському повітах. Мала вона землі і у Волинській губернії. Її духовний заповіт В. Щербина також знайшов у КЦА. Цей документ, по-перше, показував зростання великого землеволодіння, а, по-друге, важливий як взірєць значних пожертв на благочинну діяльність (1 млн. карб. асигнаціями чи біля 300 000 карб. сріблом) для підтримки становища селян. Може, так спадкоємниця хотіла спокутувати гріхи Браницьких, на руках яких багріла кров повстанців Коліївщини.

Відстоювання козаками України своїх прав дослідив історик у студії “Эпизод при выборах в законодательную комиссию 1767 г.”³³. Маніфест Катерини II про вибори депутатів для складання нового положення викликав занепокоєння. Старшина злякалася відміни своїх прав та скасування залишків автономії. Занепокоїлися й посполиті – над ними нависла загроза закріпачення і прикріплення до землі. Тому нові ініціативи з Петербургу в Україні зустріли стримано.

³¹ Щербина В. Жалованная грамота кн. Станиславу Понятовскому на староство Богуславское (1777 г. августа 18) // КС. – 1893. – Кн. 5. – С. 322-325.

³² Щербина В. Духовное завещание гр. А.В. Браницкой // КС. – 1893. – Кн. 6. – С. 513-517.

³³ Щербина В. Эпизод при выборах в законодательную комиссию 1767 г. // КС. – 1896. – Кн. 7/8. – С. 20-24.

Суспільствознавець зазначив, що опозиційні настрої особливо були сильними серед Ніжинського і Батуринського шляхетства, де ще міцною залишалася самостійницька традиція. Отже, генералу П. Румянцеву, який керував виборами, довелося вжити адміністративних заходів, щоб приборкати неприхильних. А й справді, депутати-українці склали накази, в яких фігурували вимоги зберегти козацькі свободи, вільно обирати гетьмана, без перешкоди взаємодіяти із Запорозькою Січчю тощо. За цими наказами стояв національний звичай, українські автономістські сподівання, які висловили перед високим російським державцем депутати-українці – підкоморій Долинський і колишній полковник Тарнавіот.

Як зазначав історик, це викликало гнів П. Румянцева, “тра в демократію” закінчилась. З українськими самостійницькими вимогами треба було покінчити раз і назавжди. Скоро на Україні відчули начальницький тон царського вельможі. Сенат за його подачею відмінив вибори Долинського. Тарнавіота відсторонили від посади депутата, а потім і від шляхетства, а справи інших автономістів передали у військовий і цивільний суди. Так репресивно покінчили з незалежницькими намірами колишніх представників Гетьманщини. Звичайно, цей епізод з виборами в законодавчу комісію 1767 р. показав, що навіть з ліквідацією автономії України свободолюбивий дух українства не вмер, він просто перейшов у інші форми боротьби, зокрема легальні.

Доробок вченого багатий ще однією працею в ділянці козакознавства – розвідкою “Доля козаччини на Лівобережній Україні”, яку він вмістив у 1930 р. в “Записках НТШ” на пошану відомого історика акад. К. Студинського³⁴. Це було своєрідне продовження його студії “Последние следы казачества в Правобережной Украине”, яку він написав ще у

³⁴ Щербина В. Доля козаччини на Лівобережній Україні // ЗНТШ. – Т.100. – Ч.П. – Львів, 1930. – С. 275-287.

1899 році³⁵. Його праця простежила історію козаччини на Правобережжі. Зокрема, вчений наголосив, що на Правобережжі вона була відновлена зусиллями Семена Палія і його спільників, але у другій половині XVIII ст. поляки її остаточно ліквідували, зрівнявши козаків у правах із селянством. До свого 80-річчя В. Щербина простежив долю лівобережної козаччини з подій Коліївщини 1768 р. по так звану Київську козаччину 1855 р. Тоді в українській історіографії цей відрізок часу козаччини мало досліджувався. Історики більше уваги звертали на важливі етапи в історії України: Хмельниччину, Руїну, добу Івана Мазепи, автономістичні змагання 20-60-х рр. XVIII ст.

Між тим Володимир Іванович звернув увагу на закріпачення козацького стану і обернення його в селянство, хоч, як він нотував, за частиною сільського населення збереглася назва “козак”³⁶. Намалювавши історичну канву процесу обмеження прав козацтва Російською державою від часів Хмельниччини до поневолення в другій половині XVIII ст., дослідник наголосив, що 1 грудня 1797 р. було зроблено перший рекрутський набір з українських козаків. Таким чином, їх зрівняли з селянами.

Щоправда, вільний дух козацтва весь час жив у таких селян і надія на відновлення козаччини не вгасала. Російський уряд теж не забував давньої козацької слави і бажав скористатися з воєнної вдачі козаків для захисту своїх інтересів: за 1808-1811 рр. виселили на Чорноморське побережжя 25000 козаків з їх сім'ями. Існували ілюзорні спроби відновити козаччину і у війні з Францією у 1812 році³⁷.

В. Щербина розглянув і малодосліджений проект Малоросійського генерал-губернатора князя М. Репніна “Устав об управлени малороссийскими козаками” (17 січня 1834 р.), який відрізняв козаків від

³⁵ Щербина В. Последние следы казачества в Правобережной Украине // Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1899 г. – Т. II. – К., 1899. – С. 90-94.

³⁶ Щербина В. Доля козаччини на Лівобережній Україні. – С. 275.

³⁷ Там само. – С. 281.

селян не тільки панських, а також і казенних. Це були кроки до відродження лівобережної козаччини.

Останнім сплеском козацьких надій стали події 1855 р., коли Росія у війні з європейськими коаліціями сформувала у Полтаві декілька козацьких полків і послала їх на вартування до Прибалтійського краю.

Аналізуючи ці явища, суспільствознавець приходить до висновку, що становище повернених у селян козаків все ж виглядало краще: “Вони ніколи не були кріпаками, а були якимсь окремим станом населення; їх права були затверджені статутом. Найважливішим правом козаків було те, що вони зберігали з давніх часів повне право власності на землю; це ставило їх навіть у рівень з дворянами. Козаки користувалися таким виключним становищем аж до останніх часів”³⁸.

Отже, козакознавчі праці В. Щербини несли в собі чимало новаторських ідей, він піднімав актуальні і малодосліджені аспекти, які ґрунтував на солідній джерельній базі. Насамперед він досліджував історію української козаччини від Хмельниччини (друга половина XVII ст.) до Гайдамаччини та її наслідків (кінець XVIII ст.). В процесі цих досліджень було знайдено новий документ – грамоту Б.Хмельницького, в якій він признає право приватної власності на землю на тих територіях, які були зайняті козацтвом. Є в його доробку і студії про долю лівобережної національної козаччини у XIX ст. Вчений звернув увагу на особливий земельний фонд магнатів Речі Посполитої, який вони роздавали за службу козакам. На основі цього фонду сформувалося приватне військо для боротьби з повстанцями. Далі дослідник акцентував увагу, що в ході Національно-визвольної війни гетьман Богдан Хмельницький повертав землі колишнім господарям, головне з православної шляхти. Простежив він і шляхи формування козацької аристократії на Лівобережній Україні після Хмельниччини.

³⁸ Щербина В. Доля Козаччини на Лівобережній Україні. – С. 287.

На відміну від інших науковців, Володимир Іванович вивчав аспекти освіти на Запорозькій Січі. Він переглянув уставлені стереотипи на чимало подій Гайдамаччини і Коліївщини, реконструював ранню біографію відомого діяча Сави Чаленко, висвітив взаємини між Запорозькою Січчю і Київським генерал-губернаторством у 1730-х рр. Довів, що гайдамацькому руху, окрім соціальної спрямованості, були притаманні і риси розбійницького спрямування. Суспільствознавець доказово обґрунтував термін “Коліївщина”, який виводив від польського слова “Kolej” – черга. На його думку, надвірні загони козаків заступали на варту (чергу). Джерельно розгадав він таємницю і видних діячів Коліївщини Шелестів, наголосивши, що саме запорозького козака Йосипа Шелеста слід вважати ініціатором повстання 1768 р., а не Максима Залізняка.

В. Щербина вивчив історію лівобережної козаччини після ліквідації Гетьманщини, закріпачення в кінці XVIII ст., підкресливши, що автономістський дух козаччини не вмер, як показали події з виборами депутатів до Законодавчої комісії 1767 р. Закріпачення козацтва в кінці XVIII – першій половині XIX ст. на Лівобережжі мало свої особливості: вони все ж залишалися окремим станом, мали право власності на землю.

4.2. Києвознавство в наукових студіях В. Щербини

Науковий доробок вченого рясніє і ґрунтовними працями з киевознавства. Можемо стверджувати, що В. Щербина розглядав киевознавство не тільки як локальну історію м. Києва, але й в значно ширшому контексті. Він досліджував історію свого рідного міста через історію всієї України. Сьогодні у київських школах вводять предмет киевознавство, тому студії літописця минувшини мають неабияку цінність. Щонайменше 40 статей і одна монографія “Нові студії з історії Києва” (1926) створив дослідник

за 50 років праці в цій ділянці. Хронологічно він почав вивчати киевознавство у 1880-х рр., а завершив у 1930 р.

Володимира Івановича можна вважати одним з найбільших фахівців в галузі вивчення Києва. Власне, він був його довголітнім історіографом.

Серед киевознавчих розвідок суспільствознавця центральне місце посідають роботи, присвячені магдебурзькому праву і вйтівству у Києві. Також він досліджував боротьбу міщан міста за автономію та проти російського воєводського правління у другій половині XVII-XVIII ст. Цій проблематиці дослідник присвятив 6 праць.

Ще у 1891 р. в “Чтениях Исторического Общества Нестора Летописца” з’явилася його стаття “Киевские воеводы, генералы и генерал-губернаторы от 1654 по 1775 г.”³⁹. Як відзначав біограф науковця К. Антипович, в ній містився матеріал до історії російської адміністрації на Україні, зокрема в Києві⁴⁰. Справді, В. Щербина відзначав, що Київ через своє важливе політичне і стратегічне становище займав в планах російського царизму особливе місце. Тому російський уряд постійно щодо нього виношував плани включити його в загальноімперську адміністративну систему, призначаючи в місто особливих воєвод, пізніше губернаторів та генерал-губернаторів.

Щоправда, російський натиск натикався на супротив міщан і козаків. З останніми розправилися дуже швидко. Як нотує вчений, полкове управління Київського полку перенесли в Козелець, а у Києві залишили сотника, що ставило місто у другорядне становище в полково-сотенній адміністрації⁴¹.

Куди складніше було з міщанами. Останні ще з XV ст. користувалися магдебурзьким правом, тому російський уряд вимушений

³⁹ Щербина В. Киевские воеводы, генералы и генерал-губернаторы от 1654 по 1775 г. // ЧИОНЛ. – 1891. – Кн. 6. – С. 123-148.

⁴⁰ Антипович К. Праці В.І. Щербини з історії м. Київа // Щербина В.І. Нові студії з історії Київа. – С. XXV.

⁴¹ Щербина В. Киевские воеводы, генералы и генерал-губернаторы от 1654 по 1775 г. – С. 124.

був підтвердити права на самоуправління містом. Дослідник пояснював це зручністю для московитів: магдебурзьке право обмежувало козацьку автономію. Однак зміна політичного устрою Гетьманщини у другій половині XVIII ст. звела нанівець київську магдебургію, і град підпорядкували загальній адміністративній системі у 1775 р.

Розглядаючи Актові книги Київського Центрального Архіву, В.Щербина зазначив, що у грамоті 1542 р. Сигізмунда I та у документах його правонаступників, магдебурзьке право називалося “дуже дивним ім’ям: “Атеотоницкое” (певно, тевтонське)”⁴².

Дослідник звернувся і до маловивченого у той час питання – запровадження воєводського управління, висвітив дії окремих воєвод, губернаторів і генерал-губернаторів. Зокрема, він зазначив, що у 1654 р. після Московського договору у Київ була введена російська застава на чолі з кн. Куракіним і кн. Волконським. Вони керувалися відповідними інструкціями за взірцем воєводських наказів XVII ст. Однак В. Щербина відмітив і особливість цих наказів саме для Києва: 1) функції воєвод носили виключно військовий характер; 2) у фінансові і судові справи вони не втручалися; 3) воєводам надавалося право нагляду за місцевою владою.

З цього часу і починається боротьба козаків з воєводським правлінням, яке уособлювало наступ царизму на українську автономію не тільки у Києві, але і в інших містах Гетьманщини.

За Московськими статтями І. Брюховецького у 1665 р. у Києві стояла застава з 5000 чоловік, Переяславі – 2000, Чернігові – 1200, Ніжині – 1200, Новгород-Сіверському – 300, Полтаві – 1500, Кременчуку – 300⁴³.

За Петра I Росія була поділена на провінції, а згодом і на губернії. Київські воєводи дістали назву губернаторів, а пізніше – генерал-

⁴² Щербина В. Боротьба Київ за автономію // ІР НБУВ. – Ф.Х, №14848-14849. – С. 20.

⁴³ Щербина В. Киевские воеводы, генералы и генерал-губернаторы от 1654 по 1775 г. – С. 127.

губернаторів. З цього часу збільшується влада київського генерал-губернатора, особливо в добу гетьманування Данила Апостола і за часів першої “Малоросійської колегії”. Вчений підкреслив, що значення Києва зростало з втручанням Росії в польські і турецькі справи. У 1737 р. була видана інструкція, яка розширяла повноваження київського генерал-губернатора у фінансових та судових питаннях. Київський генерал-губернатор Сукін неймовірно розширив свої компетенції. В. Щербина приводить 37 пунктів повноважень Сукіна (про справи таємної канцелярії, про доходи і витрати, про розшук розбійників і т.д.).

За генерал-губернатора Леонтьєва (1740-1753) у його канцелярії вирішувалися і дипломатичні справи, зокрема з Польщею й Туреччиною. Такий висновок Володимир Іванович зробив з віднайденої у КЦАДА грамоти за підписом графа Остермана і Черкаського⁴⁴.

Київське генерал-губернаторство існувало до 1781 р., аж поки його не перетворили на намісництво.

Значення праці історика вартісне ще і тому, що він вмістив цінні додатки: 1) повний список воєвод, губернаторів і генерал-губернаторів за 1654-1775 рр.; 2) додав дві грамоти про призначення на київське губернаторство генерал-майора Гулицю у 1704 р. і генерал-лейтенанта Леонтьєва у 1738 р. Можна стверджувати, що подібної цілісної студії сучасна українська (і не тільки українська) історіографія ще не мала.

На своєрідність воєводського управління у Києві звернув увагу Володимир Іванович і в іншій статті, надрукованій в “Киевской Старине” у 1893 р.⁴⁵ Насамперед, ця самотність була пов’язана з тим, що російська військова адміністрація у Києві була мало пов’язана як із воєводською системою в інших областях, так і із загальним полково-сотенним устроєм Гетьманщини. Вчений зазначив, що у Києві цей самодержавний інститут досяг своєї завершеності як у кількісному, так і якісному вимірах. На

⁴⁴ Щербина В. Киевские воеводы, генералы и генерал-губернаторы ... – С. 135.

⁴⁵ Щербина В. К истории воеводского управления в Киеве // КС. – 1893. – Кн. 8. – С. 303-306.

думку В. Щербини, це пов'язано було з тим, що московські правителі вбачали у Києві свою прабатьківську “отчину” дома Рюриковичів, тому і українському граду надавали неабиякої уваги. До цієї праці науковець вмістив документи, віднайдені відомим археологом і істориком М. Біляшівський в московському Архіві міністерства юстиції, де регламентувалися функції воєвод у Києві на 1700 рік⁴⁶.

При його аналізі він наголосив, що у Київ, по-перше, призначали бояр, а у інші українські міста – окольничих, по-друге, всі інші воєводи керувалися наказами київського воєводи: “Все эти факты служат, по нашему мнению, несомненным доказательством того, что русское правительство стремилось создать в Малороссии целую систему воеводского управления под непосредственным наблюдением Киевского воеводы”, - заключав суспільствознавець.

Тема свавілля московської адміністрації у головному українському місті звучить і в праці “Великорусские чиновники в Киеве в двадцатых годах XVIII столетия”⁴⁷, проте історик задовольнився не тільки цим. Мабуть, першим з істориків України він подав тут інформацію про платню чиновників з губернаторської канцелярії. Так, за часів Петра I розрядні рядові солдати одержували від 1 до 10 руб. на рік, под'ячі – від 15 до 60 руб. Чверть платні завжди вираховували. Це була мізерна плата, яка, на думку В. Щербини, ставила російських чиновників у Києві в жалюгідне становище. Але існувала узаконена система доплат, так звані “безгрешные доходы”, згідно з якими под'ячі могли класти собі у кишеню від 3 до 10 відсотків з кожної справи. Ось де існувала вкорінена система канцелярського самоуправства. До статті історик додав документи, знайдений ним у КЦА “Доношение киевского генерал-губернатора кн. И.Ю. Трубецкого в сенат” від 1727 р. В ньому, якраз і

⁴⁶ Щербина В. К истории воеводского управления в Киеве. – С. 304-306.

⁴⁷ Щербина В. Великорусские чиновники в Киеве в двадцатых годах XVIII столетия // КС, - 1891. – Кн. 11. – С. 302-304.

регламентувалася платня канцелярських службовців у Києві, зверталася увага на їх убоге існування.

Багато років Володимир Іванович працював в архіві Києво-Печерської лаври. Результатом його джерельних пошуків стала праця “Два київські генерал-губернатори першої половини XVIII віку (кн. Д.М. Голіцин та М.І. Леонтьєв)”, яка побачила світ у 1925 р. в “Науковому збірнику за рік 1924”⁴⁸. Історик намалював загальні умови, в яких перебував Київ за першої половини XVIII ст., наголосивши, що місто жило за магдебурзьким правом, але все більшого значення набирали генерал-губернатори. Перерахувавши 9 з них, він зупинився на діяльності двох, які правили у Києві по 15 років – кн. Д. Голіцина і М. Леонтьєва.

Це були дві видатні постаті на тлі київського життя. Дмитро Голіцин урядовав у Києві з 1707 по 1723 р. і виявив тут великі адміністративні здібності, зумівши здобути пошану у місцевого громадянства. Насамперед, В. Щербина ставив йому у заслугу, що Д. Голіцин спромігся зійтися з київським духовенством і підтримував Київську духовну академію. Після невдалого виступу Івана Мазепи на Україні і, зокрема у Києві, настали неспокійні часи, але генерал-губернатор зміг підтримати спокій у Києві, будь що боронив від петровської сваволі українське духовенство.

Як велику послугу Д. Голіцина місту він вбачає відновлення у Києві після спустошливої пожежі у 1718 р. Києво-Печерської лаври. Саме завдяки російському високому чиновнику у лаврі впродовж 10 років велися масштабні реставраційні роботи. Запросив він у Київ і відомого архітектора Й. Шеделя задля побудови великої дзвіниці. Навіть коли Д. Голіцин виїхав з Києва, він постійно цікавився місцевими справами, листувався із світськими і духовними діячами. По собі Дмитро Михайлович залишив у Києві добру славу.

⁴⁸ Щербина В. Два київські генерал-губернатори першої половини XVIII віку (кн. Д.М. Голіцин та М.І. Леонтьєв) // Науковий збірник за рік 1924: Записки УНТ у Києві. – Т. XIX. – К., 1925. – С. 79-87.

Іншої вдачі був київський генерал-губернатор М. Леонт'єв, який перебував тут з 1738 по 1752 рік. Це був нащадок дрібного шляхетського роду, споріднений з родом Нарішкіних, з якого походила мати Петра I Наталія Кирилівна. Близькість з царською родиною частенько слугувала охоронною грамотою для російського чиновника у Києві. Але, як нотує В. Щербина, М. Леонт'єв зажив тут недоброї пам'яті⁴⁹. Він не пішов голіцинським шляхом. Михайло Іванович порушив рівність у взаєминах між Гетьманщиною та Російською імперією і самочинно змінив склад членів Генеральної військової канцелярії, яка управляла тоді Україною.

Слав він у Петербург і пасквілі на миргородського полковника Капніста, звинувачуючи того, що він, буцімто, хотів стати гетьманом, мав намір отруїти К. Розумовського. Обмова М. Леонт'єва дорого обійшлася Капністу – певний час він просидів без вини під вартою.

Так само генерал-губернатор мав і ворожі наміри до київського духовенства, своїми анонімками формував у російській столиці негативну думку до українських церковних служителів. Між тим останній спокій Михайло Іванович знайшов саме у духовній обителі. Його поховали в склепі великої церкви Києво-Печерської лаври з лівого боку під вівтарем св. Стефана.

Отже, робить висновок дослідник, “кн. Д.М. Голіцин любив Київ, ні в чому не порушував прав його мешканців й особливо близько стояв до найбільш культурних верств тодішньої людності – професорів та студентів Академії й до київського духовенства. Навпаки, М.І. Леонт'єв негативно ставився до особливостей місцевого суспільного ладу, порушував права людності, особливо духовенства і, взагалі, здається, дивився на свою посаду як на засіб забезпечити себе матеріально”⁵⁰.

Велике місце у творчому спадку вченого займає монографічна праця “Нові студії з історії Києва”, яка була видана ВУАН на пошану 75-річчя з дня народження і 50-ліття літературно-наукової діяльності В. Щербини у

⁴⁹ Щербина В. Два київські генерал-губернатори першої половини XVIII віку... – С. 84.

⁵⁰ Там само. – С. 87.

1926 р. Це був своєрідний підсумок інтенсивної наукової і науково-організаційної роботи вченого в галузі національної історіографії.

Книжка складається з двох частин: 1) це привітання досліднику від Спільного зібрання ВУАН і короткий розгляд його основних праць, зроблений друзями і колегами Володимира Івановича, зокрема акад. М. Грушевським та співробітниками Комісії історії Києва та Правобережної України С. Глушком, С. Шамраєм та К. Антиповичем; 2) це, власне, самі праці шановного ювіляра.

“Нові студії з історії Київів” включають 14 розвідок і охоплюють хронологічний період від XV ст. до 1914 р. Вони ілюструють широкий діапазон історика з різних питань улюбленого міста, зокрема з міської картографії, проблем магдебурзького права і війтівства, церковно-релігійного життя, краєзнавства. Центральним є дослідження “Нариси з історії Київів, відколи приєднано його до Московської держави, до початку світової війни і революції (1654-1914)”. Він перерахував основні праці своїх відомих попередників – києвознавців М. Берлінського, М. Закревського, М. Максимовича, В. Антоновича, С. Голубєва, М. Петровського, П. Лебедінцева, М. Грушевського, В. Іконнікова та інших та віддав їм належне, але зазначив, що окрім цінного матеріалу, вони не давали загальної синтези за 1654-1914 рр.⁵¹ Отже, метою суспільствознавця стало якраз заповнення цієї історіографічної прогалини і створення суцільної праці з історії Києва за означений час з акцентуванням на головних періодах в його минувшині.

Насамперед, він наголосив, що польський, а потім і російський уряди добре розуміли значення міста в історії України. Це був своєрідний ключ для панування в цьому регіоні, тому всі прагнули володіти градом на Дніпрі. Не став виключенням і Богдан Хмельницький. Далі вчений виділив 5 періодів в його історії під московською владою: 1) Київ у другій половині XVII ст.;

⁵¹ Щербина В. Нариси з історії Київів, відколи приєднано його до Московської держави, до початку світової війни і революції (1654-1914) // Щербина В.І. Нові студії з історії Київів. – К., 1926. – С. 1.

2) Київ у XVIII ст.; 3) Київ у першій чверті XIX ст.; 4) Київ у другій чверті XIX ст.; 5) Київ у другій половині XIX та на початку XX ст.

Характеризуючи кожний з періодів, В. Щербина зауважував, що Київ хоча й залежав від московської влади, але зберіг своє давнє самоврядування. Він користувався магдебурзьким правом і мешканці міста відчайдушно його охороняли. В ті часи столичний град багатів: розвивалася торгівля, відбувалися ярмарки, успішно курили горілку і шинкування. Свої думки вчений ґрунтував на свідченнях іноземців француза на польській службі Гійома де Боплана, сина антиохійського патріарха Павла Алепського, московського старовірського попа Івана Лук'яніва. Головним джерелом київського збагачення слугувала торгівля з Туреччиною, Грецією, Польщею, Німеччиною, Англією, Голландією, Францією та Іспанією. Це був цікавий висновок, який показував, що київська торгівля більше інтегрувалася в південний, західний та західно-північний ринки, ніж в ринки Росії, тому московське купецтво за допомогою митної політики прагнуло обмежити торговельний розвиток Києва, а, отже, зазіхало на його автономний устрій.

Далі суспільствознавець описував красоти Києво-Печерської лаври, підкреслюючи, що вона була не тільки релігійним, а й культурним осередком України, розписував архітектурні споруди столиці на території Старого Києва, Подолу і Печерська.

Підсумок обмірковувань історика заключав: “На підставі усього сказаного ми можемо назвати перший період історії Київа періодом розквіту української культури після звільнення України від Польщі. Осередком цієї культури й був Київ. Самоврядування міське та церковне, вільна торгівля внутрішня й зовнішня, шкільна освіта, національна література, національне мистецтво – такі були характерні риси цієї культури”⁵².

⁵² Щербина В. Нові студії з історії Київа. – С. 6.

Але цей розквіт української цивілізації починає занепадати в другий період. Причина цього – ряд обмежень з боку російського уряду, починаючи з часів Петра I. В цю добу іде боротьба між рештками давньої української культури та централізаторським спрямуванням самодержавної влади і впливом західноєвропейської освіченості, яка приходила до України вже з півночі.

В. Щербина приводить разючі дані такої московської політики. Петро I прагнув повернути київську політику до Білого та Балтійського морів (через Архангельськ, Ригу, Ревель, Санкт-Петербург). До Києва понаїхало російських купців, спочатку як постачальників для військових команд та маркітанти. Згодом деякі з них оселилися у Києві, набувають садиб та крамниць на Подолі. На 1743 р. кількість російських крамарів у Києві вже було 43; вони мали 10 крамниць та 2 торговельні лазні. Це були відомі російські купецькі роди: Смородінови, Бубнови, Свешнікови, Ходунови, Дегтярьови, Могільовцеві⁵³.

Наступники Петра I теж обмежували автономію міста. За Анни Іоанівни тут деякий час стояла двадцятитисячна російська армія. Але як історик критичного складу розуму, В. Щербина звертав увагу на позитивні наслідки російського господарювання. За Єлизавети Петрівни велося інтенсивне будівництво на пустирі між Старим Києвом, Печерськом і Подолом (сучасні Липки). Була збудована розкішна Андріївська церква, церква з дзвіницею у Кирилівському монастирі, умуровано дзвіницю Петропавлівського монастиря та павільйон над фонтаном коло Магістрату.

Аналізуючи третій період в історії міста, вчений наголошував, що його можна охарактеризувати як період переваги у центрі й у цілому регіоні польської культури. А й справді, за Павла I полякам дали великі права. На Печерську існував навіть окремий будинок, де збиралися сеймики і обирали повітових маршалків (предводителів дворянства), а у 1797 р. з Дубно у Київ був переведений “контракт” – великий ярмарок.

⁵³ Щербина В. Нові студії з історії Києва. – С. 7.

Другом Олександра I і членом Таємної ради став Адам Чарторийський. Він та куратор шкіл Київської, Волинської та Подільської губерній граф Тадей Чацький заснували у столиці кілька польських гімназій. Взагалі, як вважав Володимир Іванович, на початку XIX ст. загальна шкільна освіта у Києві мала цілком польський характер⁵⁴.

Як окрему епоху в історії Києва виділяв В. Щербина добу Миколи I. Це й зрозуміло. Рух декабристів, польське повстання сказалися і на житті міста. Київ відігравав видну роль у цих подіях, тому цар повів відверту русифікаторську політику. Це була відома формула міністра народної освіти графа Уварова: “православие, самодержавие и народность”. Київ як жодне інше місто імперії підходило під цю тезу. На думку багатьох провідників такої політики дніпровський град завжди був осередком не тільки “православия”, але й “самодержавия” (за самодержців рахували перших великих князів київських) і “народності” (бо росіян і українців уважали за одну народність, окремої української народності не визнавали).

Він наголошував, що у цей час реформували навчальну справу. Ліквідували польські установи (Кременецький ліцей, гімназії, монастирські та професійні школи). Всього скасували 245 установ⁵⁵. Взагалі, четвертий період в історії Києва можна назвати добою застосування для міста російської системи офіційної народності⁵⁶.

П'ятий період в історії міста Володимир Іванович добре пам'ятав, бо був свідком багатьох подій. Він підкреслював, що і цей етап можна поділити на такі розділи: 1) політика російського уряду відносно “південно-західного краю” і Київ після повстання 1863 р.; 2) повільне та обмежене поширення реформ 60-х рр.; 3) промислово-торговельний розвиток Києва у цю добу; 4) культурний розвиток; 5) блискуче становище Києва напередодні європейської війни та революції.

⁵⁴ Щербина В. Нові студії з історії Києва. – С. 16.

⁵⁵ Там само. – С. 18.

⁵⁶ Там само. – С. 23.

Взагалі, підводячи підсумок останньому періоду, суспільствознавець зазначав, що саме в цей час “Київ був одним із найкультурніших міст цілої Європи та разом з тим осередком України, що саме почала відроджуватися”⁵⁷.

Дві статті “Нових студій” присвячені проблемі вйтівства у Києва та долі окремих його представників. Це роботи “Упривілейовані вйти міста Києва “именуемого Подола” та “Ждан Тадрина, київський вйт кінця XVII в.”.

В. Щербина зазначав, що на Подолі завжди правили вйти, і генерал-губернатори не мали відношення до його управління. Це пояснює, що Поділ в історії міста грав важливу роль. Особливу цінність першої статті становить список 17 вйтів, які урядували у місті впродовж 1560-1834 рр.: Семен Мелешкович, Кирило Мефедович, Яцик Балика, Федор Ходика, Богдан Власковський та інші⁵⁸. Прізвища багатьох київських вйтів були відомі дослідникам і раніше. Про них писали М. Закревський, В. Антонович. Заслуга ж історика полягала якраз у тому, що він суттєво доопрацював реєстр вйтів у Києві, складений його іменитими попередниками, збільшив його на 7 імен, виправив фактичні помилки. Можна стверджувати, що на 1926 р. це була єдина стаття в українській історіографії, яка ґрунтовно досліджувала проблему вйтівства у Києві.

В іншій замітці суспільствознавець описав життя і діяльність київського вйта кінця XVII ст. Ждана Тадрина. Він проаналізував відповідну літературу про цього київського державця і відкинув традиційну версію (Закревського, Морошкіна) про його походження з Росії (Новгорода чи Москви), виводячи його коріння з Польщі⁵⁹.

Загалом, досліджуючи проблему вйтівства в Києві, В. Щербина прийшов до обґрунтованих висновків. На його думку, вйти у місті були

⁵⁷ Щербина В. Нові студії з історії Києва. – С. 43.

⁵⁸ Щербина В. Упривілейовані вйти міста Києва “именуемого Подола” // Там само. – С.117; ІР НБУВ, ф.Х, №15084-15087, арк. 3.

⁵⁹ Щербина В. Ждан Тадрина, київський вйт кінця XVII в. // Там само. – С. 130.

двох категорій. Перші, які належали до міщанства і шанували права міста й ретельно їх боронили (Ясько Балака, Богдан Самкович та інші). Другу групу складали війти, призначені польською чи російською владами, не з числа київських міщан (Ходики, Тадрики, Сичевські). Вони більше турбувалися про свої особисті інтереси.

Монографія В. Щербини висвітлювала не тільки традиційні для нього теми. Він піднімав і питання картографії міста. На цю проблематику вчений написав дві статті: “Давні плани міста Києва (1638-1837)” та “Мапа Київського повіту половини XVIII в.”.

Науковець зазначав, що давніх карт київського граду залишилося дуже мало. Відомі києвознавці М. Берлінський, М. Максимович, М. Закревський використовували у своїх працях більше рукописні плани (988-1240, 1400-1600, 1700-1800 pp.), тоді як збереглося чотири друковані плани міста (1638, 1695, 1745 і 1787 pp.)⁶⁰. Це малюнок Кальнофойського у книзі “Teratourhima”, де зображено Печерську лавру й деякі церкви Старого Києва. Дослідник описав місцевість міста, зазначивши, що між Печерськом та Старим Києвом лежить пустеля, по якій в’ються стежки.

У 1893 р. київська “Комиссия для разбора древних актов” видала “План Киева, составленный в 1695 году”. Як нотував суспільствознавець, цей план був зроблений за наказом Петра I підполковником Ушаковим з метою побудувати у Києві фортецю для його захисту. Характеризуючи цю мапу, Володимир Іванович резюмував, що тут показана доволі дрібна топографія міста з його важливими частинами – Старим Києвом, Подолом та Печерськом, але це не стільки мапа, як малюнок.

Аналізуючи складений у 1745 р. “Генеральный план Печерской крепости, верхнего Киева, Подола с изображением строений и означением ретраншементов и прочих строений”, який вмістив І. Фундуклей у книзі “Обозрение Кисва в отношении к древностям”, В. Щербина підкреслив, що

⁶⁰ Щербина В. Давні плани міста Києва (1638-1837) // Там само. – С.45; ІР НБУВ, ф. Х, №15071, арк. 3.

це вже не малюнок, а справжній план. З нього можна бачити, як змінився Київ за часів Петра I і подорожі Єлизавети Петрівни у місто 1744 року⁶¹. Тут вже зазначені Нова Печерська фортеця, відстроєний Гостинний двір, але простір між Печерськом та Старим Києвом ще пустує.

План 1787 р., на думку дослідника, надавав чимало проектів, які не були здійснені, але показував думку архітекторів.

Описуючи “Мапу Київського повіту половини XVIII в.”, яка тоді зберігалася у Лаврському музеї, джерелознавець зазначав, що її цінність складають околиці міста. Тут зображено річки Стугна, Либідь, Ірпінь, населенні пункти Трипілля, Васильків, але є й місцевості Києва – Куренівщина, Шулявщина, Паньківщина, Голосієво, Святошино. “Це була природна межа київської округи; у ній зберігається багато споруджень з різних часів, що мали за мету охороняти столицю України”, – підводив ризику під статтею вчений⁶².

В монографії суспільствознавця є топографічний опис окремих історичних місцевостей Києва – Шулявки⁶³, відомих вулиць – Стрілецької і Рейтарської⁶⁴, деяких архітектурних споруд, зокрема старих київських кам’яниць на Подолі⁶⁵, будинку архімандрита у Києво-Печерській лаврі та інших⁶⁶. Звісно, ці студії доповнюють києвознавчі праці вченого.

⁶¹ Щербина В. Давні плани міста Києва (1638-1837) // Нові студії з історії Києва. – С. 49.

⁶² Щербина В. Мапа Київського повіту половини XVIII в. // Там само. – С. 60; ІР НБУВ, ф.Х, №15072-15073, арк. 10.

⁶³ Щербина В. Шулявщина (або Шулявка) // Там само. – С. 61-64; ІР НБУВ, ф.Х, № 15075, арк. 1-4.

⁶⁴ Щербина В. Стрілецька та Рейтарська вулиці у Києві // Там само. - С. 64-67; ІР НБУВ, ф.Х, №15076-15077, арк. 1-3.

⁶⁵ Щербина В. Старі київські кам’яниці на Подолі та “Артемиха” // Там само. – С. 112-115; ІР НБУВ, ф.Х, №15082-15083, арк. 1-3.

⁶⁶ Щербина В. Так звані архімандричі покої Києво-Печерської Лаври // Там само. – С. 108-112; ІР НБУВ, ф.Х, №15081, арк. 1-4.

Окремо виділимо декілька його досліджень, головне статті “1744 рік у Києві” та “Чи була Київська Лавра в’язницею, як монастирі російські?”. Ці аспекти з київської історії і до сьогодні мало з’ясовані. Між тим, вони представляють значний інтерес.

Про поїздку до Києва у 1744 р. імператриці Єлизавети Петрівни, морганістичної дружини фаворита Олексія Розумовського, описували і раніше (Андрієвський, Аскоченський, Строев). Однак дослідники звертали більше уваги на наслідки цієї мандрівки – зміну політичного ладу на Україні – відновленню гетьманства. В основу ж своєї статті Володимир Іванович поклав аналіз “Камер-фур’єрського журналу” цього вояжу. Річ у тім, що на час створення Щербиною праці цей журнал не був введений до широкого наукового обігу, бо його тільки нещодавно віднайшли в Яготинському архіві у нащадків останнього гетьмана України К. Розумовського. Зрозуміло, що ця студія вносила в справу поїздки “государині” до Києва у 1744 р. чимало нового.

Насамперед, вчений докладно розписав кожний із 14 днів (29 серпня – 12 вересня) перебування царської особи у дніпровському граді. Мабуть, він не опустив жодної важливої деталі. Так, дослідник зазначав, що вже 29 серпня 1744 р. відбувся надзвичайно пишний в’їзд імператриці до Києва через спеціально побудований міст на Дніпрі⁶⁷. Далі вона із свитою за 4 дні відвідала Печерську фортецю, Києво-Печерську лавру, Ближні та Дальні печери, Софійський і Михайлівський монастирі. Студенти Києво-Могилянської академії влаштували урочисту виставу “Благоутробіє Марка Аврелія”. Потім цариця поїхала до Межигірського монастиря у Вишгород, потім у Китаєво. У Китаївській пустині вона хотіла побачити двох відомих київських старців Гаврила і Досифея. Стосовно Досифея, вчений надав коментар до “Камер-фур’єрського журналу”, зазначивши, що насправді

⁶⁷ Щербина В. 1744 рік у Києві // Щербина В. Нові студії з історії Києва. – С. 133; ІР НБУВ, ф.Х, №4461, арк. 3.

ім'я Досифей прийняла дівчина Дарія з роду рязанських дворян Тяпкіних, коли їй відмовили у чернечому постригу⁶⁸.

Деякі подробиці описав суспільствознавець і під час закладення церкви Андрія Первозванного у Києві 8 вересня 1744 р.: урочисту службу відправив київський митрополит Рафаїл, з Київської фортеці тричі стріляли з гармат, а камінь у фундамент поклала Єлизавета Петрівна та граф О. Розумовський.

Взагалі, як вважав В. Щербина, ця подорож Києву дала дуже багато: на гроші цариці пізніше змурували церкву св. Георгія, побудували палац з величезним парком, так званий “Царський сад”, звели нове приміщення Печерського базару, збудували кам'яні крамниці біля Микольського монастиря і знищили млини під Києво-Печерською лаврою, що загрожували печерам.

Стаття “Чи була Київська Лавра в'язницею, як монастирі російські?” мала відповісти на питання, чи справді Києво-Печерську лавру використовували як тюрму на зразок значніших російських культових споруд – Соловецького, Кирило-Білозерського, Суздальського, Волоколамського та інших монастирів. Сумна слава великих російських монастирів як в'язниць була широковідомою. В них тримали заґратованих за релігійні та політичні вчинки. Натомість дослідник зазначав, що і київську святиню використовували як тюрму, але з деякими особливостями. Києво-Печерську лавру не так часто використовували як в'язницю і не в такій формі, як в Росії: тут, в основному, тримали не злочинців, а, скоріше, божевільних, як їх вважав уряд⁶⁹.

Працюючи в Лаврському архіві, В. Щербині потрапили в руки три справи “О присылавшихся в Лавру для содержания в заключении лицах”. Згідно з цими документами, одним із ув'язнених був капітан Шаргородський,

⁶⁸ Там само. – С. 136.

⁶⁹ Щербина В. Чи була Київська Лавра в'язницею, як монастирі російські? // Щербина В. Нові студії з історії Києва. – С. 141; ІР НБУВ, ф.Х, №15088-15089, арк. 1.

якого тримали в лаврській малярні згідно з усним наказом імператриці Єлизавети Петрівни. Шаргородський просидів у Лаврі два роки (1753-1755). На жаль, з джерел так і не вдалося з'ясувати, за яку провину він поніс кару.

Трагічніше склалася доля іншого арештанта – підпоручика Івана Шишкіна. Його прислала Таємна Канцелярія у 1753 р. Шишкіна тримали у Ближніх печерах під наглядом начальника цих печер єромонаха Зосима та приставили до його сержанта Докуніна із заборобою виходити. Через п'ять років від такого життя, як вважав історик, він збожеволів і у 1769 р. помер. Описуючи 16-річне мученицьке сидіння підпоручика у Києво-Печерській лаврі (1753-1769), дослідник занотував, що причина його заґратування залишилася теж невідомою.

Найгірше склалася доля третього арештанта капітана Гейскау, француз за походженням. Вчений, провівши вивчення його справи, прийшов до висновку, що останній вбив солдата на вахті, і за це Воєнна Колегія прислала його до Лаври з наказом “содержать его прикованным, как и прочие сумасшедшие содержатся, и всем надлежащим довольствовать”⁷⁰. Француз прожив у Лаврі 18 років (1753-1771). Історик нотував, що йому не вдалося знайти слідів, як тримали арештанта, але при розкопках поблизу Лаври було знайдено якийсь кістяк з кайданами. Чи не були це останки бідолашного капітана? На завершення В. Щербина зауважував: “З усіх справ, що ми розглянули, можна бачити, що заслання у Лавру не було таке звичайне явище, як заслання до монастирів російських, а умови і тут були такі, що призводили до божевілля, хоч, може, і не цілком з вини лаврських ченців”⁷¹.

Монографія суспільствознавця завершувалася двома працями “Київський відділ “Российского Библейского Общества”, де він прослідкував історію та видавничу і просвітницьку діяльність відомого у

⁷⁰ Щербина В. Чи була Київська Лавра в'язницею, як монастирі російські? // Щербина В. Нові студії з історії Києва. – С. 143.

⁷¹ Там само. – С. 144.

Києві релігійного товариства⁷², та “До історії жіночої освіти у Києві”. В останній з них Володимир Іванович проаналізував справу виховання і навчання дівчат у місті, наголосивши, що у 1860-х рр. у Києві було засновано жіночі гімназії та відкрито декілька приватних жіночих пансіонів (пані Фроміот Залеської та де-Ленс) біля університету і на Подолі – пансіон пані Рогге. Також відкрили “Институт благородных девиц” на Липках, спочатку у губернаторському палаці, а потім у власній розкішній садибі. Тут викладали найкращі університетські викладачі: М. Бунге, М. Іванішев, А. Селін, В. Шульгин. Але поруч з цим В. Щербина фіксував і хиби такої освіти: 1) за навчання платили (350 крб. на рік); 2) інститут був відкритий лише для привілейованих дівчат; 3) школа була зовсім закритою⁷³.

Загалом жіноча освіта у Києві, на думку науковця, була поставлена у місті вкрай погано. Міська адміністрація надавала їй мало уваги, діяла інерція, що місце жінки у сім’ї, а її функція – виховання дітей.

Монографія В. Щербини “Нові студії з історії Києва” стала помітним явищем не тільки у києвознавстві, а і в цілому у національному українознавстві. Рецензент книжки відомий вчений А. Степович наголошував, що це докладний виклад історії міста Києва впродовж всього його існування⁷⁴.

У науковій києвознавчій спадщині дослідника є праці, які мають самостійне значення, хоча інколи і зв’язані з його попередньою проблематикою.

⁷² Щербина В. Київський відділ “Российского Библейского Общества” // Щербина В. Нові студії з історії Києва. – С. 145-158.

⁷³ Щербина В. До історії жіночої освіти у Києві // Щербина В. Нові студії з історії Києва. – С. 159.

⁷⁴ Степович А. Рец. на кн.: Щербина В. Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – 163 с. // ІР НБУВ, ф.179, №137, арк. 11.

У 1925 р. Володимир Іванович у “Записках історично-філологічного відділу ВУАН” оприлюднив історико-джерельну студію “Україна і російський уряд у середині XVIII ст. З приводу новознайденого журналу про перебування у Києві цар. Лизавети в 1744 р.”⁷⁵. Цінність цієї праці якраз і полягає у тому, що він вперше надрукував тут “Камер-фур’єрський журнал” мандрівки імператриці Єлизавети Петрівни до Києва у 1744 році. Статті передувала історична передмова про взаємини України і Росії впродовж середини XVII ст. до середини XVIII ст. На його думку, це був час нищення автономного ладу Гетьманщини царським урядом. Весь період він поділяв на дві частини: від смерті Богдана Хмельницького до часів Івана Мазепи (1657-1687 рр.) і від мазепинської доби до царювання Єлизавети Петрівни⁷⁶. Навівши низку доказів: нав’язування кабальних статей в різних договорах, зруйнування українських святинь (Батурина і Запорозької Січі у 1708 р.), не вигідна торговельна політика, заборона самостійних дипломатичних зносин і т.д., - вчений робить висновок, що “ці факти справляють вражіння повороту до попередньої – до лизаветинської – політики російського уряду що-до України, політика, що закінчилася цілковитим знищенням усяких слідів колишнього автономного ладу України. Перевела це Катерина II”⁷⁷.

Далі він дав археографічну передмову до “Камер-фур’єрського журналу”, вказавши, що відшукали його серед паперів Яготинського архіву князів Репніних. Цей архів належав гетьманові Кирилу Розумовському, а потім перейшов до його сина Олексія Кириловича, а від нього до його доньки Варвари Олексіївни, яка побралася з відомим українським генерал-губернатором Миколою Репніним. Історик писав:

⁷⁵ Щербина В. Україна і російський уряд у середині XVIII віку. З приводу новознайденого журналу про перебування в Києві цар. Лизавети в 1744 р. // ЗІФВ ВУАН. – Кн. VI. – К., 1925. – С. 34-90.

⁷⁶ Там само. – С. 35.

⁷⁷ Там само. – С. 46.

“Зовнішній вигляд рукопису також може правити як довід його автентичності. Це зшиток у 130 сторінок, написаний характеристичним письмом XVIII ст., на папері з водяними знаками (філігранями) голландської фірми Nonig”⁷⁸.

Безперечно, віднайдення і надрукування такого цінного джерела до історії Києва і всієї України, як “Камер-фур’єрський журнал”, суттєво збагатило національне джерелознавство та історіографію. До журналу вчений додав і список осіб, які супроводжували царську особу до Києва.

Стаття “Участь Київа у Законодавчій Комісії 1767 року” з’явилася у науковому часопису Історичної секції ВУАН “Україна” в 1926 р. В ній дослідник підняв важливий аспект – розгляд наказів мешканців від міста у Законодавчу комісію. Насамперед, Володимир Іванович дослідив вибори депутатів, наголосивши, що від Києва обрали урядовця магістрату, бурмистра Йосипа Гудиму. Йому був даний великий Наказ, де у деталях зафіксовано потреби міста. Наказ складався з п’яти пунктів. В першому описувалися утиски, що їх зазнавало купецтво та промисли міста; у другому нотувались утиски жителям міста від квартирування російських військ; у третьому наголошувалось на кривді, яке завдавало жителям міста шинкування козаків; в четвертому підкреслювалося про неправне осідання у граді греків, волохів, сербів, які не платили податок і торгували на шкоду міщанам. Нарешті, п’ятий пункт містив у собі докладний виклад міського самоврядування на підставі Магдебурзького права та стародавніх грамот польських королів і московських царів⁷⁹.

За міркуваннями науковця, центральним був саме п’ятий наказ, який показував, як міщани високо ставили своє самоврядування на підставі Магдебурзького права.

⁷⁸ Щербина В. Україна і російській уряд у середині XVIII віку... // ЗІФВ ВУАН. – Кн. VI. – К., 1925. - С. 49.

⁷⁹ Щербина В. Участь Київа у Законодавчій Комісії 1767 року // Україна. – 1926. – Кн. 5. – С. 9.

Йосип Гудима енергійно відстоював у Законодавчій комісії права мешканців міста. Двічі виступав, об'єднав навколо себе інших українських депутатів: від Катеринінської провінції Бельченка, від Війська Запорозького Головатого та Скину, від шляхетства Переяславського полку Забілу. Червоною ниткою через промови Гудими проходила антимосковська політика: 1) зменшити кількість розташованого російського війська, залишивши у місті переважно штаб та обер-офіцерів; 2) офіцерів, що осіли у місті на підставі маніфесту, виселити в інші міста, а Київ від них звільнити. В. Щербина зауважував, що київський виборець сумлінно виконував даний йому наказ – захищав економічні інтереси Києва та рештки його автономного ладу: “Промова Гудими у Комісії була “лебединим співом” київського самоврядування”⁸⁰.

Улюблене місто в ХІХ ст. суспільствознавець відобразив у трьох статтях. Насамперед це “Київ і Київщина на початку ХІХ віку”. Прологом до студії стала рукописна книга – опис усіх повітів Київської губернії, складений у 1803 р. губернським землеміром Масловським разом з повітовими землемірами Кондратьєвим, Нероновим, Зиньковським та Тюньковим, які перевіряли опис кожного повіту. Цей опис у 1920-х рр. потрапив до бібліотеки Історичної секції ВУАН. Це було коштовне джерело до історично-статистичних даних міста за період з 1793 по 1803 р. Аналізуючи цей документ, В. Щербина наголосив, що на початку ХІХ ст. у місті проживало 10767 чоловіків та 11283 жінки – разом 22050 мешканців. З них за віросповіданнями було: греко-католиків – 381 чоловік і 297 жінок, римо-католиків – 5 чоловіків. Серед купецтва християн зазначено 318 чоловіків і 250 жінок, відповідно євреїв – 11 чоловіків і 3 жінки. Склад міщан складав: християн – 5724 чол. і 6691 жін., євреїв – 125 чол. і 123

⁸⁰ Щербина В. Участь Києва у Законодавчій Комісії 1767 року // Україна. - 1926. - Кн. 5. - С. 12.

жін⁸¹. Характеризуючи загалом Київ і Київщину, суспільствознавець нотував, що це була “велика багата країна, з розкішною природою, густо заселена багатьма містами, містечками, селами з досить розвиненою промисловістю й торгівлею – внутрішньою й закордонною, але переважно з хліборобським господарством. Більшість її, суто українського населення у кріпацькому стані, під владою невеликої кількості польських поміщиків, переважно кількох дуже багатих шляхетських родин”⁸².

Публікація цих даних і висновки Володимира Івановича переглянули чимало у києвознавстві початку XIX ст., зокрема, уточнили думки М. Максимовича, що переважну більшість землевласників у місті тоді складали російські та українські роди⁸³.

Вартісне і специфічне джерело – листування начальника київського відділу корпусу жандармів підполковника Рутковського – стало основою для статті В. Щербини “Київ в 20-х роках XIX століття (З матеріалів жандармського архіву)”⁸⁴. Це донесення на 263 листах зберігалося у 1920-х рр. у КЦАСА. Не має сумніву, що російський каральний орган відстежував київське життя після повстання декабристів. Певно, історик знав про життєдіяльність міста в цю епоху, але поліцейський архів вніс чимало нового, бо фіксував речі, які не потрапляли до сухих офіційних зведень насамперед політичного і релігійного характеру.

Особливо вразили науковця родинні зв’язки членів київського магістрату, які тісно переплелися з іншими чиновниками міста. На думку науковця, саме ці тісні стосунки і стали основою для чиновницьких

⁸¹ Щербина В. Київ і Київщина на початку XIX віку // Україна. – 1929. – Березень-квітень. – С. 58.

⁸² Щербина В. Київ і Київщина на початку XIX віку // Україна. – 1929. – Березень-квітень. – С.59.

⁸³ Максимович М.А. Письма о Киёве и воспоминания о Тавриде. – СПб., 1871. – С. 5-8.

⁸⁴ Щербина В. Київ в 20-х роках XIX століття (З матеріалів жандармського архіву) // Україна. – 1925. – Кн.3. – С. 112-118.

зловживань у Києві. Як він фіксував, керуючий канцелярією військового губернатора Гудим-Левкович був споріднений з міським війтом Киселевським, з прокурором Каменським. Радник Губернського правління Подолинський був родичем Киселевських, а бургомістр Барський – родичем стряпчого Волинського і радника губерніяльного правління Брожевського і т.д. “Можна сказати, що київські урядовці того часу та міцно зв’язані з ними представники міського самоврядування, що доживало останні свої роки, мають подібність до дієвих осіб гоголівського “Ревізора”, – резюмував дослідник⁸⁵.

Окрім цих висновків, вчений проаналізував і склад населення та економіку міста. У 1820-х рр. у Києві проживало понад 30 тис. чоловік, з них духовенства – 513 чол., учителів – 929 чол., військових (дієвих і у відставці) – 18 тис. чол.. Заводів тоді було 30: шовківницьких – 1, свічкових – 6, цегельних – 14, кахляних – 3, фарбарень – 27, дзвоновиливних – 1, миловарень – 5, котловарень – 2 і т.д. Окрім того, у Київ в релігійних справах щороку приїжджало до 100 тис. чол.⁸⁶.

Отже, наведені Рутковським відомості про стан міста та його населення слугували цінним додатковим джерелом до тих відомостей, що були вже відомі, і уточнювали суб’єктивні дані, які містилися у спогадах сучасників.

Праця В. Щербини “Спроби організації наукової історичної праці в Києві у першій половині XIX ст.” з’явилась у журналі “Україна” у 1929 р.⁸⁷ Заснування у місті наукового історичного товариства було мрією багатьох діячів науки ще з 1830-х рр. Нею довгий час опікувалися відомі київські громадські, церковні і наукові сили, зокрема М. Берлінський, митрополит

⁸⁵ Щербина В. Київ в 20-х роках XIX століття (З матеріалів жандармського архіву) // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 118.

⁸⁶ Там само. – С. 114.

⁸⁷ Щербина В. Спроби організації наукової історичної праці в Києві у першій половині XIX ст. // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С. 10-14.

Євгеній (Болховітінов), М. Максимович та їхні співробітники. Володимир Іванович коротко описав їх подвижницьку роботу в ділянці історичного києвознавства, зазначивши, що їх зусиллями у Києві пізніше з'явилися “Музей Древностей” при Університеті св. Володимира, “Временная комиссия для разбора древних актов” та “Центральный архив древних актов”.

В цій статті він заторкнув і плідну дієву працю археолога-аматора К. Лохвицького, який розкопав і дослідив рештки Золотих воріт та церкви св. Ірини. “Дилетантське захоплення його старовиною доходило до того, що коли він знайшов коло Андріївської церкви у якійсь хлібній якусь жердку, то він думав, що це ніщо інше, як рештки хреста апостола Андрія”. – кумедно описував дослідник працю К. Лохвицького⁸⁸.

Загалом, віддаючи шану своїм іменитим попередникам – києвознавцям, Володимир Іванович вважав, що їх праця дала дуже сильний поштовх для створення у Києві наукових історичних товариств.

Постаттю київського археолога Максима Берлінського (1764-1848) вчений займався ще раніше - у 1890-х рр.. В одній із своїх студій він дослідив його біографію, підсумував внесок у вивчення старожитностей міста⁸⁹. На той час це була перша загальна наукова біографія Максима Федоровича.

Особливу цінність, на його думку, склали основні праці М. Берлінського “История города Киева” та підручник з історії Росії (1800). Взагалі це були перші узагальнюючі студії, бо перший том монографічної серії М. Карамзина “История государства Российского” з'явився лише у 1803 р. Також київський історик своїми творами випередив наукову діяльність видних українських дослідників Д. Бантиш-

⁸⁸ Щербина В. Спроби організації наукової історичної праці в Києві у першій половині XIX ст. // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С. 12-13.

⁸⁹ Щербина В. Первый киевский археолог М.Ф. Берлинский // КС. – 1896. – Кн. 12. – С.395-417.

Каменського та М. Маркевича. Отже, діяльність М. Берлінського становила важливу ланку в загальному формуванні історичної науки у всіх слов'янських народів.

Доповнення до життєпису і творчої лабораторії видного київського дослідника зробив В. Щербина у рецензії на книжку М. Семейкіна “М.Ф. Берлинский, бывший ученик и учитель Киевской Духовной Академии и его учёно-литературная деятельность” (К., 1916)⁹⁰. Цікаво, що оцінка діяльності М. Берлінського і його внеску у києвознавство не змінилося з роками, про що свідчить перевидання праці Максима Федоровича “История города Киева” з передмовою М. Брайчевського⁹¹.

В києвознавчому доробку вченого є ряд праць, до яких він звертався епізодично. Такою є його розвідка “Перевози і мости через Дніпро коло Київа (перед сучасним будівництвом на Дніпрі коло Київа)”, надрукована у 1928 році⁹². В ній В. Щербина описав перевози через р. Почайну і Дніпро у києво-руський період на основі літописних згадок. На думку В. Щербини, перевіз через Дніпро існував ще за часів Кия, але перший достовірний згадується під 968 р., коли воєвода Претвич врятував княгиню Ольгу після нападу на Київ печенігів. Існував перевіз і між Києвом та літописним Городцем, згаданий під 1026 р., який вчений розміщував між селами Троєщиною і Вигурівщиною. Сучасні києвознавці також поділяють цю думку.

Володимир Іванович мало вірив непевним даним про міст через Дніпро під 1115 р. “Устрои мост через Днепр Владимир”, але наголошував, що є вістки про цю подію від 1146 р.⁹³ Перевози ж через Дніпро він

⁹⁰ Щербина В. Рец. на кн.: Семейкин М. М.Ф. Берлинский, бывший ученик и учитель Киевской Духовной Академии и его учёно-литературная деятельность. – Київ, 1916 // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 167-168.

⁹¹ Берлінський М.Ф. Історія міста Києва / Підготовка тексту до друку, вступ, ст. комент. М.Ю. Брайчевського. – К., 1991. – 320 с.

⁹² Щербина В. Перевози і мости через Дніпро коло Київа (Перед сучасним будівництвом на Дніпрі коло Київа) // Науковий збірник за рік 1928. – К., 1928. – С.177-183.

⁹³ Там само. – С.178.

локалізував в районі Вишгороду і напроти Печерську як найпридатніші. Аналізуючи похід військ хана Батия на Київ у грудні 1240 р., дослідник зазначив, що мосту тоді не існувало і Батий чекав зими, щоб по льоду переправитися і зруйнувати місто.

Довгий час у Києві існувало три перевози: 1) Спаський, біля церкви Спаса на Берестові, який описав Павло Алепський за часів Хмельниччини; 2) Наводницький – напроти Видубицького монастиря. Він зафіксований на карті французького інженера на польській службі Боплана. І, нарешті, 3) перевіз коло Вишгороду. Від Спаського перевозу йшов шлях на Чернігівщину, а від Наводницького – на Полтавщину.

Перший сталий міст через Дніпро було побудовано у 1679 р. за часів Чигиринських походів, а у 1713 р. генерал-губернатор кн. Д. Голіцин навів міст проти Наводницького перевозу. Фахівець наводив ще дані про київські мости, але наголошував, що перший великий ланцюговий міст був збудований у 1853 р. і коштував 3 мільйони карбованців, а у 1870 р. Київ удостоївся залізничного моста біля Наводницької пристані й колишнього перевозу.

Ця праця В. Щербини додавала чимало нових даних до історії Києва, а, головне, доводила, що містобудівна традиція нараховувала сотні років.

Описуючи дніпровські мости, сучасні києвознавці також дотримуються міркувань, висловлених вченим у згаданій статті⁹⁴.

Серед його численних наукових зарисовок варта уваги і маленька замітка “Помянник Киевского Пустынно-Николаевского монастыря”, надрукована в журналі “Киевская старина”⁹⁵.

Наприкінці XIX ст. знані вчені Степан Голубєв та Іван Каманін надрукували свої розвідки, присвячені пом’яникам Києво-Печерської Лаври і Київського Софійського собору. Натомість їх київський побратим

⁹⁴ Кальницький М., Малаков Д., Юркова О. Нариси з історії Києва. – К., 2002. – С. 331-332.

⁹⁵ Щербина В. Помянник Киевского Пустынно-Николаевского монастыря // КС. – 1895. – Кн.12. – С. 90-92.

Володимир Щербина вивчив і описав безцінні рукописні книги, до яких записували імена померлих для поминання у монастирі св. Миколи Пустинного (“Малий Микола”, “Слуп”, як його ще називали).

Пустинно-Миколаївський монастир на Печерську сьогодні вже не існує. Він був знищений у 1930-х рр. Тепер на його місці – паркові алеї. А збудував його ще у ХІІ ст. князь Мстислав, син Володимира Мономаха, в лісистій місцевості, знаній як пустинна. В свій час це була одна з найбагатших культових споруд Києва, що володіла землями над Дніпром майже до самого Подолу. Фундував цей монастир і гетьман Іван Мазепа, звівши там красиву велику кам’яну соборну церкву св. Миколи. Як нотував Тит Геврик, монастир був одним з небагатьох, який опікувався Військом Запорізьким⁹⁶.

Вивчаючи пом’яник, цю унікальну пам’ятку, Володимир Щербина зазначав, що вона містить цікаві відомості про українських політичних і військових діячів, про окремі історичні події. У синодику містяться дані генеалогічного і філологічного значення⁹⁷. Історик провів і палеографічні дослідження рідкісної рукописної книги, наголосивши, що вона представляє собою великий фоліант, написаний різними чорнилами (тушшю, кіновар’ю), спочатку вигадливими, а далі все більше неохайними літерами, і містить дані від першої половини ХVІІІ ст. до 80-х рр. ХІХ ст.

Особливо вартісною є найдавніша частина пом’яника, списана за благословенням архімандрита Йосипа Волчанського. Це є молитва за померлих. Тут згадуються російські царі від Федора Івановича і їхні сім’ї, патріархи, київські митрополити, новгородські, переяславські, смоленські, володимирські, юр’євські і білгородські архієпископи; родини княжих і боярських родів, ігумени та братія Миколаївського монастиря. Сам

⁹⁶ Див. Геврик Т. Втрачені архітектурні пам’ятки Києва // Пам’ятки України. – 1990. – № 3. – С. 44.

⁹⁷ Щербина В. Помянник Киевского Пустынно-Николаевского монастыря // КС. – 1895. – Кн. 12. – С. 90.

рукопис датується 1734 роком, але зміст його дозволяє зробити припущення, що укладачі користувалися більш ранніми пом'яниками. Серед єпископів згадуються такі, єпархії яких існували тільки в часи феодальної роздробленості (юр'євські, білгородські). Цікаво, що між княжими і боярськими родами згадуються сімейства давно згаслі (рід князя Івана Коркоділова, князя Василя Домонтова–Рятова). Як встановив науковець, клан Домонтова–Рятова був записаний в давньому Євангелії Пустинно-Миколаївського монастиря ще у 1411 р. Фігурує в синодику і різні гілки православних, а пізніше спольщених українських родів князів Острозьких, Збаразьких, Заславських, Корецьких, великих князів чернігівських. За припущенням вченого, це є повторення списків Лаврського (Києво-Печерського) пом'яника, в якому зустрічаються також Острозькі, Вишневецькі та ін.

Друга частина синодика більш пізня. Вона охоплює українські роди (Галаганів, Горленків, Лизогубів) і російські роди, так чи інакше пов'язані з Україною (князів Рум'янцевих, Трубецьких). Рукотворний фоліант фіксує й старі міщанські прізвища (рід Артема Могільовця з Подолу, рід Івана Коробкіна).

Знайшлося в пом'янику місце й українському козацтву. За 1755 р. вписаний “Кош сечевых запорожских козаков” на чолі з кошовим отаманом Василем Сичем й одинадцятьма запорожцями. Козацька проблематика відображена була в пом'янику і надалі, навіть після насильницької ліквідації Запорозької Січі. Під 1776 р. згаданий рід запорозького старшини Ісидора Білого.

Ця унікальна пам'ятка історії цінна ще й тим, що в ній згадані пожертви на монастир. Це, насамперед, церковні речі (Євангелія, ризи, мідні хрестильниці), різні грошові внески (від 7 рублів до 1000 золотих). Є і пожертви натурою (коні, воли). Звичайно, ці побутові подробиці надають пом'янику Пустинно-Миколаївського монастиря особливий колорит.

Звернув увагу вчений і на мистецьке оздоблення синодика, зокрема її першої частини. Це розкішно оформлений вихідний лист, прикрашений розкішною віньєткою. Літери мають позолоту, а перша сторінка увінчана художнім зображенням св. Миколая і багато орнаментована. Завдяки дослідженню Володимира Івановича можемо констатувати, що у Києві XVIII ст. ще збереглося середньовічне мистецтво оформлення книжок й існували висококваліфіковані кадри оздоблювачів та мініатюристів-книжників.

Невеличка за обсягом праця В. Щербини суттєво збагачує біографічну некрополістику Києва і відкриває маловідомі сторінки його історії.

“Кілька маловідомих пам’яток XVIII ст. в Києві” – одна із останніх праць вченого, надрукована у 1930 р.⁹⁸. Ця стаття написана на основі маловідомих документів з Київського центрального історичного архіву імені В.Б. Антоновича (КЦА). В ній він описав декілька знаних архітектурних споруд у граді. Це, насамперед, будинок генерал-губернатора, який тоді знаходився у великій садибі Інженерного відомства на Микільській вулиці, 1. На час створення праці, він представляв собою велику двоповерхову кам’яницю з двома виступами по боках. “Іпсілантієвське подвір’я” на Печерську по Миколаївській вул., 6 – теж об’єкт дослідження Володимира Івановича. Фіксує цей факт, фахівець наголошував, що він колись належав київському коменданту Ф. Вігелю (1788-1798), а потім перейшов у власність відомого молдавського господаря-емігранта Костянтина Іпсіланті⁹⁹.

Занотувало перо дослідника і будинок Вишневських по вул. Московській, 46. Полковник Федір Вишневський взагалі був людиною неординарною. Він іноді виконував делікатні доручення Петра I і його

⁹⁸ Щербина В. Кілька маловідомих пам’яток XVIII ст. в Києві // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – 36.1. – К., 1930. – С. 307-314.

⁹⁹ Там само. – С. 311.

наступників, зокрема, привозив із закордону царське вино для царського столу. В одній із поїздок через Гетьманщину він випадково натрапив у селі Чемерах на Чернігівщині на молодого гарного юнака Олексія Розума, що добре співав у церкві, і привіз того до Петербургу. Це був майбутній морганістичний чоловік імператриці Єлизавети Петрівни. Пізніше Олексій Розумовський віддячив Федору Вишневському: його включили до складу Малоросійської колегії, удостоїли чину генерал-майора. Дім у нього знаходився у Києві. Це був високий дерев'яний будинок, з великою садибою і розкішним садом. Взагалі дерев'яних будинків XVIII ст. у місті залишилося обмаль.

У 1920-х рр., як співробітник ВУАН, В. Щербина відпочивав у будинку вчених у мальовничій місцевості під Києвом – Китаєві. Результатом цих поїздок стала його студія “Преображенский скит” у Китаєві в його колишньому й сучасному стані”¹⁰⁰. Ця праця написана суспільствознавцем на основі опрацьованих документів Лаврського архіву.

Науковець наголошував, що у Китаєві у 1860-х рр. був болгарський хутір, заснований монахами Києво-Печерської лаври для болгарського уніатського архієпископа Йосипа Сокальського. Йосип Сокальський відзначився у Болгарії. Він хотів вирвати болгарську церкву з турецького ярма, сполучивши її з католицьким Римом. Папа Пій XIX висвятив його на архієпископа болгарської церкви. Але затія Сокальського не мала успіху. Він вимушений був виїхати з батьківщини до Росії. Незабаром у 1862 р. йому виділили окремий хутір між Голосієвим та Китаєвим, збудували будинок. Так постав скит. Високий церковний чин заклав на хуторі виноградники і поставляв вино чернечій братії.

Досліджуючи це питання, суспільствознавець зазначав, що у Китаєві була побудована Преображенська церква виключно на приватні пожертви,

¹⁰⁰ Щербина В. Преображенский скит” у Китаєві в його колишньому й сучасному стані // Україна. – 1928. – Кн. 3. – С. 44-49.

існувало монастирське кладовище, на якому у 1878 р. й знайшов свій останній спочинок Йосип Сокальський¹⁰¹.

Таким чином, аналізуючи києвознавчі праці В. Щербини, слід відзначити, що вони мають значну вартість, бо ґрунтовані, переважно, на джерельному матеріалі, який дослідник збирав у Лаврському архіві, КЦА ім. В.Б. Антоновича та КЦАДА. Головними джерелами, якими користувався вчений, були жаловані грамоти, привілеї, накази й інші офіційні документи, які зазначали права міста. Як зазначав В.Щербина, у всіх джерелах є немало цінного матеріалу, але вони мали й значні прогалини. Тому важливим у працях науковця є його критичне ставлення до цих документів. Частина з них сьогодні втрачена. Він досліджував маловідомі аспекти київського життя, зокрема вйтівство у місті, самоврядування на основі магдебурзького права, розташування російських воєвод і генерал-губернаторів, квартирування царських військ. Вивчаючи Магдебурзьке право, він прийшов до висновку, що місто звільнялося від управління та суду великих земельних власників та створювало органи місцевого самоврядування. Це самоврядування у Києві було юридичним виявом успіхів міського населення у боротьбі проти феодалів. Проте вчений відмітив і особливості міського самоврядування, яке відрізнялося від норм звичаєвого права Західної Європи. Ратуша відома інколи справами козацькими, а виборна міська влада – справами міщан. У Києві магдебургія вела боротьбу з козацтвом, а пізніше і з російською воєводською системою управління. Російські воєводи, а потім генерал-губернатори постійно втручалися у справи міста, прагнули обмежити чи ліквідувати автономні права та інтегрувати українську столицю в систему російського самодержавного законодавства.

На відміну від інших дослідників, науковець вважав, що Київ наприкінці XVIII – на початку XIX ст. був розвиненим торговим містом,

¹⁰¹ Там само. – С. 47.

його економіка більше інтегрувалася в економіку Західної Європи, ніж Росії. В цих подіях велику роль відігравав польський елемент.

Також піднімав він дуже важливі і маловивчені питання, які не знайшли належного висвітлення в українській і не тільки українській історіографії. Зокрема, про поїздку імператриці Єлизавети Петрівни до Києва у 1744 р. і вплив цієї мандрівки на політичній і соціально-економічний розвиток міста, окремих архітектурних пам'яток XVIII ст., поминальний реєстр Київського Пустинно-Миколаївського монастиря, ув'язнення у Києво-Печерській лаврі.

ВИСНОВКИ

Відомий український історик, археограф, джерелознавець, архівіст, член-кореспондент ВУАН (з 1924 р.), педагог Володимир Іванович Щербина залишив помітний слід в дослідженні національної козаччини і особливо київської минувшини. Значним був його внесок і в громадський та освітній рух в Україні останньої чверті XIX – першої третини XX ст.

Проте громадська, культурно-просвітницька, наукова і науково-організаційна діяльність вченого не була предметом спеціального вивчення історичною наукою як в Україні, так і за кордоном. Тавро буцімто “українського буржуазного спеціаліста”, відсутність особового фонду дослідника, розпорошеність архівних матеріалів не сприяли вивченню його життя та діяльності. Хоча в наявних джерелах є достатня кількість документів, що дозволяють повною мірою охарактеризувати його працю та визначити гідне місце в суспільному, освітньому і академічному житті України.

Світогляд В. Щербини формувався на ґрунті кращих традицій ліберального дворянства. Цьому сприяла як генеалогія суспільствознавця, так і його оточення. Зокрема, благотворний вплив на нього справила поетична діяльність його діда по материнській лінії Є. Рудиковського – відомого українського письменника романтичного напрямку першої половини XIX ст., а також тісне спілкування із славетними національними діячами – І. Слепушкіним, М. Драгомановим, В. Антоновичем. Певний вплив на формування історичних поглядів В. Щербини мав і його родич професор Університету св. Володимира В. Шульгин. Отже, у житті знавця старовини перехрещувалися різні родові традиції і впливи громадського оточення із сильною культурною духовною та національно-патріотичною традицією, які, в підсумку, привели його до поступово-демократичних і просвітницьких ідей.

Дослідник був вихованцем історично-філологічного факультету Університету св. Володимира у Києві, одним з перших учнів видних українських вчених і суспільно-політичних діячів М. Драгоманова та В. Антоновича. Обдарований від природи і надзвичайно працьовитий, В. Щербина під керівництвом професора В. Антоновича написав і у 1873 р. захистив кандидатську дисертацію “Тетьманство К.Г. Розумовського в зв’язку з попередньою історією Малоросії” (російською мовою). Вже в ті роки разом зі своїми наставниками розпочав і громадську працю, ставши членом київської “Старої Громади”. Активно вивчав український народ, його мову, побут, звичаї, світогляд. Часто бував в археологічних та етнографічних експедиціях, вів агітацію з метою допомоги селянству України усвідомити його громадські та національні права і допомогти трударям організувати власний майбутній соціально-політичний устрій. Громадську працю він проводив шляхом поступового просвітництва і культурництва українського народу, скеровував його на вивчення національно-патріотичного минулого. Як учень В. Антоновича та як прихильник його народницької школи в українській історичній науці, В. Щербина основну увагу зосереджував на вивченні історії народу (його боротьби, ідеалів, проблем економічного, культурного та духовного розвитку), відсуваючи на другий план питання державотворення.

Широта й діапазон зацікавлень дослідника відзначався різноманітністю тематики. Плідною була діяльність вченого у Київській археографічній комісії, Історичному товаристві Нестора Літописця, Науковому товаристві імені Шевченка у Львові, Українському науковому товаристві у Києві, громадському часопису “Киевская Старина”. Деякий час, викладаючи у Петербурзі, він входив до українського гуртка, де активну роль грали М. Ковалевський та О. Русов. Популяризував ідеї українства в Росії.

Працюючи в цих науково-дослідних установах, В. Щербина зарекомендував себе як фаховий дослідник, відомий національний діяч, прихильник розвитку української культури, громадянин.

В цих осередках почалася його співпраця з видними діячами України, зокрема М. Грушевським, І. Каманіним, О. Левицьким, В. Іконниковим, М. Біляшівським, І. Стешенком, А. Яковлєвим та іншими.

Під маркою Київської археографічної комісії він підготував і частково надрукував збірку люстрацій Київського воєводства 1765-89 рр., джерел з історії Великого князівства Литовського і Московщини кінця XVI – початку XVII ст., а у 1905 р. в проекті “Архив Юго-Западной России” за редакцією М. Владимирського-Буданова видав “Люстрации украинских староств XVIII ст.”. Ці документальні зібрання і сьогодні є окрасою національного джерелознавства.

В умовах реакції 1880-х рр. українська наукова інтелігенція займалася культурницькою діяльністю. Культурно-просвітня і суспільно-корисна праця Володимира Івановича яскраво розкрилася у роботі і в керуванні ним Київським товариством сприяння народній освіті, яку у широких громадських колах називали Народною аудиторією. Майже сорок років (1882-1920) присвятив історик цій діяльності. Це був найбільш популярний просвітницький заклад у Києві, своєрідний Народний університет, де тисячі людей з різних верств суспільства змогли отримати і поглибити знання з багатьох ділянок національної, європейської і світової культури.

Разом з відомими громадськими діячами В. Науменком і Я. Шульгиним В. Щербина склав статут цього товариства і визначив пріоритети: широка освітня робота й духовність. За честь виступати в народній аудиторії вважали славетні українські подвижники М. Василенко, Є. Вотчал, О. Левицький, А. Лобода, В. Перетц, І. Малиновський, П. Тутковський та інші.

Діяльно займався науковець і краєзнавчою та музейною справою. Влітку 1901 р. він разом з києвознавцем Л. Добровольським за дорученням Історичного товариства Нестора Літописця і Московського археологічного товариства обстежили, занотували, сфотографували дерев'яні і кам'яні споруди та віднайшли десятки стародруків та рукописів у Київському, Васильківському і Уманському повітах. Всього було оглянуто 34 об'єкта: православні і уніатські церкви, католицькі костьоли, палаци і парки. Результатом їх праці стали складені докладні плани і креслення. Сьогодні вартість цієї праці зростає в десятки разів, бо чимало цих національних пам'яток втрачено. Вчені віднайшли і раритетні видання, зокрема “Тріодіон” 1648 р., “Апостол” 1695 р., “Євангеліє” 1697 р. та інші.

Володимир Іванович був і серед фундаторів Київського художньо-промислового і наукового музею імені імператора государя Миколи II (тепер на основі його зібрань працюють Національний музей історії України, Національний художній музей України та Державний музей українського народного декоративного мистецтва), довгий час співробітничав і очолював там відділ “Старий Київ”. За його ініціативою готувалося видання “Материалы по истории и топографии старого Киева”, які в подальшому стали основою створення багатьох студій з києвознавства. Цю працю він сполучав з активною лекторською й екскурсійною діяльністю, популяризував київську минувшину.

На відміну від інших істориків, В.Щербина ніколи у своїх дослідженнях не прагнув підвести політичну основу. Слід підкреслити, що Володимир Іванович біля 20 років прожив за радянської влади, однак він не належав до щирих і відданих її прихильників, а втім, він відкрито і не виступав проти неї. В своїй науково-академічній та громадянській діяльності В.Щербина служив Україні. Про це промовляють його праці, спогади різних істориків про нього.

В роки революції 1917 р. історик брав дієву участь у національному культурному будівництві. У 1917 р. він став членом Центрального

комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва по Україні. Разом з М. Біляшівським, М. Грушевським, П. Курінним, Г. Павлуцьким, В. Модзалевським, Д. Яворницьким виробляв пам'яткоохоронну політику Української Центральної Ради, зокрема сприяв збиранню і консервуванню предметів старовини, реорганізуванні музеїв тощо. У жовтні 1918 р. В. Щербина увійшов до Підготовчої комісії у справі збудування пам'ятника Тарасу Шевченку. Комісією у складі, головне, колишніх членів київської “Старої Громади” (О. Левицький, В. Науменко, Б. Кістяківський) були вироблені основні засади увічнення у граніті пам'яті Великого Кобзаря.

Окрема сторінка у біографії В. Щербини — це праця в Українській академії наук. Період 1919-1930-х рр. був насичений плідною працею. В цей час вчений бере активну участь в роботі численних академічних установ – Комісії для виучування західноруського та вкраїнського права, Комісії для складання географічного словника української землі, Археографічній комісії, Товаристві Нестора Літописця. Дослідник є дійсним членом Науково-дослідної кафедри історії України, де віддає багато сил науковому вишколу молодих істориків, працює керівником Комісії історії Києва та Правобережної України, що в цей час видає два порайонних збірника, які і сьогодні є окрасою української регіоналістики. Значною заслугою Володимира Івановича стало і створення науково-академічного напрямку у ВУАН – києвознавства.

Як не дивно, у віці 70 років почався розквіт наукової діяльності вченого. Більша половина із друкованих праць вченого була оприлюднена якраз у виданнях Історичної секції ВУАН у 1924-1930 рр. Він встиг також підготувати чимало учнів (К. Антипович, С. Глушко, М. Карачківський, С. Шамрай). Визнанням заслуг “Нестора київських істориків” стало обрання В. Щербини наприкінці 1924 р. членом-кореспондентом ВУАН, а також публікація збірника його праць “Нові студії з історії Києва” у зв'язку з п'ятдесятиліттям його творчої праці. Видання цієї монографії та

численних праць з історії України, які стали цінними надбаннями для сучасної історіографії, визначили автора як відомого історика-україніста.

В.Щербина всю життєву енергію і знання віддавав служінню українській науці, справі національного відродження українського народу.

У доробку вченого — монографія, близько 100 наукових статей та рецензій, надруковані ним у часописах “Киевская Старина”, “Чтениях в Историческом обществе Нестора Летописца”, “Україна”, “Записки Наукового товариства імені Шевченка у Львові” та ін. Вони і сьогодні актуальні. Основна проблематика його праць — це історія української козаччини з акцентуванням на Правобережжі другої половини XVII-XVIII ст., зокрема Гетьманщині і Коліївщині, та різні аспекти історії Києва. Тут чимало новаторських ідей та методичних підходів. Свої козакознавчі дослідження й логічні висновки вчений базував на солідній джерельній базі, піднімав мало розроблені чи дискусійні теми. Логічно довів, що гайдамацькому руху, окрім елементів соціальної спрямованості, притаманні і риси розбійницькі. Досить переконливо В. Щербина розшифрував термін “Коліївщина”, який виводив під польського слова “Kolej” — черга. Дослідник на основі критично-осмислених джерел створив нові біографії ватажків гайдамаків, зокрема Сави Чаленко і Йосипа Шелеста. Вивчаючи історію лівобережної козаччини, суспільствознавець зазначав, що її автономістський дух існував і після її ліквідації у кінці XVIII ст. Формально закріпачені козаки, і надалі залишалися особливим станом, бо мали право власності на землю.

Великої наукової вартості набрали києвознавчі студії Володимира Івановича, базовані також на ретельному джерельному відборі, головне з київських архівів. Частина цих матеріалів дотепер безповоротна втрачена, тому дослідження науковця стають вже першоджерелом. З історії граду Кия він піднімав майже недосліджені аспекти, особливо війтівську систему, самоврядування, магдебурзьке право, розквартирування російській військ у місті в другій половині XVII — XVIII ст., правління

воєвод, генерал-губернаторів. Літописець минувшини завжди підкреслював, що мешканці Києва завжди боронили свій автономний статус, а його економіка до початку XIX ст. була більше інтегрована в господарську систему Західної Європи, ніж Російської держави.

Таким чином, поданий вище матеріал свідчить про те, що систематична праця В.Щербини над документами і матеріалами архівів України, розшуки інших раритетних джерел, які стали невід'ємною і вартісною складовою всіх його творів, публікація ним ряду збірників визначили його як провідного у той час історика-документаліста, археографа.

Звичайно, вчених і громадської діячів та просвітників такого рівня мало не лише в Україні. В.Щербина належав до помітних постатей у національній історичній науці кінця XIX ст. – 30-х рр. XX ст. Ерудований і досвідчений історик, він користувався неабиякою популярністю в академічних колах. Як вчений, він дотримувався в науці самостійницьких поглядів, строгого документалізму. І коли сьогодні українське суспільство відновлює і творить свою державність, в цьому є і частка заслуг Володимира Щербини.

Отримані в дисертації результати можуть бути покладені в основу подальшої розробки теми дослідження, сприяти систематичному вивченню життя, діяльності і наукової творчості відомого історика та громадського діяча. Насамперед, належить перевидати його монографію “Нові студії з історії Києва” і праці “Перша Київська Народна Авдиторія (З культурного життя Києва в кінці XIX та на початку XX ст.)”, “Отчет об археологической экскурсии в Бердичевский, Васильковский и уманский уезды летом 1901 г.” та низку козакознавчих робіт. Бажано також надрукувати листування В.Щербини і листи до нього відомих діячів, зокрема М.Грушевського, О.Ківлицького та інших.

Великої уваги заслуговують спогади В.Щербини про видних вчених і громадських діячів – В.Антоновича, Я.Шульгина, Л.Добровольського, які також, на думку дисертанта, доцільно перевидати.

Потребою є і встановлення точної дати смерті дослідника, а також віднайти його могилу на Звіренецькому кладовищі у Києві.

На черзі дня стоїть питання про включення ім'я В.Щербини до української історіографії, видання навчального посібника з киевознавства, в якому можуть бути використані матеріали дисертації, а також варто підготувати матеріали для видання монографії про В.І. Щербину.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

ДЖЕРЕЛА

1. Архівні джерела

Державний архів м. Києва (ДА м. Києва)

1. Ф.16 (Університет св. Володимира, м. Київ), оп.471, спр.585. – Сочинение студента В. Щербины “Тетьманство К.Г. Розумовського в связи с предыдущею историей Малороссии”. 1873 г.
2. Ф.16, оп.471, спр.586. – Сочинение студента В. Щербины «Сведения об Индии, заключающихся в сочинениях древнегреческих писателей».
3. Ф.81 (Друга чоловіча гімназія, м. Київ), оп.59, спр.33. – Протоколи дирекції гімназії.
4. Ф.304 (Київський художньо-промисловий музей), оп.1, спр.1. – Дело об открытии в г. Киеве художественно-промышленного и научного музея.
5. Ф.304, оп.1, спр.27. – Протоколи засідань відділу “Старий Київ”.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України

ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ)

6. Ф.І (Літературні матеріали і особисті архівні фонди), № 49498. – Лист В. Щербины до Г. Житецького за 1890-й р.
7. Ф.І, №26539. – Звідомлення про діяльність Української академії наук за 1920 р.
8. Ф.VIII (Університет св. Володимира, м. Київ), № 3191. – Лашкевич А.С., Каманин И.М., Житецкий П.И., Щербина В.И. Истическому обществу Нестора Летописца предложения принять в члены Общества Теличенка И.В. (80-е гг. XIX ст.).
9. Ф.X (Всеукраїнська академія наук), №4256. – Протокол засідання Комісії Старого Києва, що відбулося 14 грудня 1928 року.

10.Ф.Х, №4258. – Звіт про роботу Комісії історії Правобережжя з підкомісією Старого Києва за 1928/29 акад. р.

11.Ф.Х, № 4243-4263. – Звіт про роботу Комісії Старого Києва за 1924/1925, 1928/1929 рр., протоколи засідання комісії, листування з київським окрвиконкомом про охорону пам'ятників на кладовищах та ін. матеріали. 8.01.1928 – 05.1930.

12.Ф.Х, №4289. – Звернення Комісії Старого Києва до Київського окрвиконкому від 16 червня 1928 р.

13.Ф.Х, №4310. – Протокол засідання Комісії Старого Києва від 16 жовтня 1924 р.

14.Ф.Х, №4319. – Протокол засідання Комісії Старого Києва від 14 грудня 1928 року.

15.Ф.Х, №4325. – Протокол засідання Комісії Києва й Правобережжя від 7 квітня 1929 р.

16.Ф.Х, №4342. – Протокол засідання Комісії Києва й Правобережжя від 7 квітня 1929 р.

17.Ф.Х, №4374. – Протокол засідання Комісії старого Києва від 1 вересня 1924 р.

18.Ф.Х, №4375. – Протокол засідання Комісії Старого Києва від 1 жовтня 1924 р.

19.Ф.Х, №4376. – Протокол засідання Комісії Старого Києва від 1 листопада 1924 р.

20.Ф.Х, №4378. – Протокол засідання комісії “Старого Києва” від 1 лютого 1925 р.

21.Ф.Х, №4379. – Протокол засідання Комісії Старого Києва від 1 березня 1925 р.

22.Ф.Х, №4381. – Протокол засідання Комісії Старого Києва від 1 квітня 1925 р.

23.Ф.Х, №4384. – Протокол засідання об'єднаних комісій районного дослідження історії України від 2 вересня 1925 р.

- 24.Ф.Х, №4461. – Рукопис праці В. Щербини “1744 рік у Києві”.
- 25.Ф.Х, № 6531. – Лист С. Щербини до М. Могилянського від 16 березня 1930 р.
- 26.Ф.Х, №8222. – Звіт про роботу дійсних членів комісії та нештатних співробітників за 1925 р. Січень-лютий 1926 р.
- 27.Ф.Х, №10079. – Протокол засідання Комиссии Горсовета по отводу помещения для Муниципального Музея от 11декабря 1927 г.
- 28.Ф.Х, №10080. – Протокол наради в справі організації Музею м. Києва від 5 грудня 1927 р.
- 29.Ф.Х, №10081. – Протокол засідання Комісії Старого Києва від 30 листопада 1927 р.
- 30.Ф.Х, №10089. – Протокол № 2 наради в справі організації Музею м. Києва від. 8 лютого 1928 р.
- 31.Ф.Х, №10098. – Пояснююча записка акад. М. Грушевського “В справі музею м. Києва”.
- 32.Ф.Х, № 14848-14849. – Рукопис праці В.Щербини “Боротьба Києва за автономію”.
- 33.Ф.Х, №14850. – Рукопис В.Щербини “Спомин у Києві про рід Іпсілантії”.
- 34.Ф.Х, №14878. – Рукопис статті В. Щербини “Леонид Павлович Добровольський як знавець Києва і Київщини”.
- 35.Ф.Х, №15067-15068. – Рукопис праці В.Щербини “Перевози і мости через Дніпро коло Києва”.
- 36.Ф.Х, №15071. – Рукопис праці В. Щербини “Давні плани міста Києва (1638-1837)”.
- 37.Ф.Х, №15072-15073. – Рукопис праці В. Щербини “Мапа Київського повіту половини XVIII в.”.
- 38.Ф.Х, № 15075. – Рукопис праці В. Щербини “Шулявщина (або Шулявка)”.

39.Ф.Х, №15076-15077. – Рукопис праці В. Щербини “Стрілецька та Рейтарська вулиці у Києві”.

40.Ф.Х, №15081. – Рукопис праці В. Щербини “Так звані архімандричі покої Києво-Печерської Лаври”.

41.Ф.Х, №15082-15083. – Рукопис праці В. Щербини “Старі київські кам’яниці на Подолі та “Артемиха”.

42.Ф.Х, №15084-15087. Рукопис праці В. Щербини “Упривілейовані війти міста Києва “именоуемого Подола”.

43.Ф.Х, №15088-15089. Рукопис праці В. Щербини “Чи була Київська Лавра в’язницею, як монастирі російські?”.

44.Ф.71 (особовий фонд Є. Ківлицького), №1048. – Лист В. Щербини до Є. Ківлицького від 22 грудня 1906 р.

45.Ф.71, №1049. – Лист В. Щербини до Є. Ківлицького від 4 лютого 1912 р.

46.Ф.71, №1050. – Лист В. Щербини до Є. Ківлицького від 14 грудня 1912 р.

47.Ф.71, №1052. – Лист В. Щербини Є. Ківлицькому від 5 грудня 1919 р.

48.Ф.179 (особовий фонд А. Степовича), №137. – Степович А. Рец. на кн.: Щербина В. Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – 163 с.

Науковий архів Інституту історії України НАН України (НА ІУ НАНУ)

49.Оп.3, спр.170, №3. – Справоздання співробітників і аспірантів Науково-дослідної кафедри історії України за 1924-1930 рр.

50.Оп.3, спр.170, № 4. – Протоколи засідань Науково-дослідної кафедри історії України за 1924 р.

51.Оп.3, спр.170, №8. – Протоколи засідань Науково-дослідної кафедри історії України за 1925 р.

52. Оп.3, спр.170, №11. – Протоколи засідань Пленумів Науково-дослідної кафедри історії України та її керуючого осередку за 1926 р.

53. Оп.3, спр.170, №14. – Протоколи засідань Пленумів Науково-дослідної кафедри історії України та її керуючого осередку за 1927 р.

54. Оп.3, спр.170, №16. – Протоколи засідань Пленумів Науково-дослідної кафедри історії України та її керуючого осередку за 1928 р.

55. Оп.3, спр.170, №22. – Протоколи засідань Пленумів Науково-дослідної кафедри історії України та її керуючого осередку за 1929-1930 рр.

56. Оп.3, спр.172, №3. – Особова справа С.В. Глушка.

57. Оп.3, спр.172, №4. – Особова справа С.В. Шамрая.

58. Оп.3, спр.172, №8. – Особова справа М.Карачківського.

59. Оп.3, спр.172, №10. – Особова справа О.М. Степанишиної.

60. Оп.3, спр.172, №11. – Особова справа Л.О. Окиншевича.

61. Оп.3, спр.172, №13. – Особова справа В.Д. Юркевича.

Науковий архів Президії НАН України

62. Ф.Р-251, оп.1, спр.43. – Протоколи засідань Президії ВУАН за 1930 р.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)

63. Ф.166 (Народний комісаріат освіти УРСР (НКО УРСР), оп.4, спр.236. – Проект положення про Всеукраїнський науковий комітет. Доповідь про роботу Українського соціологічного інституту і дослідної кафедри історії української загальної культури. Листування з науковими установами РРФСР і України про видання наукових бюлетенем, проведення науковий робіт та екскурсій, обмін інформаціями (24 січня – 23 грудня 1924 р.).

64. Ф.166, оп.6, спр.5913. – Список штатів та особового складу ВУАН по Історично-філологічному відділу (жовтень 1925 р.).

65.Ф.166, оп.12, спр.8867. – Особова справа Н.В. Щербини.

66.Ф.2201 (Підготовчий комітет у справі збудування пам'ятника Т. Шевченку), оп.3, спр.9. – Протокол першого засідання Підготовчого комітету у справі збудування пам'ятника Т. Шевченку.

67.Ф.2561 (Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва на Україні), оп.1, спр.206. – Список членів Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва на Україні.. Протокол Ради ЦКОПСМ від 18 квітня 1918 р.

68.Ф.3974 (особовий фонд М.П. Василенка), оп.1, спр.5. – Відгук акад. М. Василенка про роботу В.І. Щербини.

69.Ф.4438 (особовий фонд А.І. Яковліва), оп.1, спр.7. – Листи В.І. Щербини до А.І. Яковліва.

Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАУ у м. Києві)

70.Ф.294 (Канцелярия Киевского отдельного центра), оп.1, спр.301. – Ведомости местных типографий о печатавшихся бесцензурных изданий. 3 января 1894 г. – 24 декабря 1896 г.

71.Ф.294, оп.1, спр.305. – Об издании сочинения В. Щербины «Готлиб Самуил Трейер и его сочинения по истории Московского государства».

72.Ф.1235 (Грушевські – історики і філологи), оп.1, спр.851. – Листи В. Щербини до М. Грушевського.

2. Опубліковані джерела

73.Архив Юго-Западной России. – К., 1905. – Ч.7. Т.3. Акты о заселении Юго-Западной России XVI – XVII вв. / Под ред. М.Ф. Владимирского-Буданова; Люстрации украинских староств XVIII ст. / Под ред. В.И. Щербины. – 1208 с.

74.Витяги з статуту Українського наукового товариства в Києві // Записки Українського наукового товариства в Київі. – 1908. – Кн.1. – 202 с.

75. Діяльність Історичної секції Всеукраїнської академії наук та зв'язаних з нею Історичних установ Академії в році 1926. – К.: Друк. Всеукраїнської Академії наук, 1928. – 33 с.

76. Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в році 1927. – К.: Друк. Всеукраїнської Академії наук, 1928. – 41 с.

77. Заседание Исторического Общества Нестора Летописца от 26 сентября 1893 г. // ЧИОНЛ. – 1894. – Кн.8. – Отд.І. – С.11–13.

78. Звернення акад. М.С. Грушевського до Наукового комітету НКО УСРР в справі створення у Києві науково-дослідної кафедри історії України // *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – К.: Інститут української археографії, 1993. – С.209–210.

79. Звідомлення ВУАН за 1921 рік. – Берлін: Вид-во української молоді, 1923. – 76 с.

80. Звідомлення ВУАН за 1923 р. // Історія Академії наук України. 1918-1923: Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1993. — С.356–415.

81. Звідомлення ВУАН у Києві за 1923 рік: 3 нагоди п'ятирічного існування Академії 1918-1924. – К.: ВУАН, 1924. – 166 с.

82. Звідомлення про діяльність Української академії наук у Києві до 1 січня 1920 р. – К., 1920. – 95 с.

83. Історія Академії наук України. 1918-1923. Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1993. – 570 с.

84. Історія Національної академії наук України. 1924-1928. Документи і матеріали. – К.: НБУВ, 1998. – 763 с.

85. Історія Національної академії наук України. 1929-1933. Документи і матеріали. – К.: НБУВ, 1998. – 542 с.

86. *Кістяківський О.Ф.* Щоденник (1874-1885) / Упор. В.С. Шандра, М.І. Бутич, І.І. Глизь, О.О. Франко: У 2-х тт. – Т.2. – К.: Наукова думка, 1995. – 584 с.

87.Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894-1932 рр.) / Упор. Г. Сварник. – Львів, Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1998. – 267 с.

88.Личный состав Исторического Общества Нестора Летописца к 1-му января 1891 г. // ЧИОНЛ. – 1891. – Кн.5. – С.28–32.

89.Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920-1930-ті роки): Зб. докум. і матер. / Упор. Р.Я. Пиріг та інші. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 1997. – 183 с.

90.Список членов Общества Нестора Летописца // ЧИОНЛ. – 1895. – Кн.9. – С.48–53.

91.Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х тт. – Т.2. – К.: Наукова думка, 1997. – 422 с.

92.Щоденник М.С. Грушевського / Публікація та коментарі І. Гирича // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С.10-31.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

93.Автобіографія М.П. Драгоманова // Былое. – 1906. - № 6. – Июль. – С.184-202.

94.*Антипович К.* Київська міська печатка // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності. – Т.1. – К., 1927. – С.825-840.

95.*Антипович К.* Праці В.І. Щербини з історії м. Києва // Щербина В.І. Нові студії з історії Києва. – С.XXV-XXXIV.

96.*Антонович В.Б.* Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський, вступ. ст. та комент. В. Ульяновського. – К.: Лыбидь, 1995. – 814 с.

97. *Апанович Е.* Комиссия истории Киева // Киев в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР: Сб. научных трудов. – К.: Наукова думка, 1984. – С.162-171.
98. *Багалій Д.* Матеріали до біографії В.Б. Антоновича. – К., 1929. – С.38-49.
99. *Беззуб Ю.В.* Ідеологія раннього українського громадянства в документальних матеріалах // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія Історія. – Вип. 63/64. – К., 2002. – С.89–90.
100. *Берлинський М.Ф.* Історія міста Києва / Підготовка тексту до друку, вступ, ст. комент. М.Ю. Брайчевського. – К.: Наукова думка, 1991. – 320 с.
101. *Бібліографія праць В.І. Щербини // Щербина В.І.* Нові студії з історії Києва. – С.XXXVIII.
102. *Білокінь С.* “Музей України”. Збірка П.П. Потоцького: Доба, середовище, загибель. – 2-е вид. - К.: Інститут історії України, 2002. – 251с.
103. *Білокінь С.* Доля української національної аристократії // Генеза. Філософія, історія, політика. – 1996. — № 1(4). – С.140.
104. *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.). Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 447 с.
105. *Білокінь С.І.* Рудиковський Євстафій Петрович // Українська радянська енциклопедія. – Т.9. – К., 1983. – С.506.
106. *Бойко О.* Історія України. Запитання і відповіді. – К.: Академія, 1997. – 320 с.
107. *Бутич І.* Антонович Володимир Боніфатійович // Українські архівісти. – Вип.1. – К., 1999. – С.16-17.
108. *Верба І.* Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2000. – 342 с.

109. *Верба І.* Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні: До 100-річчя з дня народження – К.: Б.в., 1999. – 389 с.
110. *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К., 1998. – 256 с.
111. *Винар Л.* Михайло Грушевський – історик і будівничий нації. Статті і матеріали. – Нью-Йорк, Київ, Торонто: Фундація ім. О.Ольжича, 1995. – 304 с.
112. Вісник АН України. – 1992. – № 2. – С.60-71.
113. *Владимиров В.* О книге “Годы” и ее авторе // Шульгин В. Годы. Дни. 1920. – М., 1990. – С.9-19.
114. *Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвєєва Л.В., Усенко І.Б.* Микола Прокопович Василенко. – К.: Наукова думка, 1991. – 268 с.
115. Вулиці Києва: Довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: “Українська енциклопедія” імені М.П.Бажана, 1995. – 350 с.
116. *Геврик Т.* Втрачені архітектурні пам’ятки Києва // Пам’ятки України. – 1990. – № 3. – С.15-20.
117. *Гермайзе Й.* Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів // Україна. – 1924. – Кн.1-2. – С.19-81.
118. *Гермайзе О.* Праця київського Українського наукового товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України // Україна. – 1929. – Кн.32. – Січень-лютий. – С.31-37.
119. *Глушко С.* П’ядесятиріччя науково-педагогічної і громадської діяльності В.І. Щербини // Щербина В.І. Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – С.IX-XIV.
120. *Гл.С. [Глушко С.]* Ювілей В.І. Щербини // Україна. – 1927. – Кн.1-2. – С.228.
121. *Грушевський М.* Велике діло // Україна. – 1929. – Кн.32. – Січень-лютий. – С.3-9.
122. *Грушевський М.* Історикові Києва // Щербина В.І. Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – С.III – VII.

123. [Грушевський М.] Комісії порайонного розроблення історії України // Україна. – 1926. – Кн.1. – С.166.
124. Джеджула Ю., Панкова С. Жодної вільної хвилини... Портрет Володимира Науменка // Київська старовина. – 1994. – № 1. – С.60–70.
125. Джерелознавство і археографія історії України XVI – першої половини XVII ст. Матеріали до бібліографії / Укладач М. Ковальський. – К.: Інститут української археографії, 1993. – 103 с.
126. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – Прага, 1923. – 320 с.
127. Дорошенко Д. Украинское ученое общество в Киеве // Украинская жизнь. – 1913. - № 3. – С.45-53.
128. Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського 1918-1941. – К.: НБУВ, 1998. – 337 с.
129. Д'ячук В.В. Джерела про Устима Кармалюка та опришківство на Поділлі (1813-1835): (07.00.06) Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000. – 20 с.
130. Едиційна археографія в Україні у XIX – XX ст. Плани, проекти, програми видань / Упоряд. О.Журба та ін. - Вип.1. – К.: Інститут української археографії, 1993. – 231 с.
131. Житецький Г. Київська Громада за 60-х років // З іменем святого Володимира. Київський університету у документах, матеріалах та спогадах сучасників: У 2-х кн. / Упор. В. Короткий, В. Ульяновський. – Кн.2. – К.: Заповіт, 1994. – С.119–150.
132. Житецький Г. Київська Громада за 60-х років // Україна. – 1928. – Кн.1. – С.91-125.
133. Журба О.І. Київська археографічна комісія. 1843-1921. Нарис історії і діяльності. – К.: Наукова думка, 1993. – 185 с.
134. З іменем святого Володимира: У 2-х кн. / Упор. В. Короткий, В. Ульяновський. – Кн.1. – К.: Видавнича фірма “Заповіт”, 1994. – 398 с.

135. Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання: У 28-ми тт. / Голов. редактор В. Смолій. – Київ. Енциклопедичне видання. Кн.1, ч.1. А–Л. – К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві “Українська енциклопедія” ім. М.Г.Бажана, 1999. – 579 с.
136. Історіографія історії України: Курс лекцій / Коцур В.П., Коцур А.П. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с.
137. Історія Академії наук України. 1918-1993. – К.: Наукова думка, 1994. – 417 с.
138. Іщук-Пазуняк Н. Яків Миколайович Шульгин // 125 років київської української академічної традиції. 1861-1986. Збірник / Ред. М. Антонович. – Нью-Йорк: УВАН у США, 1993. – С.195–219.
139. *Кальницький М., Малаков Д., Юркова О.* Нариси з історії Києва. К.: Генеза, 2002. – 382 с.
140. *Капелюшний В.* Замасковані імена: псевдоніми і криптоніми та проблема атрибуції авторства в історіографії українських національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. – К.: Нора-Прінт, 2001. – 104 с.
141. *Кардашов Ю.П.* Дмитрий Алексеевич Милютин // Великие государственные деятели России / Под ред. А.Ф. Киселева. – М.: “Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС”, 1996. – С.348-372.
142. Киевская мысль. – 1915. – 15 окт.
143. *Ковалинский В.* Меценаты Киева. – К.: Кий, 1998. – 523 с.
144. *Ковалинский В.* Київські мініатюри. – Книга перша. – К.: Літопис, 2002. – 320 с.
145. Комісії по-районного розроблення історії України // Україна. – 1925. – Кн.1-2. – С.224.
146. *Костомаров Н.* Богдан Хмельницкий. Т.2. – Изд.4-е. – СПб., 1894. – 510 с.
147. *Крашенінніков С.* Пам'яті Володимира Шульгина (Спогади про друга) // Alma Mater. Університет св. Володимира за доби Української

Центральної Ради та Гетьманату Павла Скоропадського. Матеріали, документи, спогади: У 3-х кн. / Упор. В.А. Короткий, В.І. Ульяновський. – Кн.2. – К.: Прайм, 2001. – 696 с.

148. *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Вид. друге, виправл. і доповн. – Львів: Світ, 1990. – 408 с.

149. *Кулиш П.* Записки о южной Руси. – Т.1. – К., 1857. – 632 с.

150. *Макаров А.Н.* Малая энциклопедия киевской старины. – К.: Довіра, 2002. – 558 с.

151. *Максимович М.А.* Письма о Киеве и воспоминания о Тавриде. – СПб., 1871. – С.5-8.

152. *Матяш І.* “Зірка першої величини”. Життєпис К.М. Грушевської. – К.: Б.в., 2002. – 231 с.

153. *Мельник-Антонович К.М.* До видання 1-го тому творів В. Антоновича // Антонович В.Б. Твори. – Т.1. – К., 1932. – 310 с.

154. *Михальченко С.* Киевская школа. Очерки об историках. – Брянск: Изд-во БГПУ, 1994. – 76 с.

155. *Михальченко С.И.* Киевская школа в российской историографии (В.Б. Антонович, М.В. Довнар-Запольский и их ученики). – М.: Прометей, Брянск: Изд-во БГПУ, 1997. – 228 с.

156. *Міяковський В.* Звільнення Драгоманова з Київського університету // З іменем святого Володимира. – Кн.2. – С.167-175.

157. Національна академія наук України. Персональний склад (1918-1998) / Укл. В.М. Палій, Ю.О. Храмов. – 3-є вид., доповн. і переробл. — К.: Фенікс, 1998. – 278 с.

158. Некрополи Киева // Киев: Энциклопедический справочник / Под ред. А.В. Кудрицкого. – Изд. 2-е. – К.: Гл.ред.УСЭ, 1985. – С.426.

159. *Норман Дейвіс* Європа. Історія. – К.: Основи, 2001. – 1464 с.

160. *Оглоблин О.* Володимир Антонович та його історична школа // Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали / За ред. Л. Винара. – Нью-Йорк, Київ, Торонто, 1995. – С.201-219.

161. *Оглоблин О.* Предки Олександра Яковича Шульгина // Записки НТШ. – Т.CLXXXVI. Праці Історично-філософичної секції. Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889-1960). – Париж, Мюнхен, 1969. – С.68-80.
162. *Оглоблин О.* Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали / Під ред. Л. Винара. – Нью-Йорк, Київ, Торонто: Українське історичне товариство, 1995. – 419 с.
163. *Оглоблин О.* Українська історіографія 1917-1956. Переклад з англійської. (Вступ. ст. Верба І., коментарі Верба І., Юркова О.) // Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Центр українознавства. Історичний факультет. Державний комітет архівів України. – К., 2003. – 251 с.
164. *Онопрієнко В., Ресніт О., Щербань Т.* Українське наукове товариство. 1907-1921 рр. – К.: Інститут історії України, 1998. – 243 с.
165. *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924-1934). – К.: Інститут української археографії, 1993. – 200 с.
166. *Підкова І.* Шульгин (Шульгін) Яків Миколайович // Довідник з історії України. – К.: Генеза, 2001. — С.1098.
167. *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // Записки НТШ. – Т.173. – Париж, Чикаго, 1962. – С.7–110.
168. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2-х тт. – Т.1. – 3-є вид. – К.: Либідь, 1995. – 588 с.
169. *Полонська-Василенко Н.* С.О. Єфремов (Спогади) // Спілка Визволення України й Спілка Української Молоді: Спогади, документи й матеріали про діяльність. Ч.2. – Нью-Йорк, Мюнхен, 1964. – С.96-98.
170. *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. – К.: Україна, 1996. – 330 [5] с.
171. *Проценко Л., Костенко Ю.* Лук'янівське цивільне кладовище. Путівник. – К., 1998. – 143 с. – (Некрополі України; Вип.5).

172. *Проценко Л.А* Історія київського некрополя. – К.: Інститут української археографії, 1995. – 413 с.
173. Пушкин в южной России // Русский архив. – 1866. – С.1101-1104.
174. Радянська енциклопедія історії України: У 4-х тт. – Т.4. – К., 1972. – 539 с.
175. *Романович-Славатинский А.В.* Моя жизнь и академическая деятельность // Вестник Европы. – 1903. – Т.2. – С.113-118.
176. Рудыковский Андрей Петрович (1796-1874) // Энциклопедический словарь. Изд. Ф.А. Брокгаузом, И.А. Ефроном. – Т.XXVIII. – СПб., 1899. – С.248.
177. *Рудиковский Е.* Встреча с Пушкиным (из записок медика) // Вестник. – 1841. - № 1. – С.23-28.
178. Рудыковский (Евстафий Петрович) (1784-1851) // Энциклопедический словарь. Изд. Ф.А. Брокгаузом, И.А. Эфроном. – Т.XXVIII. – СПб., 1899. – С.248.
179. Русский биографический словарь. – Т. “Шебанов – Шготу” – СПб., 1911. – С.515-517.
180. *Свидерский Г.К.* Кратный обзор деятельности Общества за 30 лет (1882-1913). – К., 1913. – 15 с.
181. *Синявський А.* Проф. В.Б. Антонович як географ України // Синявський А. Вибрані праці. – К.: Наукова думка, 1993. – С.52–65.
182. *Смолій В.* Деякі дискусійні питання історії Коліївщини (1768 р.) // УІЖ. – 1993. – №10. – С.21–29.
183. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – 500 с.
184. *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С. Грушевський і Асacdrmia: Ідея, змагання, діяльність. – К.: Інститут української археографії, 1993. – 322 с.

185. *Тарасенко О.* Становлення та розвиток історичної освіти і науки в Київському університеті у 1834-1884 рр. – К.: Логос, 1995. – 276 с.
186. *Тронько П.Т.* Національна академія наук України в організації та проведенні історико-краєзнавчої діяльності // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* – Вип.2. – К.: Рідний край, 1997. – С.3-9.
187. *Українська радянська енциклопедія: У 12-ти тт.* – Т.12. – К., 1985. – 460 с.
188. *Український радянський енциклопедичний словник: У 3-х тт.* . – Т.3. – К., 1987. – 697 с.
189. *Ульяновский В.И.* Церковно-Археологический музей при Киевской духовной академии: борьба идей – Петров и Дмитриевский // *Проблемы славяноведения. Сборник научн. статей и матер. Брянского госуд. университета им. акад. И.Г. Петровского.* – Вып.4. – Брянск, 2002. – С.121-146.
190. *Ульяновський В.* Коментарі // Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О.Тодійчук, В.Ульяновський. – К.: Лыбидь, 1995. – С.744-773.
191. *Ульяновський В., Короткий В.* Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К.: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1997. – 218 с.
192. *Устройство военных поселений (из записок отставного майора А.П. Рудыковского) 1820-1821 г.* // *Русская Старина.* – 1873. – Т.VIII. – Кн.10. – С.594-596.
193. *Федорова Л.Д.* З історії створення Музею Києва (1837-1936) // *УІЖ.* – 1991. — № 12. – С.134-140.
194. *Храбан Г.Ю.* Спалах гніву народного (антифеодальне, народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768-1769 рр.) – К.: Вид-во при КГУ, 1989. – 176 с.
195. *Чесноков В.И.* Пути формирования и характерные черты системы университетского исторического образования в дореволюционной

России // Российские университеты в XIX – начале XX в. – Вып. 2. – Воронеж, 1996. – С.210-215.

196. *Чушкало Н.М.* Здобутки у висвітленні історії Київської громади 60-80-х рр. XIX ст. // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія Історія. – Вип. 63/64. – К., 2002. – С.100-101.

197. *Шамрай С.* Праці В.І. Щербини з історії Правобережжя // Щербина В.І. Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – С.XV-XXIII.

198. *Шандра В.С.* Щербина Володимир Іванович // Українські архівісти. Біобібліографічний довідник. Вип. 1. (XIX ст. – 1930-і рр.). – К., 1999. – С.351-352.

199. *Шевченко Л.В.* П.В. Павлов, В.Я. Шульгин – провідні професори історії Київського університету св. Володимира // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., 1999.- Вип.9. – С.328-331.

200. *Шульгин Я.* Очерк Колиивщины // КС. – 1890. – Кн.4. – С.43-44.

201. *Щербина В.* “Вымороченный человек” (Случай из времен крепостного права) // КС. – 1892. – Кн.11. – С.289-291.

202. *Щербина В.* “Правная грамота” православного священника // КС. – 1892. – Кн.11. – С.291-293.

203. *Щербина В.* 1744 рік у Києві // Щербина В. Нові студії з історії Києва. – К., 1926. - С.131-141.

204. *Щербина В.* Богуславский полковник Кондрат Шелест // КС. – 1895. – Кн.12. – С.89-90.

205. *Щербина В.* Боротьба Києва за автономію // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К., 1925. – С.167-216.

206. *Щербина В.* Великорусские чиновники в Кисеве в двадцатых годах XVIII столетия // КС. – 1891. – Кн.11. – С.302-304.

207. *Щербина В.* Воспоминания о В.Б. Антоновиче // ЧИОНЛ. – 1909. – Кн.21. – Вып.І и ІІ. – С.52-57.

208. *Щербина В.* Грамота Богдана Хмельницкого относительно частного землевладения // КС. – 1894. – Кн.10. – С.149-151.
209. *Щербина В.* Давні плани міста Києва (1638-1837) // Щербина В.І. Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – С.45.
210. *Щербина В.* Два кийвські генерал-губернатори першої половини XVIII віку (кн. Д.М. Голіцин та М.І. Леонтьєв) // Науковий збірник за рік 1924: Записки УНТ у Києві. – Т.ХІХ. – К., 1925. – С.79-87.
211. *Щербина В.* Два неизданные малорусские стихотворения Е.П. Рудыковского // КС. – 1894. – Кн.7. – С. 115-116.
212. *Щербина В.* Два неизданных малороссийских стихотворения Е.П. Рудыковского // КС. – 1894. – Кн.8. – С.278.
213. *Щербина В.* До історії жіночої освіти у Києві // Там само. – С.159.
214. *Щербина В.* До питання про статті Богдана Хмельницького // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. – Т.1. – К., 1928. – С.195-204.
215. *Щербина В.* Документи до історії Києва 1494-1835 рр. // Український археографічний збірник. – Т.1. – К., 1926. – С.1-49.
216. *Щербина В.* Доля козаччини на Лівобережній Україні // ЗНТШ. – Т.100. – Ч.ІІ. – Львів, 1930. – С.275-287.
217. *Щербина В.* Древнейший план города Киева 1638 г., изд. Б.И. Ханенко. Киев, 1896 // КС. – 1896. – Кн.12. – С.95-98.
218. *Щербина В.* Духовное завещание гр. А.В. Браницкой // КС. – 1893. – Кн.6. – С.513-517.
219. *Щербина В.* Жалованная грамота гр. Ф.К. Браницкому на Белоцерковское староство (1774 дек. 13) // КС. – 1893. – Кн.4. – С.161-165.
220. *Щербина В.* Жалованная грамота кн. Станиславу Понятовскому на староство Богуславское (1777 г. августа 18) // КС. – 1893. – Кн.5. – С.322-325.

221. *Щербина В.* Ждан Тадрина, київський війт кінця XVII в. // *Щербина В.* Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – С.127-131.
222. *Щербина В.* З колишнього життя Київського університету. Спомини старого студента. 20-30-ті рр. XX ст. Стаття // *ІР НБУВ*, ф.179, № 889.
223. *Щербина В.* Из семейного архива: 1) Записки А.П. Рудыковского (1796-1874). 2) Стихотворения Е.П. Рудыковского (1784-1851) // *КС.* – 1892. – Кн.4. - С. 1-21, Кн.5. - С. 193-224, Кн.6. – С.363-398, Кн.7. - С.55-84.
224. *Щербина В.* Историко-топографический очерк древнего Киева. Рец. на кн.: Петров Н.И., Голубев С.Т. О древнем плане Киева // *ЗНТШ.* – 1899. – Т.XXIX. – Вип.3. – С.18-23.
225. *Щербина В.* Іван Михайлович Каманін. Біографія. Іван Михайлович Каманін як архівіст // *Записки соціально-економічного відділу УАН.* – Т.II-III. – К., 1926. – С.47-53.
226. *Щербина В.* Ієремія Вишневецькій и козацкое землевладение // *КС.* – 1894. – Кн.10. – С.148-149.
227. *Щербина В.* К истории воеводского управления в Киеве // *КС.* – 1893. – Кн.8. – С.303-306.
228. *Щербина В.* К истории малороссийских фамильных прозваний // *КС.* – 1894. – Кн.8. – С.278-282.
229. *Щербина В.* Киевские воеводы, генералы и генерал-губернаторы от 1654 по 1775 г. // *ЧИОНЛ.* – 1892. – Кн.VI. – С.123-148.
230. *Щербина В.* Київ в 20-х роках XIX століття (з матеріалів жандармського архіву) // *Україна.* – 1925. – Кн.3. – С.112-118.
231. *Щербина В.* Київ і Київщина на початку XIX віку // *Україна.* – 1929. – Березень-квітень. – С.58-68.
232. *Щербина В.* Київський відділ “Российского Библейского Общества” // *Щербина В.* Нові студії з історії Києва. – С.145-158.

233. *Щербина В.* Кілька маловідомих пам'яток XVIII ст. в Києві // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – Збірник перший. – К., 1930. – С.307-314.
234. *Щербина В.* Леонид Павлович Добровольський як знавець Києва і Київщини // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – Зб.1. – К., 1930. – С.390-401.
235. *Щербина В.* Мапа Київського повіту половини XVIII в. // Щербина В.І. Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – С.58-61.
236. *Щербина В.* Нариси з історії Києва, відколи приєднано його до Московської держави, до початку світової війни і революції (1654-1914) // Щербина В.І. Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – С.1-45.
237. *Щербина В.* Несколько слов о вале в Кудрявском (Обсерваторном) переулке // КС. – 1895. – Кн.11. – С. .56-58
238. *Щербина В.* Новые материалы для истории Руси Литовской и Московской в конце XVI – начале XVII столетия // ЧИОНЛ. – 1894. – Кн.8. – Отд.3-22.
239. *Щербина В.* О “Киевской Старине”: Популярная брошюра. – К., 1884. – 18 с.
240. *Щербина В.* О происхождении слова “колеивщина” // КС. – 1893. – Кн.2. – С.356-358.
241. *Щербина В.* Остання грамота Києву на Магдебурзьке право // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – Збірник перший. – К., 1930. – С.345-347.
242. *Щербина В.* Отчет о состоянии Коллегии Павла Галагана с 1 октября 1890 по 1 октября 1894 г. // КС. – 1894. – Кн.11. – С.327-329.
243. *Щербина В.* Отчет об археологической экскурсии в Бердыческий, Васильковский и Уманский уезды летом 1901 г. // ЧИОНЛ. – 1901. – Кн.XV. – С.3-16.
244. *Щербина В.* Пам'яті Якова Шульгина // Записки УНТ. – Т.X. – К., 1912.

245. *Щербина В.* Первый Киевский археолог М.Ф. Берлинский // КС. – 1896. – Кн.12. – С.395-417, а також окремою брошурою.
246. *Щербина В.* Перевози і мости через Дніпро коло Київа (Перед сучасним будівництвом на Дніпрі коло Київа) // Науковий збірник за рік 1928. – К., 1928. – С.177-183.
247. *Щербина В.* Перша Київська Народня Авдиторія (З культурного життя Києва в кінці ХІХ та на початку ХХ ст.) // Україна. – 1930. – Травень–червень. – С.33-50.
248. *Щербина В.* План Киева, составленный в 1695 г. // КС. – 1894. – Кн.1. – С. 80-87.
249. *Щербина В.* Помянник Киевского Пустынно-Николаевского монастыря // КС. – 1895. – Кн.12. – С.90-92.
250. *Щербина В.* Последние следы казачества в Правобережной Украине // Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1899 г. – Т.ІІ. – К., 1899. – С.90-94.
251. *Щербина В.* “Преображенский скит” у Китаєві в його колишньому й сучасному стані // Україна. – 1928. – Кн.3. – С.44-49.
252. *Щербина В.* Професор Герье о женском образовании // Педагогический музей. – 1877. – Кн.4. – С.15-21.
253. *Щербина В.* Рец. на кн.: Zrodla dziejowe A. Jablonowskiego, t.XX // ЗНТШ. – 1895. – Т.VІІІ. – С.156-161.
254. *Щербина В.* Рец. на кн.: Айналов, Репин. Древние памятники искусства Киева: Софийский собор и Златоверхо-Михайловский и Кирилловский монастыри. Харьков, 1899. – 62 с. // КС. – 1899. – Кн.11. – С.95-97.
255. *Щербина В.* Рец. на кн.: Багалей Д. Опыт истории Харьковского Университета. Вып.2 // ЗНТШ. – 1897. – Т.XV. – Вип.1. – С.41-44.

256. *Щербина В.* Рец. на кн.: Жерела до історії України-Руси. – Т.1 – Львів, 1896; Т.2. – Львів, 1898 // КС. – 1896. – Кн.7/8. – С.73-80; 1898. – Кн.1. – С.51-54.
257. *Щербина В.* Рец. на кн.: Иегер. История Греции. История Рима. Гуревич. История Греции и Рима. Бертолотти. Всеобщая история. Ч.І. Древний мир // Педагогический музей. – 1877. – Кн.4. – С.68-70.
258. *Щербина В.* Рец. на кн.: Ильин. Краткая историческая энциклопедия. Ткачев История Греции и Рима // Педагогический музей. – 1876. – Кн.5. – С.23-25.
259. *Щербина В.* Рец. на кн.: Мякотин В. Прикрепление крестьянства левобережной Малороссии в XVIII столетии // ЗНТШ. – 1895. – Т.V. – Вип.1. – С.71-76.
260. *Щербина В.* Рец. на кн.: Новые материалы для истории Руси Литовской и Московской XVI – начала XVII ст. Arhivum domus Sapiehanae // ЧИОНЛ. – 1894. – Кн.VIII. – С.56-60.
261. *Щербина В.* Рец. на кн.: Овсянников. Историческая хрестоматия. Курс новой истории // Педагогический музей. – СПб., 1876. – Кн.3. – С.33-35.
262. *Щербина В.* Рец. на кн.: Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. Т.1 // КС. – 1897. – Кн.9. – С.74-77.
263. *Щербина В.* Рец. на кн.: Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева; Петров Н.И. Киев и его святыни и памятники // КС. – 1898. – Кн.2. – С.59-63.
264. *Щербина В.* Рец. на кн.: Русские древности в памятниках искусства, издаваемые гр. И. Толстым и Н. Кондаковым. Вып.4. Христианские древности Крыма, Кавказа и Киева. – СПб., 1891 // КС. – 1892. – Кн.1. – С.155-159.
265. *Щербина В.* Рец. на кн.: Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из архивов Министерства Народного Просвещения // ЗНТШ. – 1899. – Т.XXVII. – Вип.1. – С.81-84.

266. Щербина В. Рец. на кн.: Семейкин М. М.Ф. Берлинский, бывший ученик и учитель Киевской Духовной Академии и его учёно-литературная деятельность. – Киев, 1916 // Україна. – 1924. – Кн.4. – С.167-168.
267. Щербина В. Рец. на кн.: Скабичевский А.М. История новой русской литературы (1848-1890). Изд. Ф. Павленкова. – СПб., 1891 // КС. – 1891. – Кн.9. – С.500-504.
268. Щербина В. Рец. на кн.: Трачевский А. Русская історія. Изд.2-е, испр. и дополн. – СПб., 1895. – Т.І. – 587 с.; Т.ІІ. – 637 с. // ЗНТШ. – 1896. – Т.ХІІ. – Вип..ІV. – С.8-15.
269. Щербина В. Рец. на кн.: Шероцкий К.В. Киев. Путеводитель с планом г. Киева и 58 иллюстрациями // Наше минуле. – 1918. – Кн.1. – С.15-18.
270. Щербина В. Савва Чаленко и Игнат Голый // КС. – 1891. – Кн.10. – С.119-126.
271. Щербина В. Селиванов в Шлиссельбурге (Из петербургских преданий начала XIX в.) // ІР НБУВ, ф.І, №11311, арк. 1.
272. Щербина В. Сечевая школа // КС. – 1891. – Кн.9. – С.491-492.
273. Щербина В. Спомин колишнього студента про Київський університет 70-х років // Наше минуле. – 1919. – Число 1-2. – С.65.
274. Щербина В. Спомин у Києві про рід Іпсіланті // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К., 1925. – С.335-340.
275. Щербина В. Спроби організації наукової історичної праці в Києві у першій половині XIX ст. // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С.10-14.
276. Щербина В. Старинные документы на владение землями, доставленные Киевским городским землемером И.Д. Таиловым и напечатанные по резолюции, наложенной 20/VII 1894 Киевским городским головою д. с. с. С.М. Сольским. – К., 1894. – 88 с. // КС. – 1894. – Кн.12. – С.509-512.

277. *Щербина В.* Старі київські кам'яниці на Подолі та “Артемиха” // *Щербина В.* Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – С.112-115.
278. *Щербина В.* Стрілецька та Рейтарська вулиці у Києві // *Щербина В.* Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – С.64-67.
279. *Щербина В.* Судьба одной знатной казацкой фамилии // КС. – 1891. – Кн.10. – С.122-126.
280. *Щербина В.* Так звані архімандричі покої Києво-Печерської Лаври // *Щербина В.* Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – С.108-112.
281. *Щербина В.* Три Шелеста (Из истории Колеивщины) // КС. – 1893. – Кн.11. – С.235-240.
282. *Щербина В.* Україна і російський уряд у середині XVIII віку. З приводу новознайденого журналу про перебування в Києві цар. Лизавети в 1744 р. // ЗІФВ ВУАН. – Кн.VI. – К., 1925. – С.34-90.
283. *Щербина В.* Упривілейовані вийти міста Києва “именоуемого Подола” // *Щербина В.І.* Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – С.115-127.
284. *Щербина В.* Участь Києва у Законодавчій Комісії 1767 року // Україна. – 1926. – Кн.5. – С.7-12.
285. *Щербина В.* Чи була Київська Лавра в'язницею, як монастирі російські? // *Щербина В.* Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – С.141-145.
286. *Щербина В.* Шулявщина (або Шулявка) // *Щербина В.І.* Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – С.61-64.
287. *Щербина В.* Эпизод на выборах в Законодательную Комиссию 1767 г. // КС. – 1896. – Кн.7/8. – С.20-24.
288. *Энциклопедия жизни и творчества Н.И. Костомарова (1817-1885) /* Под ред. Ю.А. Пинчука. – К., Донецк, 2001. – 410 с.
289. *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924-1930 рр.). – К.: Інститут історії України, 1999. – 432 с.

290. *Юркова О.В.* Київська історична школа М.С. Грушевського: долі науковців // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998 - №1/2. – С.262-270.
291. *Юркова О.В.* Один з найбільших авторитетів і ерудитів // Історичний календар'2000. – К., 1999. – С.146.
292. *Юркова О.В.* Щербина Володимир Іванович // Довідник з історії України. Вид. 2-ге, доопрац. і доповнене. – К.: Генеза, 2001. – С.1104.
293. *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка, 1993. – 416 с.
294. Ohloblyn O. Ukrainian Historiography. 1917-1956 // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – Vol.V-VI. – New York, 1957. – P.305-435.